

КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Навчально-науковий інститут лінгвістики та психології
Кафедра психології та педагогіки

Доц. Османова А.М.

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

ПІДРУЧНИК

Київ – 2017

ББК 88.1
УДК 159.9
О – 74

Рекомендовано до друку вченою радою Навчально-наукового інституту лінгвістики та психології Київського міжнародного університету. (Протокол №10 від 31 травня 2017 р.)

Рецензенти:

Добровольська Н.А., кандидат психологічних наук, доцент
Стадник В.А., кандидат психологічних наук, доцент
Попичів М.І., кандидат педагогічних наук, професор

О– 74 Османова Аліме. Історія психології: підручник. –
Київ: КиМУ, 2017. – 292с.

Пропонований підручник навчальної дисципліни «Історія психології». Розглянуто основні етапи розвитку світової та української психологічної науки від виникнення психологічних ідей у Стародавній Греції до огляду сучасних напрямків психологічних досліджень. Подано основні психологічні ідеї філософських концепцій про душу, свідомість і психології як самостійної науки.

Підручник розрахований на студентів денної та заочної форми навчання, аспірантів, викладачів, психологів.

© А.М. Османова, 2017

© Київський міжнародний
університет, 2017

ЗМІСТ

ТЕМА 1. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ЧИННИКИ.....	4
ТЕМА 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ В АНТИЧНУ ЕПОХУ.....	16
ТЕМА 3. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.....	48
ТЕМА 4. АРАБОМОВНА СЕРЕДНЬОВІЧНА ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА.....	60
ТЕМА 5. ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА ПЕРІОДУ ВІДРОДЖЕННЯ (КІНЕЦЬ XV - ПОЧАТОК XVII ст.).....	81
ТЕМА 6. ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА НОВОГО ЧАСУ (Період наукової революції XVII ст.).....	98
ТЕМА 7. ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА XVIII СТОЛІТТЯ.....	128
ТЕМА 8. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ Й ОФОРМЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ (друга половина XIX ст.).....	151
ТЕМА 9. ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	179
ТЕМА 10. ПЕРІОД «ВІДКРИТОЇ КРИЗИ» У ПСИХОЛОГІЇ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ НА ПОЧАТКУ XX ст.....	203
ТЕМА 11. СУЧАСНІ НАУКОВІ НАПРЯМКИ І СИСТЕМИ У СВІТОВІЙ ПСИХОЛОГІЇ.....	246
ТЕМА 12. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ В УКРАЇНІ.....	271
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	289

ТЕМА 1. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ

ПЛАН

- 1.1. Об'єкт і предмет історії психології. Загальні закономірності розвитку психологічних знань.
- 1.2. Специфіка предметної галузі історії психології.
- 1.3. Принципи і проблеми історико-психологічного дослідження.

1.1. Об'єкт і предмет історії психології. Загальні закономірності розвитку психологічних знань

Поява психологічних знань за часом можна порівняти з народженням людської цивілізації: виникає людська спільнота і разом з нею з'являються спроби відповісти на одвічні питання, що хвилюють людину, і стосуються її можливостей та обмежень у взаємодії із суворою дійсністю, її специфіки та місця в навколишньому світі.

Такі роздуми привели до психологічного пізнання, яке, йдучи своїм корінням у ранні етапи людської історії, супроводжує і весь подальший її розвиток, аж дотепер.

Розвиток психологічного знання здійснюється об'єктивно, з неперушною необхідністю завдяки його реальній функції в життєдіяльності людини, у її еволюційному становленні.

Знання про психіку слідує за життям людини, яке розвивається і відбивають усе нові грані її взаємодії зі світом, ускладнюючи їх, включаються саме в цю взаємодію як важливий фактор її регуляції, забезпечуючи не тільки адаптивні, пристосувальні, але й перетворювально-дієві, активні форми поведінки.

Розвиток психологічного знання відбувається у вигляді різних взаємопов'язаних форм (рівнів):

✚ «життєві» уявлення людей про психіку, що виникають у їхній реальній життєвій практиці, у різних її сферах (матеріальній, виробничій діяльності, у побутовій сфері, у виховному та навчальному процесі, у мистецтві тощо) і ґрунтуються на безпосередньому відображенні різних аспектів буття і філософії «здорового глузду»;

✚ психологічні знання, виокремлюючись у міфології та релігії як історично первинні форми пізнання світу і людини, відображають канонічні вимоги зазначених видів культурної творчості людства;

✚ психологічні знання, накопичені в художньо-образному спостереженні за навколишньою дійсністю в роботах художників, архітекторів, письменників;

✚ психологічні знання, що виникають на певному етапі розвитку суспільства у зв'язку з виділенням нового способу реконструкції дійсності – науки – і включають цілеспрямований процес збору й аналізу **психологічної фактології**, логічні форми її пояснення і докази, перехід від описової стратегії та методів дослідження до пояснювальної, тобто **наукового знання**. У свою чергу, наукові психологічні знання, що зародились уперше в античному світі, проходять тривалий шлях еволюції – від існування в лоні інших наук (філософії, історії, природознавства) й до виділення й подальшого їхнього розвитку як самостійної наукової дисципліни (друга половина XIX ст.).

1.2. Специфіка предметної галузі історії психології

Складність і багатоаспектність психологічного пізнання як *об'єкта* дослідження, а також безпосередній зв'язок його осмислення з розвитком загальнонаукових поглядів про людину і психологічні ідеї, з методологічними та ідейними впливами обумовлюють відповідно різні визначення *предмета* історії психології. У їхній основі – виділені та акцентовані тими чи іншими авторами сторони або аспекти єдиного об'єкта історико-психологічного аналізу.

Недостатня відрефлексованість методологічних проблем в історії психології, з одного боку, і її належність до наукознавчих дисциплін – з другого, пояснюють потребу і можливість при розгляді даного питання виходити за межі власне історії психології в галузі **наукознавства**. Зрештою, у найзагальнішому вигляді уявляється можливим виділити три основні підходи у визначенні **предмета історії науки** (зокрема психології).

ПЕРШИЙ ПІДХІД У ВИЗНАЧЕННІ ПРЕДМЕТА ІСТОРІЇ НАУКИ

Перший підхід в основу вивчення кладе результат психологічного пізнання, його внутрішній зміст – власне психологічне знання (його будову, структуру, логіко-змістовні аспекти, внутрішньологічні механізми розвитку знання), розглядає його як самодостатнє і таке, яке існує порівняно самостійно, поза зв'язком з іншими боками пізнавального процесу (соціально-культурними та особистісними опосередкуваннями).

Такий підхід, який акцентував увагу в основному на внутрішньому, логічному боці пізнання і відповідає на питання, який зміст знання, може бути названий **логіко-науковим, або інтернальністю, підходом** в історії науки.

ДРУГИЙ ПІДХІД У ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА ІСТОРІЇ НАУКИ (ЗОКРЕМА ПСИХОЛОГІЇ)

Акцент на зовнішній історії розвитку наукового знання і спроба вивести з неї та описати на її основі внутрішньонаукові закономірності породжує другий підхід у розумінні **предмета історії науки – екстернальний**. На цій основі виникає спеціальна галузь наукознавства – соціальна історія науки. Історія науки розглядається тут у соціальному контексті, у її залежності і зв'язку з розвитком організаційних у соціальних умов і передумов. Продуктивність зазначеного підходу полягає в тому, що він виявляє значущі чинники **детермінації** наукового

знання, відповідаючи на питання, чому наука в певних соціально-історичних і культурних умовах набуває конкретно-історичної форми. З одного боку, це відображає одну з істотних характеристик науки – її соціальну природу як компонент суспільної структури і як результат сукупних колективних зусиль, з другого боку, виникають питання щодо рівня детермінованих можливостей, ступеня і глибини соціального впливу на розвиток психологічного знання (його напрямки, структуру, зміст досліджуваних проблем).

ТРЕТІЙ ПІДХІД У ВИЗНАЧЕННІ ПРЕДМЕТА ІСТОРІЇ НАУКИ

Представники третього підходу у вивченні історії психології акцентують увагу на її персонально-особистісних аспектах. На перше місце як головний двигун наукового прогресу і головного предмета розгляду виступає особистість і творчий шлях того чи іншого вченого, його наукові ідеї, погляди, концепції і підходи. Отже, історія науки, по суті, стає історією діячів науки (будь то окремих учених чи група вчених, те чи інше їх об'єднання).

Обґрунтування визначення предмета історії психології передбачає опис специфіки предметної галузі.

1. За своєю **гносеологічною природою** історія психології є відображенням процесу становлення та розвитку психологічного пізнання, тобто є відображенням другого порядку – **відображенням відбитого**. Вона досліджує не саму психічну реальність, а уявлення про неї, які формуються на різних етапах історії та в різних культурних ареалах. Цим обумовлена необхідність чіткого розведення об'єктивного (відповідного дійсному ходу розвитку історії) і суб'єктивного (долученого його інтерпретаціями) погляду на досліджувані процеси. Крім того, саме суб'єктивні уявлення в усьому їхньому різноманітті, відображають різні рівні їх «відходів» або «наближень» до досліджуваної реальності і становлять безпосередній предмет історико-психологічного дослідження.

2. Пізнання в будь-якій галузі – глибоко діалектичний процес, що включає перетворення, приріст знання, накопичення наукового фактологічного та поглиблення її теоретичного осмислення, зміну структури наукового знання і його понятійно-категоріального підґрунтя тощо. Відображаючи реальну діалектику психологічного пізнання, історія психології є **діалектичною науковою дисципліною**. Причому і тут, разом з об'єктивною діалектикою (що йде від самого об'єкта, його розвитку), мають місце і суб'єктивні чинники (історично детерміновані зміни у світогляді дослідників **наукового пізнання**). Цим визначається існування різних картин розвитку психологічного знання на різних етапах історії, у межах різних наукових шкіл і окремих учених. Дане становище ускладнюється складністю виділення точних наукових критеріїв оцінки висунутих у галузі **історії психології** положень.

3. Предметна галузь історії психології сформувалась на **стику і перетині** з низкою наукових галузей. За своїм об'єктом – психічною реальністю – історія психології належить до розряду психологічних дисциплін, входить до структури загальної психології. За методом – психолого-історичною реконструкцією розвитку психологічного знання – вона належить до історичних наук. Носієм наукового фактологічного в галузі історії психології є історичні джерела і тому історія психології тісно пов'язана з **джерелознавством**. Як галузь знання, що займається вивченням розвитку наукового знання в окремій галузі знання, історія психології є розділом **наукознавством**. Логіка дослідження і генезис становлення психологічного знання визначають зв'язок історії психології з філософією, природознавством, культурологією, а також її опору на дані, отримані в таких розділах психології, як психологія особистості, психологія творчості, психологія розвитку та історична психологія.

4. Нарешті, з огляду на все вищесказане, є підстави визначити історію психології як об'єкт дослідження як системне

утворення, що включає безліч аспектів, ієрархічну структуру, складну, різнорівневу систему детермінант.

Для опису складноорганізованих об'єктів використовується **системна методологія**, що передбачає їх усебічний, цілісний розгляд. З цієї точки зору предметом історії психології є динаміка психологічного пізнання в його цілісності, що включає вивчення:

- ✓ самого наукового знання (його структури, логіко-наукових, змістовних аспектів) – логіко-науковий аспект;
- ✓ процесу формування наукових ідей та уявлень у галузі історії психології – процесуальний аспект;
- ✓ соціально-культурних та організаційних умов і передумов психологічного пізнання – соціокультурний аспект;
- ✓ носія, суб'єкта психологічного пізнання (колективного та індивідуального) – персонально-особистісний аспект.

1.3. Принципи і проблеми історико-психологічного дослідження

Важливим елементом **методології** будь-якої науки є **система методологічних принципів**, кожен з яких виступає у вигляді коротко сформульованої теорії, який не тільки узагальнює історичний досвід розвитку даної галузі знання і відбиває її основні закони й закономірності, а й висуває вихідну вимогу для подальших досліджень.

Історія психології як одна з базових галузей психології у своїх теоретико-методологічних підставах спирається на низку філософських і загальнопсихологічних принципів, які щодо історико-психологічних досліджень набувають специфічного звучання і формулювання, виступаючи як приватно-психологічні принципи історії психології. Розглянемо ці принципи.

1. **Принцип детермінізму.** Відповідно до цього принципу в основі будь-якого історико-психологічного події лежить сукупність явних чи неявних причин. Немає жодного

факту в історії психології, якому б не передували певні причини. Будь-яка подія протягом усього історичного ходу формування психологічної науки є результатом, наслідком різноманітної низки попередніх явищ або причин і, водночас, виступає як одна з передумов подальших подій. При цьому слід передбачити системний характер цих причинно-наслідкових залежностей, що дозволяє розуміти зміну **детермінант розвитку психології** в різні хронологічні періоди. Завдання дослідника, відповідно до цього принципу, полягає, по-перше, у розкритті сукупності й ієрархічної структури цих причин (внутрішніх і зовнішніх, прямих і непрямих, безпосередніх і опосередкованих тощо), що зумовили шлях до сучасності; а по-друге – у встановленні закономірного зв'язку між минулим, сьогоденням і майбутнім.

2. **Принцип єдності логічного та історичного в розумінні генезису розвитку психологічного знання**, який відображає розуміння співвідношення внутрішніх, внутрішньонаукових (вплив традиції, зміна категоріально-понятійного апарату, динаміка структури науки, взаємозв'язку і взаємовпливу різних наукових дисциплін, поява нових методів дослідження тощо) і зовнішніх, соціокультурних причин (потреби суспільної практики, ідеолого-політичні впливи, вплив науково-технічного прогресу, насамперед духовної та інтелектуальної атмосфери в суспільстві тощо) під час реального процесу історичного розвитку психології. Іншими словами, даний принцип фіксує взаємозв'язок теорії та історії психології, що передбачає, з одного боку, вивчення зв'язку змістовного (тобто логічного) аспекту об'єкта історико-психологічного дослідження з аналізом процесу його розвитку (тобто історичного), а з другого – виявлення зв'язку пізнання даного об'єкта з історією людського суспільства в цілому та історією наукового пізнання зокрема.

3. **Принцип системності**. Він передбачає розуміння історії розвитку психологічних ідей, проблем і напрямків як багаторівневого (фундаментальний і прикладний рівні), багатоякісного (повсякденне, наукове, художньо-образне,

релігійне знання), багатовимірною (наукова творчість окремого вченого, наукових колективів і шкіл, регіональної психологічної спільноти, прихильників тієї чи іншої парадигми, теорії або концептуального підходу) і різноманітної за своїми проявами (донауковий, науковий і паранауковий стани) процесу, обумовленого різноманітною системою детермінант при оформленні провідного, системоутворювального фактора в конкретній історичній і соціокультурній ситуації. Реалізація даного принципу вимагає вивчення історії психологічного знання в різних аспектах: по-перше, у тих історичних умовах, в яких наука включалась у суспільне життя, і, по-друге, у тих логічних, теоретичних зв'язках, в яких будувалися психологічні знання кожного історичного етапу, з одного боку, і в тому співвідношенні, у якому вони перебувають у сучасній психологічній науці – з другого.

4. Принцип об'єктивності історико-психологічного дослідження. Цей принцип передбачає, що при такій процедурі, як оцінка значущості тих чи інших ідей і результатів творчості, необхідно виходити не тільки із сучасного стану знання, на яке спирається і від якого відштовхується дослідник, але й ураховувати те реальне місце, яке посідають ті чи інші розглянуті ідеї у психології та культурі свого часу («героя судять за законами його часу»). Це дозволить історичній психології подолати власні переваги (наукові й особистісні) в сприйнятті розвитку психологічного знання. Отже, відповідно до цього принципу, перед ученим стоїть завдання під час історико-психологічного дослідження сформулювати і витримати позицію об'єктивного, не упередженого (ні як людину з її особистісними симпатіями й антипатіями, ні як вченого, прихильного до тих чи інших теорій і концепцій) спостерігача щодо кінцевого результату при досліджуванні об'єкта.

5. Принцип конструктивно-позитивного аналізу. Принцип об'єктивності безпосередньо пов'язаний і доповнюється принципом конструктивно-позитивного аналізу

історії психології, який акцентує увагу в історико-психологічних дослідженнях не на помилках, недоліках і прорахунках у розвитку психологічної думки будь-якої віддаленої від ученого історичної епохи, а на виявленні в сукупності історико-психологічних фактів, подій, теорій і концепцій того позитивного, конструктивного і прогресивного, що зуміла досягти психологічна думка даного періоду; орієнтація не на критику недосконалого, а на пошук оптимального і перспективного. Однак це не означає відмови від реалістичної оцінки (включаючи і її критичні моменти) тих чи інших ідей, поглядів, підходів. При цьому критичний аналіз із самоцілі стає засобом наукового пізнання.

6. Принцип періодизації і наступності розвитку психологічного знання передбачає наявність якісно різних етапів і періодів (змістовно і логічно пов'язаних між собою) в динаміці єдиного і безперервного процесу наукового пізнання. Керуючись даним принципом, історик психології повинен не тільки виділити ключові, найзначущі віхи і моменти цього процесу, не тільки описати історичну і логічну специфіку виділених ступенів розвитку знання, а й показати їхній еволюційний взаємозв'язок і взаємопроникнення.

7. Принцип єдності минулого, сьогодення і майбутнього фіксує розуміння ролі й цільової функції історико-психологічних досліджень. Пізнання історії психологічної науки є не лише самоціллю з точки зору збирання й уточнення історичного матеріалу, що характеризує формування і розвиток психологічних знань (архівування фактів), або відтворення і реконструкції відсутніх (неявних) ланок у єдиному ланцюжку розвитку психологічної думки. Цей принцип орієнтує вченого на прогностичну стратегію дослідження, пов'язану, по-перше, з виявленням перспективних ліній, позицій, ідей і підходів, що сформувались у минулому, а по-друге, з їхньою актуалізацією в контексті сучасних досягнень психологічної науки. Лише минуле, розглянуте в контексті сучасності, дозволяє окреслити проблемне поле майбутніх досліджень і тим самим має не тільки

суто пізнавальний інтерес, а й носить установочно-орієнтовний характер для подальшого розвитку психологічного знання.

8. Принцип єдності колективної та індивідуальної творчості в розвитку психологічного знання передбачає розуміння історії психології як результату діяльності не тільки окремих, хоча і видатних учених, але як сукупного зусилля всієї наукової спільноти. Цей принцип орієнтує дослідника на виявлення всіх передумов формування тієї чи іншої ідеї, аналіз того контексту, який зрештою привів до оформлення в працях конкретного вченого певної концепції або теорії. Він також застерігає історика психології від абсолютизації внеску окремого вченого або наукової школи у формування сукупного психологічного знання. У даному випадку мається на увазі розуміння істориком психології того факту, що психологія, навіть у творчості найвидатніших її представників, не починається кожного разу з «чистого аркуша», а отримує лише власний закономірний розвиток. Відповідно і психологічне пізнання як сукупність ідей і теорій, як результат колективної творчості багатьох поколінь дослідників у працях конкретного вченого набуває творчого, часом оригінального і новаторського, розвитку або чіткішого концептуального оформлення.

Питання і завдання для самоперевірки

1. У чому полягає відмінність психологічного знання від психологічного пізнання?
2. Які форми існування психологічного знання представлені в сучасному громадській та індивідуальній свідомості?
3. Вкажіть основні підходи у визначенні предмета історії науки.
4. Перерахуйте особливості предметної галузі історії психології.
5. Опишіть основні методологічні принципи історії психології.
6. Схарактеризуйте самостійні методи історії психології.

Теми рефератів

1. Порівняльний аналіз особливостей різних форм психологічних знань.
2. Методологічні підходи у визначенні предмета історії науки: переваги і недоліки.
3. Підвищення об'єктивності історико-психологічного дослідження: шляхи і способи.
4. Особливості застосування методу планування історико-психологічного дослідження.
5. Метод проблемологічного аналізу у вивченні динаміки психологічного пізнання про індивідуальність людини.
6. Позитивні і негативні тенденції сучасного розвитку історико-психологічних досліджень.

Література

1. Ждан А.Н. История психологии. От античности до наших дней. – М., 1990. – 367 с.
2. История психологии. Период открытого кризиса (начало 10-х – середина 30-х годов XX в.). – М., 1992. – 362 с.
3. Категории материалистической диалектики в психологии / под ред. Л.И. Анцыферова. – М., 1988.
4. Койре А. Очерки истории философской мысли. – М., 1985.
5. Лакатос И. История науки и ее рациональная реконструкция // Структура и развитие науки. – М., 1978.
6. Мамчур Е.А. Проблемы социокультурной детерминации научного знания. – М., 1987.
7. Марцинковская Т.Д., Ярошевский М.Г. 50 выдающихся психологов мира: учебное пособие для студентов. – М., 1995. – 193 с.
8. Петровский А. Ярошевский М. Г. История психологии: учебное пособие для высшей школы. – М., 1994. – 448 с.
9. Соколова Е.Ю. 13 диалогов о психологии. – М., 1994.

10. Ткаченко А.Н. Категориальный строй психологии как предмет историко-научного исследования // Методология историко-психологического исследования. – М., 1974.
11. Эткинд А. Эрос невозможного. История психоанализа в России. – СПб., 1993. – 463 с.
12. Ярошевский М.Г. История психологии (от античности до середины XX в.) – М., 1996.
13. Ярошевский М.Г. Краткий курс истории психологии. – М., 1995. – 140 с.
14. Ярошевский М.Г. Л. Выготский: в поисках новой психологии. – СПб., 1993. – 300 с.
15. Ярошевский М.Г. О категориальном анализе истории психологического познания // Проблемы теории и истории развития психологии. – М., 1973.
16. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. – М., 1974.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ПОЗНАННЯ – об'єктивне накопичення й осмислення знань людей про психічну реальність як важливу складову частину розвитку життєвого процесу, умови вдосконалення взаємодії людини зі світом і самої людини як суб'єкта психічної реальності.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗНАННЯ – знання людини про себе як носія особливих психічних властивостей і характеристик, суб'єкта психічної діяльності.

Об'єкт ІСТОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ – розвиток психологічного знання як результату творчої пізнавальної діяльності людини в її цілісності і в її реальній діалектиці на різних етапах культурної еволюції людства

ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ – спроби осмислити процес психологічного пізнання й описати його зміст і структуру (сукупність поглядів, ідей, підходів, напрямків і течій, категорій і понять), його інституційні та персонально-особистісні аспекти, а також закономірності й етапи розвитку.

ТЕМА 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ В АНТИЧНУ ЕПОХУ

ПЛАН

2.1. Причини зародження раціональних наукових ідей про психіку в період античності.

2.1.1. Особливості міфологічного мислення.

2.1.2. Особливості філософського раціонального світогляду і причини виникнення наукових ідей про психіку в період античності.

2.2. Основні етапи розвитку античної психологічної думки.

2.2.1. «Протофілософський» етап розвитку античної психології.

2.2.2. Антична натурфілософська психологічна думка.

2.2.3. Вчення Сократа – поворотний пункт у розвитку античної психологічної думки.

2.2.4. Вчення Платона – витоки об'єктивно-ідеалістичного підходу у психології.

2.2.5. Моністичне вчення про душу Арістотеля.

2.2.6. Елліністична психологічна думка.

Радянський психолог С.Л. Рубінштейн на 1940 рік схарактеризував психологію з історичної точки зору так: «Психологія і дуже стара, і зовсім ще молода наука, – вона має за собою 1000-літнє минуле, і, тим не менш, вона все ще в майбутньому. Її існування як самостійної наукової дисципліни обчислюється лише десятиліттями, але її основна проблематика займає її філософські роздуми з тих пір, поки існує філософія. Рокам експериментального дослідження передували століття філософських роздумів, з одного боку, і тисячоліття практичного пізнання людей – з другого».

Психологія почала розвиватися від часів античності і дотепер триває її розвиток.

2.1. Причини зародження раціональних наукових ідей про психіку в період античності

Хронологічні межі античної психології – XVI ст. до н.е. – IV ст. н.е. Це час становлення, розквіту і занепаду греко-римської цивілізації.

Саме в цей період зароджуються й оформляються раціональні наукові знання про психіку, витoki яких з'являються вже в межах давньо-східної культури. Праці грецьких мислителів знаменують справжню революцію в науковому світогляді: була спростована міфологічна картина світу і їй протиставлений раціоналістичний, науковий погляд на навколишню дійсність – природу, людину, її внутрішній психічний світ. Основним поняттям, що відбиває *психічні явища*, залишається поняття «*душа*», що зародилось у сивій давнині та йде своїм корінням до самих витоків людської цивілізації, але істотно перетворює зміст, роблять спробу раціоналістичного пояснення.

Кожному відомо, що *PSYCHOLOGY* складається з двох слів, і вони мають давньогрецьке коріння. Перше слово *psyches* або «*псюхе*» для давнього грека перекладається як «*душа*», але для нас перекладається більше як «*психіка*».

Згідно з грецькою міфологією Психея – легендарна героїня давніх греків, а слово psychei дає їй ім'я, наречена одного з Богів Ероса, вона народилася як смертна, а в перебігу свого життя стала безсмертною.

Ерос – грецький бог кохання, якому в римській міфології відповідають Амур і Купідон (від «cupido» – «бажання»). Юний бог був нерозлучним супутником своєї матері – Афродіти, а також виконавцем її волі і помічником у всіх її божественних справах.

Якось Афродіту заповонила заздрість до краси смертної дівчини Психеї. Богиня, охоплена ревностями, звеліла синові пронизати серце дівчини золотою стрілою, щоб та закохалась у найогиднішого чоловіка на землі. Ерос погодився виконати бажання матері, але, побачивши Психею, сам закохався в неї.

Прекрасна Психея стала дружиною невидимого і таємничого Ероса, який щодня прилітав до неї, правда, тільки ночами і в темряві, при цьому попередивши свою кохану про те, що вона не повинна вносити вогонь до спальню і бачити його без покрову ночі.

Психея полюбила Ероса, незважаючи на те, що навіть не бачила його. Однак ревниві сестри всіляко намагалися переконати дівчину, що вона вийшла заміж за жахливого чудовиська, яке хоче заподіяти їй шкоду. Так потихеньку вони привели її до думки про вбивство свого чоловіка.

В одну фатальну ніч цікавість і страх взяли верх, і Психея вирішила захвати в спальні масляну лампу разом з ножем. Коли Ерос заснув, вона запалила вогонь у світильнику, готуючись побачити монстра, але замість цього побачила надзвичайно вродливого юнака, який спав на її ліжку.

Побачивши його красу, Психею охопило хвилююче тремтіння – через, що кілька крапель розпеченої олії зі світильника потрапили на його шкіру. Ерос прокинувся від болю і помітив ніж у руках коханої. Побачивши таку зраду, він відразу полетів до своєї матері лікувати рани... Психея ж у розпачі вирушила шукати свого коханого по всьому світу.

Після кількох важких завдань Афродіта наказала Психеї спуститись у Нижній Світ, щоб взяти в Персефони (богиня родючості і царства мертвих) шкатулку з частинкою її краси... Отримавши цю шкатулку в Персефони, Психея відчинила її в надії повернути собі любов Ероса, але замість цього занурилась у глибокий сон, подібний смерті.

Ерос, зцілювшись від ран, занудьгував за своєю коханою і почав усюди її шукати. Знайшовши Психею, він розбудив її уколом своєї стріли і відразу полетів до Зевса, щоб попросити Отця людей і богів встати на його бік у суперечці з розсердженою Афродітою. Зрештою, Афродіту вдалось утихомирити, і Зевс, благословивши Психею й Ероса, перетворив дівчину в богиню, подарувавши їй безсмертя.

Для греків цей міф був класичним зразком справжньої любові, вищої реалізації людської душі. Тому Психея – смертна, здобувши безсмертя, – стала символом душі, яка шукала власний ідеал. Ось таке і ставлення давніх греків до слова «душа». Ким би ти не народився, ти можеш обезсмертити себе, стати вічним...

Під «душею» спочатку розумілась деяка безсмертна і безтілесна істота, яка живе в тілі людини і в момент смерті покидає її. Давні греки та їхні послідовники багато міркували про душу, але зараз слово «душа» в якомусь сенсі вже пішло з науки через різні причини. Під «душевними явищами» розуміються *психічні явища*, які є предметом вивчення психології, а слово «душа» означає психіку людини як продукт діяльності її мозку.

Продовжуємо розбирати слово PSYCHOLOGY. І друге слово **«Logos»**, мабуть, не менш важливе, у будь-якому, випадку не менш цікаве для нас, яке має одночасно кілька значень. Перше – це слово, логос, це не просто СЛОВО, але поруч треба поставити термін – СЕНС, СМИСЛ, РОЗУМІННЯ. Не просто слово, а розумне слово, що дозволяє щось осмислити, щось зрозуміти, придати сенс. Ми могли б знову зробити крок через століття і сказати, що для нас логос буде перекладатися як поняття, адже будь-яке поняття і є осмислене розумне слово. *Розуміння, осмислення, вивчення* – це все різні значення слова логос.

Отже, **психологія** – це наука, яка вивчає загальні закономірності виникнення, функціонування, розвиток психіки.

І тоді, якщо перекладати слово психологія як одне, об'єднуючи ці два слова, то вийшло б для грека «розумне осмислене слово про душу», а ми з вами сказали б набагато скромніше: «наука про психіку».

2.1.1. Особливості міфологічного мислення

Основною рисою міфологічного світорозуміння виступав **антропоморфізм**, або перенесення людиною своїх властивостей і характеристик на навколишній світ (за висловом К. Юнга, проектування людиною себе зовні). За аналогією із собою як вихідною точкою світобудови людиною пояснювались усі природні і космічні явища, увесь світ живої та неживої природи і навіть створювані його уявою божественні істоти. Подібні погляди пояснювались низьким рівнем розвитку пізнання, украй нечіткими уявленнями людей про навколишню дійсність, страхом перед незрозумілими і грізними силами світу і прагненням дати їм якість доступне свідомості тогочасної людини пояснення. З антропоморфізму як основної риси міфологічного світогляду впливали і такі його характеристики, як **гілозоїзм** (від гр. слів, що означають «матерія» і «життя»), який бачиться в «оживотворенні» навколишньої дійсності, коли весь світ, космос розглядався спочатку як живий, меж між живим, неживим і психічним не проводилось; і **анімізм** (від лат. «аніма» – «душа», «дух») – «одухотворення» навколишнього світу, твердження, що за всіма явищами реальності (живими і неживими) ховається сонм духів (душ), які визначають їх буття і функціонування.

Характеризуючи свідомість людей, що володіють міфологічним світоглядом, А.Н. Чанишева виділяє такі її риси: «емоційність, образне сприйняття світу, асоціативність, логічність, схильність оживотворяти (*гілозоїзм*), одухотворяти (*анімацізм*), одушевляти його окремі частини (*анімізм*)». Міфологічному світогляду відповідає особливий тип психічної організації, що відрізняється нерозчленованою єдністю раціонального, емоційного та дієвого його компонентів.

2.1.2. Особливості філософського раціонального світогляду і причини виникнення наукових ідей про психіку в період античності

Прийшовши на зміну міфологічним поглядам, філософське наукове мислення, або «мислячий, раціональний світогляд», характеризується іншими рисами:

- ✚ авторитет традицій тут заміщується авторитетом розуму;

- ✚ пошук генетичного початку світу доповнюється спробами знайти його субстрат, субстанцію;

- ✚ відбувається деантропоморфізація, деміфологізація навколишнього світу, природи, космосу;

- ✚ ставиться завдання не просто описати, але й пояснити душу і її функції;

- ✚ на зміну вірі та образно-асоціативним процесам як головним інструментам міфологічного пізнання приходять прагнення дати логічне обґрунтування і доказ висунутих положень.

Виникненню цього нового типу мислення відповідали якісні зміни у психічному світі людини, що відбуваються, згідно з К. Ясперсом, у VIII – III ст. до н.е. – на етапі історичного розвитку, названому ним «осьовим часом», і визначається як перехід від міфологічної, архаїчної людини до людини такого типу, «яка збереглась і донині».

На цій стадії історичного розвитку відбувається перехід від «людини релігійної», архаїчної до людини «політичної» і розумової. Досягнутий до цього моменту рівень еволюції психіки дозволяє людині усвідомлювати «буття в цілому, самої себе і свої межі... Усвідомлюючи свої межі, вона

ставить перед собою найвищі цілі, пізнає абсолютність у глибинах самосвідомості й у виразності трансцендентного світу. Усе це відбувалося за допомогою рефлексії. Свідомість усвідомлювала свідомість, мислення робило своїм об'єктом мислення. Почалася духовна боротьба. Люди набувають здатності оперувати складними поняттями, формами символічного вираження часу, простору, причинності тощо, формулюють ті основні категорії, якими ми мислимо й нині. Виникають дискурсивне мислення, довільна пам'ять, розвивається самоаналіз, з'являється рефлексія, усвідомлення свого Я, тобто складається та організація психічного світу, яка характерна для сучасної людини.

Крім вищеназваних перетворень у психічній сфері людини, можна виділити ще низьку факторів, які визначили зародження наукових раціональних психологічних поглядів у період античності.

1. Розвиток соціально-економічного і політичного ладу стародавньої Греції як важливого стимулу виникнення раціонального знання (швидкий підйом виробництва, сільського господарства, які спираються на рабську працю; зростання торгівлі та зв'язків із зовнішнім світом; поява великих міст-полісів як центрів громадського життя, де в деяких затверджується демократичний лад).

2. Відбувається розквіт культури – поезії, музики, архітектури, літератури (Гомер, Гесіод, Архілох та ін.).

3. Вивчення, осмислення і творча переробка психологічних ідей, накопичених у давньосхідному світі.

4. Порівняна антирелігійність античної культури і відсутність релігійних заборон як основа вільного розвитку наукової думки (Олімпійські боги царюють, але вони не всесильні, вони не лякають людину, а є еталонами, до якого люди прагнуть, предметом захоплення і наслідування; боги близькі людям, вони спілкуються з людьми, беруть участь у їхньому житті, будучи, по суті, облагородженими, «поліпшеними» людьми, що відрізняються від інших тільки

безсмертністю). Потрапляючи на ґрунт антирелігійної античної культури, давньосхідні психолого-міфологічні ідеї набували раціонального звучання.

5. Виникнення науки як сфери суспільної свідомості з її критеріями і вимогами пізнання і викладу матеріалу (доказовість, логічність, систематизованість), а також пов'язаної з цим тенденції розгляду людини і її душі не в річищі міфологічних традицій, а на основі об'єктивних даних (математичних, медичних, анатоμο-фізіологічних, біологічних).

Психологічна думка античності розвивається на ґрунті вказаних інновацій у соціально-культурній і психологічній сферах, у цілому набуває глибоко раціонального характеру. Люди, які набули здатності мислити, пояснити раціонально все те, що раніше було незрозумілим, лякало, наповнювало їх життя непізнаваністю, звеличили й оспівали розум, звели цю думку на п'єдестал. Стверджується, що богоподібна людина визначається розвитком її розумових здібностей (Зенон, Хрзіпп, Панетій), що розум – вища божественна частина душі (Платон, Арістотель), принцип організації людини (Анаксагор), джерело її розвитку й удосконалення (Геракліт, Сократ, Платон), очищення душі (Платон), що раціональне пізнання – єдино справжнє (Демокріт, Платон). Сам Бог розглядається як розум (Фалес) або нус (Анаксагор), як Логос (Геракліт). Ворожнеча і любов виступали як джерела виникнення світу (Емпедокл).

2.2. Основні етапи розвитку античної психологічної думки

У розвитку античної психологічної думки виділяється низька етапів, що визначаються домінуючими підходами в розумінні і поясненні людини і її душі.

2.2.1. «Протофілософський» етап розвитку античної психології

Процес виділення філософського раціонального мислення з міфології йшов повільно і на першому етапі можна

говорити про «протофілософію», для якої характерна «наявність багатьох образів міфології, значних елементів антропоморфізму, пантеїзму, відсутність філософської термінології, алегоричність».

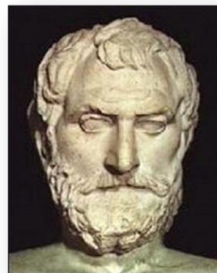
Антична протофілософія датується VI ст. до н.е. і включає в себе:

1) іонійську філософію (Мілетська школа Фалеса, Анаксимандра, Анаксімена, Геракліта);

2) італійську філософію (Піфагорійський союз і школа елатів – Ксенофан, Парменід, Зенон);

3) філософію Емпедокла, що об'єднує в собі іонійську та італійську традиції.

Першою філософсько-психологічною школою античності вважається **Мілетська школа**, творцем якої був **Фалес** (624–547 рр. до н.е.), один з напівлегендарних «7 мудреців Греції», який уперше назвав кількість днів у році, вписав трикутник у коло, передбачив сонячне затемнення 585 р. до н.е. (за свідченням Геродота). Ім'я Фалеса стало загальним, що означає мудреця взагалі.

Фалес першим сформулював наукову проблему: «Що є все?», – яка націлювала на пошук загального субстрату світобудови. І він відповідає, що основою всього є *вода*. Земля плаває на воді, походить з неї, оточена нею. Вода рухлива, мінлива, переходить з одного стану в інший і тим самим утворює все істотне. З неї виникають усі речі і всі космічні явища, включаючи людину і її душу. Отже, людина розглядається як частина природного світу. Це означає виникнення природоцентриського підходу до її розуміння.

Міфологічність поглядів Фалеса проявляється в гілозоїзмі й анімізмі при описі світу: космос – істота ціла, повна божественних сил; усі явища світу (і живі, і неживі) наділяються душевними здібностями. Фалес визнає наявність божества, але

дає йому не антропоморфне, а раціональне пояснення: Бог – той розум, «який усе створив з води».

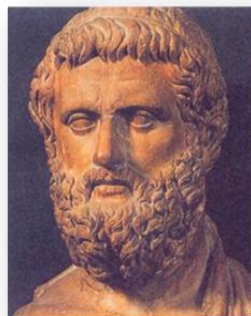
Душа – це особливий стан води. Тобто душа наділяється субстратом, загальним для всього світу, розглядається як природне явище. Душа безсмертна. Визначається функція душі – здатність давати всьому рух. Ця раціональна ідея поєднується з анімістичним твердженням, що душі притаманні всі явища світу, включаючи неживу матерію: «Камінь (магніт) має душу, тому що рухає залізо». Душа пов'язана з тілом, залежить від його здоров'я: ті, у кого тіло здорове, мають кращі душевні здібності.

Фалес дає визначення понять високого ступеня спільності: «космос», «простір», «час», «думка». У цій низці особливої уваги варте введене ним поняття «необхідність» як загальна причинність, яка «долає всіх». Це – зародок детерміністського підходу. Висловлені Фалесом вислови містять важливі етичні положення («Пам'ятай про присутніх і відсутніх друзів»; «Не красуйся зовнішністю, а будь прекрасним справами»; «Не збагачуйся нечесним шляхом»; «Які послуги зробиш батькам, такі і сам чекай в старості від дітей» та ін.). У них фіксуються і точні психологічні спостереження («Що важко? – Пізнати самого себе»; «Що найприємніше? – Досягти того, що бажаєш»; «Що найсолодше – успіх»; «Що шкідливо? – Нестриманість»; «Що нестерпно? – невихованість»; «Навчайся і вчись кращому»; «Зберігай міру» перебуваючи у владі, керуй самим собою»; «Як найлегше переносити нещастя? – Якщо бачиш, що ворогам доводиться ще гірше»). Надзвичайно актуально звучать слова Фалеса: «Як прожити найправедніше життя? – Якщо самі не будемо робити те, у чому звинувачуємо інших». Фалес малює ідеальну людину, кажучи, що вона «тілом здорова, натурою багата, душею вихована».

Представник Мілетської школи *Анаксимандр* (610–547 рр. до н.е.) вважав, що загальним субстратом є *анейрон* (провісник атома) – вічне безмежне божественне начало, яке не має певної речової форми, якісних характеристик (суміш усіх елементів) і всім управляє. Рушійна сила розвитку світу – боротьба і відокремлення протилежностей (передусім, тепла і холоду). Він стояв біля витоків еволюційної ідеї, стверджуючи, що живе походить з неживого, а людина – від тварин. Доводив неможливість існування "першолюдини" як попередника всіх живих істот: «... Спочатку людина походить від тварин іншого виду, тому що інші тварини невдовзі починають самотійно добувати їжу, людина потребує тривалого годування грудьми. Унаслідок цього перша людина, будучи такою, ніяк не могла б вижити».

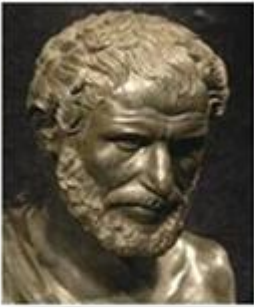
Учень Анаксимандра *Анаксимен* (помер приблизно в 528/525 рр. до н. е.) вважав, що субстрат усіх речей – першоматерія *повітря*, яке є нескінченним, здатним розряджатись і згущуватись, породжуючи тим самим усе суще. Земля, каміння – застигле повітря. Він не заперечував існування богів, але стверджував, що не вони створили повітря, а самі зародилися з нього (свідectво Августина).

При описі космічних явищ він використовував метод аналогій з життєвими явищами: походження землі з повітря порівнював з валянням вовни для повсті; говорив, що зірки входять у небосхил, як цвяхи; порівнював рух неба навколо Землі капелюшком, який повертався навколо голови.

Вершиною Мілетської школи було вчення *Геракліта* (530 – 480 / 540 – 470/ рр. до н.е.), погляди якого, на думку відомого дослідника античності А.Ф. Лосева, носять вкрай суперечливий і метафоричний характер; у його працях широко використовуються міфологізми. Дійсно, ідеї Геракліта важкі для розуміння. Не випадково сучасники охрестили його «темним

філософом». Геракліт – основоположник ідеї розвитку, згідно з якою все суще перебуває в стані вічної і постійної зміни: «Наші тіла і душі течуть як, струмки»; «Не можна двічі ввійти в одну і ту ж річку». Рушійна сила розвитку – боротьба протилежних начал: «Війна – батько всього».

Геракліт увійшов в історію як один із перших дослідників власне психічної діяльності. Він увів поняття «психея», на основі якого народилися згодом поняття «психіка» і «психологія».

Космос він уявляв в образі «вічно живого вогню», який є субстратом усіх речей і явищ світу.

Вогонь, за Гераклітом, незнищенний, вічний, «не створений ніким... з богів, ніким з людей, але був, є і буде». Вогонь є життям, свідомістю, волею. Він «править всесвітом» під ім'ям Перун. Він – носій космічного правосуддя (Діке), грізний Суддя, який карає грішників. Разом із цією характеристикою вогню як сакрального явища, Геракліт визначає вогонь і як матеріальне явище, зазначаючи, що він виник у «храмі Природи». Імовірно, під вогнем ним розуміється все-таки не видиме полум'я, а запал, жар, вогненна енергія, космічний дух.

Це протиставляється плотському, тілесному буттю.

Під час перетворення вогню виникають різні стани матерії.

У мікрокосмі організму повторюється загальний ритм космічного вогню.

Людина складається з двох начал – душі і тіла. Душа («Психея») – проникає з макросвіту іскра вогню. Отже, розглядається як частина макросвіту, побудована за його законами. Будучи частиною макросвіту, душа тісно пов'язана з ним. Її стан залежить від рівня зв'язку з ним. Наприклад, люди не пам'ятають снів, тому тоді ж порушується їхній зв'язок з

навколишньою дійсністю. Подібно до того, як вугілля, викинуте з багаття, гасне, так і людина не може існувати поза зв'язками із середовищем. Межі душі невичерпні: «Межі душі тобі не відшукати, яким би шляхом... ти не пішов; настільки глибока...»

Психея випаровується з вологи і, повертаючись у вологий стан, гине: «Психеї на смерть – стати водою, воді ж смерть – стати землею; із землі ж вода народжується, а з води – Психея». Ступінь досконалості душі визначається рівнем її вогненності: «Суха, сяюча вогненна душа – наймудріша і найкраща». Душа дитини сира, волога, потім висихає, стає вогненною, зрілою, здатною до ясного мислення. До старості душа знову просякає вологою, відволожується, і людина починає погано думати. ...Але між станами «вогненності» та «вологості» є багато переходів. Так, оп'янівший чоловік «не помічає, куди йде, бо психея його волога». Навпаки, чим душа сухіша, тим вона мудріша й краща.... По суті, розкриваючи співвідношення вологості – вогненності душі, Геракліт висловлює перший здогад про діалектику психічних і фізіологічних станів в організмі.

Вогненному початку в людині – душі протиставляється тіло. Душа пов'язана з тілом, як «павук з павутиною»: стан тіла визначає активність і пізнавальні здібності душі.

Геракліт розглядає проблему пізнання, зазначає, що пізнання – відмітна властивість людини: «...Усім людям властиве пізнавати самих себе і світу та мислити». Головна мета людини – пізнати Логос. Поняття «Логос» в античній психології мало безліч смислових відтінків. Для Геракліта ж воно означало закон, який керує всім. Малий світ (мікрокосм) окремої душі ідентичний макрокосму всього світопорядку, тому пізнати самого себе, свою «психею» – значить заглибитись у закон (Логос). Але рівень розуміння Логосу визначається цілою низкою моментів: грубістю-тонкістю психеї, активністю суб'єкта, що пізнає, його станом. Більшість людей не можуть зрозуміти Логос, бо в них грубі психеї. Вони зіштовхуються, за Гераклітом, з реальністю віч-на-віч, але не бачать її, бо занурені

у «власну свідомість», сни, марення: «Хоча Логос загальний, більшість людей живе так, якщо б мали власне розуміння». Тобто ставиться питання про індивідуальні відмінності в пізнавальних здібностях людей.

Геракліт виділяє 2 рівня пізнання: відчуття і розум. Він підкреслює роль органів чуттів у пізнанні: «Що можна бачити, чути, дізнатись, то я вважаю за краще». Серед органів чуттів ними виділяється зір: «Очі – точніші свідки, ніж вуха». Але якщо відчуття досягають окремі, що лежать на поверхні явища, то розум пізнає загальне, невидиме оком (сутність явищ). Звідси робиться висновок, що розум вище чуттів: «Розуміння – найбільша чеснота, і мудрість полягає в тому, щоб говорити істину і діяти розумно, сприймаючи речі згідно з їхньою природою».

Геракліт говорить про спонукальні сили, потреби, які, у свою чергу, визначаються способом життя організму: «Свині бруду радіють, осли – золоту надають перевагу соломі, птиці в пилу купаються, морська вода для риб придатна». Він негативно оцінює роль пристрастей, виступає за необхідність стримувати бажання, прагнення, відмовлятися від тілесних задоволень: «Не до добра людям виконання їх бажань...»; «Людам стало б краще, якби виконувалось усе, чого вони бажають»; «Важко боротися з пристрастю: адже будь-яке бажання серця здійснюється ціною душі».

Отже, у працях Геракліта висунута ціла низька важливих психологічних ідей: 1) матеріальність (вогненність) душі; 2) залежність законів душі від Логосу; 3) зовнішня і тілесна обумовленість психіки; диференціація рівнів життєдіяльності (сон, неспання); 4) співвідношення пізнавальних і спонукальних сил.

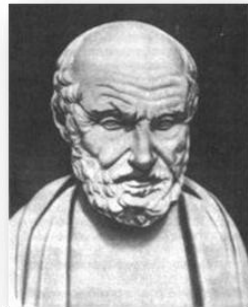
2.2.2. Антична натурфілософська психологічна думка

Другий етап у розвитку античної філософсько-психологічної думки – натурфілософія, або філософія природи. Це перша історична форма науки, вид природоцентризму, згідно

з яким усі явища пояснюються як частина природи, космосу. Натурфілософія виникла в V ст. до н.е. і була представлена плеядою блискучих учених.

Гіппократ (460–370 рр. до н.е.) – «батько медицини», один з основоположників наукового підходу до хвороб людини і їх лікування. Він вивчав будову людського організму, досліджував причини його хвороби. Життя розглядалося ним як процес, що змінюється. У його основі – повітря, через яке здійснюється зв'язок організму зі світом. Повітря приносить у мозок розум.

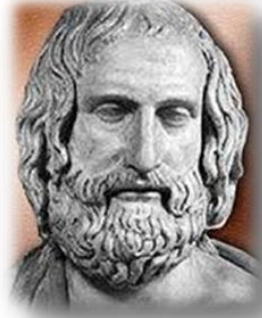
Головною причиною відмінностей між здоровою і хворою людиною Гіппократ вважав пропорції, у яких містяться в організмі різні «соки» (кров, жовч, слиз); ці пропорції він називав **темпераментами**. З ім'ям Гіппократа пов'язують назви чотирьох темпераментів, які дійшли до наших днів: **сангвінічний** (переважає кров), **холеричний** (жовта жовч), **меланхолійний** (чорна жовч), **флегматичний** (слиз). Для майбутньої наукової психології цей пояснювальний принцип, при всій його наївності, мав дуже важливе значення (недарма термінологія Гіппократа зберіглася дотепер). По-перше, на передній план висувалась ідея про те, що незліченні відмінності між людьми можна згрупувати за кількома спільними ознаками поведінки; тим самим закладалися початки наукової типології, що лежать в основі сучасних учень про індивідуальні розходження між людьми. По-друге, джерело і причину відмінностей Гіппократ шукав усередині організму; душевні якості ставилися ним у залежність від тілесних. Про роль нервовою системи в ту епоху ще не знали, тому типологія була, кажучи сучасною мовою, гуморальної (від латинського «гумор» – рідина).

Разом з внутрішньотілесною детермінацією підкреслюється обумовленість розвитку людини і її психіки зовнішніми причинами: способом життя людини, умовами її

побуту (їжа, житло), особливостями географічного середовища проживання людини, способом правління (Гіппократ «Про повітря, воду і місцевості»). Гіппократ обґрунтовує головну роль мозку у психічній діяльності, розглядаючи мозок як вид залози. Він стверджує, що життя людини залежить від природних причин, підвладних розуму, спостереження.

Анаксагор (500–428 рр. до н.е.) вважав, що природа складається з безлічі дрібних частинок і шукав у ній початок, завдяки якому з хаосу, з безладного скупчення і руху цих частинок виникає організований космос. Як такий початок він виділив «найтоншу річ» («найлегшу з усього»), якій дав ім'я «*нус*» (розум). Розум вносить у світ порядок і стає принципом її організації. Розумність природи – спосіб її побудови.

Розум розглядається як першодвигун і протиставляється кістковій інертній матерії. Стверджується, що розум «вищий речовини», він «ні з чим не змішується», має найбільшу силу, містить повне знання про все, встановлює в усьому порядок. Душа похідна від матеріального розуму; вона – принцип існування і розвитку живих істот. Від того, наскільки повно в різних тілах представлений розум, який виступає як принцип організації, залежить їх досконалість. Отже, Анаксагор розумів розум як спосіб організації тіл.

«Людина, – говорив Анаксагор, – є найрозумнішою з тварин унаслідок того, що має руки». По суті, згідно з Анаксагором, не розум визначає переваги людини, а його тілесна організація визначає вищу психічну якість – розумність.

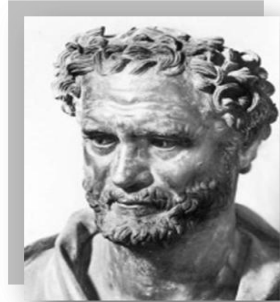
Анаксагор розглядає проблему пізнання, вказує, що сенсорне пізнання – продукт матеріальної взаємодії об'єкта й органу чуттів. При цьому він відхиляє принцип: «подібне пізнається подібним», доводить, що «не можна солодкого, гіркого пізнати за допомогою їх самих». Анаксагор вважає, що

пізнаване не змішується з пізнаваним, що не контакт зовнішнього об'єкта з органом почуттів, а протидія органу, наявність у ньому контрастних елементів – основа сенсорного пізнання: «Ми бачимо завдяки відображенню (предметів) у зіниці, причому відображення падає не на одноколірні, а на протилежне за кольором».

Принцип підпорядкованості всіх явищ, зокрема психічних, матеріальних причин набув найпоследовнішого вираження в атомістичній концепції *Демокріта* (460–370 рр. до н. е.). Єдиним і для душі, і для космосу Демокрит визнавав закон, згідно з яким немає безпричинних явищ: усі вони – результат механічного зіткнення атомів. Випадковими ж називаються ті події, причини яких не пізнані.

Демокрит стверджував неможливість існування небуття, писав, що в безмежному просторі, утворюючи незліченну безліч світів, рухаються незмінними законами неподільні частки – атоми (від гр. «атом» – те, що не ділиться). Атоми – ті, які не виникають, незруйновані, незмінні. Усі атоми в їх сукупності утворюють буття в усій його повноті. Атоми розрізняються порядком і розташуванням, і в цьому сенсі вони нескінченно варіюються. Усі речі і явища світу складаються з атомів. Навіть боги – це не що інше, як сферичні скупчення вогнених атомів. Чуттєво атоми не сприймаються, але досягаються розумом. Людина також створена з різних видів атомів. Найбрехливіші, гладкі, сферичні, легкозаймисті – «привілейовані атоми», що утворюють душу і розум. Це божественні атоми.

Оскільки душа розглядається як різновид речовини, то відкидається її безсмертя: зі смертю тіла душа покидає її і її атоми розсіюються в просторі. Душа залежить від тіла, зростає і старіє разом з ним.

З диханням людина втягує в себе частинки, що становлять душу; видихаючи, вона викидає частину своєї душі. Демокрит вважає, що душу мають усі тіла, навіть мертві, хоча в них її дуже мало. Тим самим він приходив до Панпсіхізм.

Хвороба – це зміна пропорції атомів. В органах чуттів – дрібні атоми, найближче перебувають до зовнішнього світу, тому вони пристосовані для зовнішнього сприйняття. Найсприятливе співвідношення легких і важких атомів у мозку; він, по суті, – місце вищих душевних функцій, здатності до пізнання. Орган благородних пристрастей – серце; чуттєвих бажань і прагнень – печінка. Отже, Демокрит дає природно-наукове розуміння душі: душа – продукт організації тіла; вона не існує поза тілом. Крім того, Демокрит матеріалізує душу, каже, що вона є різновидом тіла.

Демокрит – автор учення про первинні й вторинні якості. Він виділяє первинні, об'єктивні атомарні властивості: твердість, тяжкість, щільність. Інші властивості існують не об'єктивно, а «в думці» (в людському сприйнятті). Це – запах, колір, смак. Ці властивості вторинні; вони є продуктом з'єднання атомів. Демокрит, наприклад, приписує кожному смаку форму (солодкий смак круглий і має значну величину; кислий – шорсткий, багатокутний): «Колір (тіла) залежить від положення атомів, його складників». Отже, він доходить висновку, що сенсорні явища обумовлені конфігурацією матеріальних частинок у зовнішньому світі.

Демокрит малює механізм виникнення чуттєвих образів: потрапляння в організм через чутливі пори тонких плівок (копій, «ідолів») впливають на нього об'єктів: «Нікому не спадає жоднечуття чи думка без потрапляння в нього образу». Отже, основна ідея тут – матеріальність процесу пізнання, його механістичний характер.

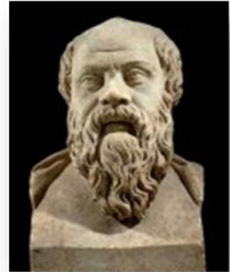
Демокрит першим диференціює відчуття і сприйняття, досліджуючи сферу зору. З одного боку, зір включає кольори (чуття), з другого – видимі образи (сприйняття). Кольори виникають унаслідок прямого контакту атомів із зоровим

апаратом. Різноманіття кольірних відчуттів – підсумок змішання основних кольорів. Квітам відповідає певне розташування атомів, але воно ними не буде копіюватися. Цілісні образи речей відображають дійсність, є її точним відбитком. Образи відтворюють не окремі властивості атомів, а структурні особливості їх з'єднань, що утворюють цілісні об'єкти. Образи за формою відповідають своєму джерелу. Кожне уявлення про об'єкт має власний прообраз у зовнішньому світі.

Демокрит виділяє 2 рівні пізнання: чуттєве і раціональне. Якщо чуттєве пізнання «темне», недостовірне, то мислення, володіючи «тоншим пізнавальним органом», дозволяє досягнути істини.

2.2.3. Вчення Сократа – поворотний пункт у розвитку античної психологічної думки

Учення *Сократа* (469–399 рр. до н. е.) знаменує поворотний момент у розвитку античної думки. Про Сократа, який став на всі віки ідеалом безкорисливості, чесності, незалежності думки, відомо тільки зі слів його учнів (Платон) і сучасників (Арістофан). Сам же він ніколи нічого не писав і вважав себе не вчителем мудрості, а людиною, яка покликана пробудити в інших прагнення до пошуку істини завдяки особливій техніці діалогу. Підбираючи певні питання, Сократ допомагав співрозмовнику «народити» виразне і чітке знання. Він стверджував, що продовжує в галузі логіки і моральності справу своєї матері-повитухи. Сократ був майстром усного спілкування. Розмовляючи з людьми, він змушував їх замислюватися про сенс етичних понять. Його по праву вважають піонером психотерапії.

Формула «пізнай самого себе» набула у Сократа особливого звучання: вона направляла думку не до вселенського закону (Логосу) в образі космічного вогню і не до зовнішнього світу, як у натурфілософів, а до внутрішнього світу суб'єкта,

його переконанням і цінностям, його вмінню діяти розумно, згідно з розумінням кращого. Людина розглядається Сократом як особлива істота, відмінна від природного світу і не пояснювана ним. Тобто на протигагу природоцентризму висунутий принцип антропоцентризму. У розуміння душі вноситься особистісний зміст; вона описується Сократом не як матеріальне тіло, а як розум і моральні цінності («Я усвідомлюю»).

Не ставлення до інших людей, а ставлення до самого себе, пізнання власної моральної сутності як передумови духовного зростання – головна тема Сократа: «Пізнай себе і стань таким». Сократ шукає моральні визначники поведінки людини, вносить етичну проблематику у вчення про людину, закладаючи тим самим основи моральної філософії.

Продукти розуму оцінюються Сократом як всемогутній двигун поведінки. Він вважає, що знання перетворює людину, є джерелом його розвитку. Сократ стверджує, що людина не досягає щастя лише тому, що не знає, у чому воно полягає. Через незнання він приймає за добро те, що таким не є. Знання ж хорошого, за Сократом, за необхідністю змушує слідувати йому. Пояснить людині, що є добро, і вона неодмінно, слідує отриманому знанню, стане доброю, переконував Сократ. Доброчинність, особистісні риси впливають, на його думку, безпосередньо зі знання. У цьому проявився інтелектуалізм Сократа в поясненні причин поведінки людини, шляхів формування його характеру.

2.2.4. Вчення Платона – витоки об'єктивно-ідеалістичного підходу у психології

Платон (428 /427–348/ 347 до н.е.) – учень Сократа. Він створив в Афінах власний «науково-навчальний

центр», названий Академією, біля входу до якого було написано: «Хто не знає геометрії, нехай не приходять сюди». Геометричні фігури, загальні поняття, математичні формули, логічні конструкції – усе це особливі умосяжні об'єкти, наділені, на відміну від калейдоскопа чуттєвих вражень (мінливих, ненадійних, у кожного різних), непорушністю й обов'язковістю для будь-якого індивідуума. Звівши ці об'єкти в особливу дійсність, чужу чуттєвому земному світу, Платон побачив у них сферу одвічних ідеальних форм, прихованих за небосхилом у вигляді особливого нетлінного царства ідеї. З філософського боку Платон – засновник об'єктивного ідеалізму, у світлі ідей якого він розглядає і всі психологічні проблеми.

Основний постулат вчення Платона – це визнання як істинного буття не матеріального світу, а світу ідей і твердження первинності ідей і вторинності, похідності предметного світу. Так, запитуючи про причини існування прекрасних одиничних конкретних речей, він говорить, що вона – ідея прекрасного, яка є тим загальним і нетлінним, що обіймає собою красу всього одиничного, видимого, яке минає, виступає джерелом і зразком для всіх проявів матеріального світу. Така ж природа інших ідей. Отже, стверджується онтологічний характер ідей, вказується, що за кожним явищем предметно-матеріального світу стоїть ідея як первинна, породжуючи їх причина.

Платон одночасно з реальності матеріального світу виділяє другу реальність – надматеріальну, ідеальну, метафізичну. Він доводить, що в основі поведінки людини лежить не предметна детермінація (вплив речей), а етична, цільова, коли людина керується у своїй поведінці нормою, зразком, метою, ідеєю. Цей вид впливу називається *телеологією*.

Виділяються основні характеристики ідей:

1) під ідеями розуміється не погляди, думки, поняття, які не є суб'єктивними продуктами розумової діяльності людини; ідеї – це справжнє буття, сутність, модель, парадигма речей;

2) ідеї безвідносні до людини, її мислення, навпаки, ідеї запропоновані людині з непохитністю;

3) ідеї вічні, незмінні, постійні, позбавлені часових характеристик, вимкнені з потоку перетворення, якісної зміни, як звичайні речі матеріального світу;

4) ідеї – це безобразна, безтілесна сутність, які не виражаються в категоріях числа, простору і часу; вони відірвані Платоном від їх чуттєвої основи, протиставлені матеріальному світу і перетворені в самостійні сутності, незалежні як від матеріальних об'єктів, так і від людини;

5) будучи безтілесними, ідеї чуттєво не сприймаються, але є досяжні розумом;

6) ідеї утворюють цілісну, ієрархічно побудовану систему, де нижчі ідеї підкоряються вищим, аж до ідеї «блага».

Зважаючи на таке розуміння, Платон малює будову світу, що складається з буття (світ ідей); небуття (матеріальний світ, створений Богом із 4 стихій – води, землі, повітря і вогню) і світу чуттєвих речей (результату проникнення буття в небуття). Звідси ймовірно, що всі речі причетні, з одного боку, до ідей, будучи їх спотвореними подобами, тінями, з другого боку – до небуття, матерії, бо вони нею наповнені. Світ навколо нас – це світ тьмяних, перекручених, примарних образів або тіней безсмертних ідей.

Вища ідея – ідея «блага» – становить світову душу. Друга світова душа – ідея зла. Ці дві ідеї дають початок усьому. Крім них, є душі зірок, планет, людей, тварин. Душа покликана панувати і керувати тілом; вона має активну функцію.

Душа і тіло перебувають у стані антагонізму, дуалістично протиставлені одне одному:

✚ душа вічна, безсмертна; тіло тлінне;

✚ душа дає тілу життя, вона – активний початок; тіло пасивне, інертне;

✚ душа не залежить від тіла – після смерті тіла вона переселяється в інші тіла;

✚ душа – джерело добра в людині, тіло – притулок зла;

✚ потрапляючи в тіло, душа вмирає (але не стає смертною).

Звідси випливають етичні постулати Платона – втеча від тіла (душа повинна бігти від тіла, вбивати в собі все чуттєве, тілесне і через розрив з тілесним сходити у світ ідей, богів) і втеча від світу (душа повинна прагнути уникнути чуттєвого світу у світі богів).

Разом з тим, Платон доводить безсмертя душі, використовуючи різні аргументи:

1. Душа не гине, тому що вона близька до Божественного, і, на відміну від тіла, вона проста... а тому не гине і не розпадається, як тіло, а існує вічно.

2. Людина встановлює подібність і відмінність речей без будь-якого навчання – завдяки вродженій здатності душі до пригадування. Але згадувати душа може лише те, що вона знала в минулому. Отже, вона повинна володіти знанням до того, як вселилась у тіло, а значить, й існувати до народження тіла.

3. Усе тілесне підкоряється Божественному. Коли душа вселяється в тіло, воно починає їй підкорятись. А що створене для влади й управління, те Божественне, а значить – вічне.

4. Душа – початок життя, з'єднуючись із тілом, вона дає йому життя. Але те, що дає життя, саме не сприймає смерті, не може бути смертним.

Тим самим Платон доводить незалежність душі від тіла. Тіло для душі – тільки тимчасовий притулок. Основна обитель її – світ ідей. Будова душі трійчаста, тобто складається з 3 частин: 1) вища розумна частина; 2) нижча благородна частина, або «палка» (афективні стани і прагнення); 3) нижня частина душі бажань (потреби, потяги, пристрасті).

Платон дає класифікації індивідуальних характерів, характерів народів, форм правління. Люди і народи різняться за переважанням у них певних частин душі. У греків, наприклад, – благородна душа, а у народів Сходу переважає жадаюча душа.

Платон стверджує, що єдиний шлях удосконалення душі – через знання. Індивідуальна душа не продукує знання. Вони існують незалежно від речей і людей. Душа повинна лише долучитися до ідей світового розуму. Як? Актом пригадування власного минулого. Тобто отримання знання тотожне його пригадуванню. Це «знання-спогад» – «анамнезис». Воно відмінне від «мнеми» – пам'яті чуттєвих речей, які впливають на людину.

Шлях пригадування такий. Перебуваючи у світі ідей, душа отримує знання, але коли вона поселяється в душі, ці знання забуваються. І її завдання – пригадати їх. Тілесні органи – перешкода для осягненні істини; вони відволікають душу від пізнавальної діяльності: душа мислить краще, якщо її не турбують ні зір, ні слух, ні задоволення. Органи чуттів не дають людині знань. Істини доступні тільки розуму, який "оживляє" в пам'яті ідеї. Чуттєві відчуття відіграють тільки роль збудників, вони будять розум, а він, будучи вищою частиною душі, активізується, починає розмірковувати, веде із собою активний внутрішній діалог і витягує ідею з глибини душі.

Докази наявності анамнезу. 1) Раб, відповідаючи на питання, приходив до виконання геометричного завдання, хоча він ніколи не вчився. Це відбувається тому, що знання, ідеї закладені в його душі від спочатку, і він, пробуджуючи душу, витягує їх. 2) У чуттєвому світі немає абсолютних квадратів, трикутників, рівних речей, а ми називаємо речі рівними, квадратними, трикутними. Опори на чуттєвий досвід тут немає, значить, ці ідеї закладені в душі і прокидаються при зіткненні з чуттєвим світом.

Платон протиставляє чуттєвий і розумовий рівні пізнання:

- чуттєві явища пасивні, мислення активне (думка завжди веде внутрішній діалог із собою, розмірковує);
- об'єкт чуттєвого пізнання – матеріальний світ; об'єкт мислення – ідеї;

■ органи чуттєвого пізнання – органи чуття; орган мислення – душа в її вищій, розумній частини.

При цьому Платон розкриває особливості і природу розуму, його відміну від чуттєвих образів.

Він вважає, що можна говорити про такі рівні пізнання:

1) відчуття як поштовх, що пробуджує душу, але не дає знань;

2) чуттєвий шабель (не істинне, а хибне знання), що включає: а) «тіні речей» і б) «самі речі»;

3) інтелектуальне пізнання (справжнє), що включає: а) опосередковане знання і б) безпосереднє споглядання ідей.

2.2.5. Моністичне вчення про душу

Арістотеля

Арістотель (384–322 рр. до н.е.) ввійшов

в історію як основоположник психології як науки: його трактат «Про душу» – перша спеціальна історико-теоретична праця з психології.

Арістотель був сином відомого лікаря Нікомаха при македонському царі. Вступивши до Академії (366 до н.е.), він стає учнем Платона. Незважаючи на повагу до свого вчителя, Арістотель створює власне оригінальне вчення, яке відрізняється істотно від ідей Платона.

336 року до н.е. він відкриває в Афінах власну школу, названу Лікеєм. Тут, прогулюючись з учнями алейми, Арістотель вів заняття. Тому наукова школа Арістотеля набула назви «перипатетика», що в перекладі з грецького означає «прогулянка», «гуляють у садах».

Арістотель був не тільки філософом, але й тонким і глибоким дослідником природи. Його праці з біології, насамперед «Історія тварин», упродовж багатьох століть використовувались ученими як найбагатше джерело емпіричних фактів. Арістотель був вихователем майбутнього імператора

Олександра Македонського (342–336 рр. до н.е.), який згодом, здійснивши військові походи, відправляв своєму вчителю зразки рослин і тварин із завойованих ним країн. Накопичувалася величезна кількість фактів – порівняльно-анатомічних, зоологічних, ембріологічних та інших, які стали основою для емпіричного аналізу поведінки живих істот. Узагальнення цих фактів, передусім біологічних, лягло в основу психологічного вчення Арістотеля.

Арістотель створив новий підхід до вивчення і розуміння душі як предмета психологічного знання. Основним об'єктом дослідження душевних явищ у нього виступали не фізичні тіла (як у натурфілософів) і не безтілесні ідеї (як у Платона), а організм, з яким тілесне і душевне становлять нероздільну цілісність.

Поняття «організм» передбачало його розгляд з точки зору його організації та функціонування як включеного в систему взаємодії із середовищем, спрямованого на виконання конкретних завдань життєдіяльності. Будова організму і його функціонування розглядалися у єдності. Душа в цій цілісності виступала як активний початок, як джерело, форма реалізації здатного до життя тіла. Тіло – субстанція, душа – те, що визначає її життя і функціонування. Душа, відповідно до Арістотеля, виступає як «сутність, форма природного тіла, потенційно обдарованого життям...»

Душа, за Арістотелем, – це не самостійна сутність, а форма, спосіб організації живого тіла. У душі немає самостійної субстанції; нею є тіло, тому як тіло не може існувати без душі, яка є джерелом його життєдіяльності, так і душа не існує без тіла. Даючи визначення душі, він говорив: «Правильно думають ті, кому видається, що душа не може існувати без тіла і не є тілом». Тим самим він створює моністичне вчення про єдність душі і тіла, відкидаючи як погляди натурфілософів, для яких душа була найтоншим тілом, так і Платона, який дуалістично роз'єднав душу і тіло. Вихідною в концепції Арістотеля була людина. Мислитель стверджував, що переживає, мислить,

вчиться не душа, а цілісний організм: «Сказати, що душа гнівається, – писав він, – рівнозначно тому, якщо б хтось сказав, що душа займається тканням або побудовою будинку».

2.2.6. Елліністична психологічна думка

Під час завойовницьких походів Олександра Македонського (IV століття до н. е.) виникла найбільша світова монархія давнини. Її подальший розпад відкрив новий період в історії стародавнього світу – елліністичний – з характерним для нього синтезом елементів культур Греції та країн Сходу.

Становище особистості в суспільстві докорінно змінилося. Втрачається зв'язок людини з містом-полісом, зникає поняття «громадянин», фіксується позиція людини як активної соціальної істоти, «політичного суб'єкта»; вона замінюється поняттям «підданий». Зникає відчуття стабільності соціального життя; людина опиняється перед непередбачуваними майбутніми катастрофами. З величезною гостротою людина усвідомлює хиткість свого існування у світі, що змінився. Ці зрушення в реальному стані і в самовідчутті особистості наклали відбиток на ставлення до її духовного життя.

Віра в могутність розуму й у великі інтелектуальні досягнення колишньої епохи ставилися під сумнів. Виникає і стає популярною філософія скептицизму, що закликає відмовитися від суджень, що стосуються навколишнього світу через їхню недовідність, відносність. Піддається сумніву значення інтелектуальних цінностей (Піррон, кінець IV ст. до н.е.). Ця концепція відображала нове світовідчуття людини кризового суспільства і базувалася на уявленні про те, що відмова від пошуків істини дозволить людині знайти душевний спокій, досягти *стану атараксії* (від грецького слова, що означає брак хвилювань).

У період еллінізму психологічна думка розвивається в річищі таких напрямків:

- ✓ перипатетики (розвиток ідей Арістотеля);
- ✓ стоїцизму (розвиток ідей Геракліта);

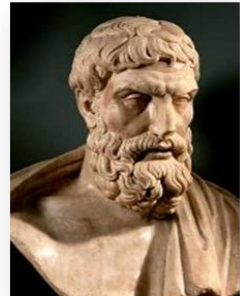
- ✓ епікуреїзму (розвиток концепції Демокріта);
- ✓ платонізму (розвиток ідей Платона);
- ✓ ранньохристиянської патристики.

Школа стоїків виникла в IV ст. до н.е. Її засновники – Зенон, Хрізіпп. Найбільшого розвитку стоїцизм досяг у римський період (Сенека). Стоїки розглядали космос як той, що складається з незліченних модифікацій вогняного повітря – пневми, різновидом якої є душа. Відповідно до стоїцизму, світова пневма тотожна «божественному вогню», інакше – Логосу або долі. Звідси випливає етичний постулат стоїків – людина повинна жити відповідно до Логосу, скоритися долі.

Як і їхні попередники в класичній Греції, стоїки звеличували розум, стверджували, що людина не досягає щастя через те, що не знає, у чому воно полягає. Вони категорично заперечували роль і цінність афективної сфери, бачивши в ній джерело "псування розуму", оскільки афекти виникають унаслідок «неправильної» діяльності розуму. Задоволення і страждання оцінювалися ними як помилкові судження про сьогоднішнє; бажання і страх – як помилкові судження про майбутнє. Звідси висновок: від афектів слід лікувати, як від хвороби; від них треба рішуче позбавлятися. Тільки розум, вільний від будь-яких емоційних потрясінь, здатний правильно направляти і регулювати поведінку.

Величезна популярність стоїцизму в період еллінізму пояснювалась особливостями часу: передчуттям прийдешньої загибелі греко-римського суспільства, глибокою кризою, пережитою ним, нестабільністю, хиткістю громадських основ. Стоїцизм закликає сміливо і мужньо дивитись у вічі долі, хоч би якою гіркою і важкою вона не була. Люди в ньому знаходили моральну підтримку.

Лідер іншої популярної школи філософії періоду еллінізму *Епікур* (кінець IV ст. до н.е.) спирався на атомістичне вчення Демокріта. Однак на протизагу демокритовим

твердженням про невідворотність руху атомів за законами, який виключає будь-яку випадковість, Епікур висловив ідею, що атоми можуть відхилитися від своїх закономірних траєкторій. Це дозволило йому спростувати постулат про «жорстку» причинність, що панує у світі і в душі як різновид атомів, і обґрунтувати ідею про самовільні, спонтанні зміни, їх випадковий характер. Тим самим епікуреїзм відкинув сувору обумовленість вчинків, визнав можливість самовільних відхилень, закладених у самій природі речей, свободу вибору.

Слідом за Демокритом стверджувалося, що живе тіло, як і душа, складається з рухомих у порожнечі атомів, які в момент смерті розсіюються; а тому «смерть зовсім непричетна до нас; коли ми є, то смерті ще немає, а коли смерть настає, то нас уже немає».

Як і стоїки, епікурійці розмірковували про шляхи досягнення незалежності особистості, забезпечення її спокою. Такий шлях вони бачили в самоусуненні від усіх громадських справ. Це, з їх точки зору, дозволяє уникнути прикροщів, тривоги, страхів і дає змогу відчувати насолоду, яка являє собою відсутність страждання.

Послідовником Епікура в Давньому Римі був *Лукрецій* (I ст. до н.е.). Він критикував пантеїстичні погляди стоїків про «розлитий» у природі у формі пневми розум. Він вважав, що реально існують лише атоми, які рухаються за законами механіки, що в пізнанні первинними є відчуття, яке перетворюється в складніші образи, аж до розуму.

У період еллінізму проводилися дослідження в галузі анатомії та фізіології. Так, олександрійські лікарі Герофіл і Еразістрат вивчали будову організму, включаючи головний мозок. Ними було встановлено відмінність між чутливими і руховими нервами.

Другим великим дослідником душевного життя в його зв'язку з тілесністю був давньоримський лікар **Клавдій Гален** (II ст. н.е.). Він доводить залежність життєдіяльності цілісного організму від нервової системи. У його працях глибоко розглянуті питання будови і функціонування мозку як центру «вищого сорту» пневми – субстрату

розуму. Його вчення вважається вершиною психофізіологічної античної думки.

Слідом за Гіппократом Гален розвинув гуморальне вчення про темпераменти як про пропорції, у яких змішані основні «соки» організму.

Великого значення він надав афектам, стверджуючи, що первинним в афективних станах є зміна в організмі ("підвищення серцевої теплоти"), психічний же складник (прагнення) є вторинним.

Продовжувачем учення Платона в період еллінізму був **Плотін**, який доводить абсолютну нематеріальність душі і відкидає тілесність. В основі існування всього сущого він бачив еманацию (витікання) божественного, духовного першоджерела.

Що стосується психології, то в працях **Гребля** вона знайшла новий предметний зміст – стала наукою про «самосвідомість». Продовжуючи вчення Платона, Плотін стверджував, що індивідуальна душа походить від світової душі, до якої вона і спрямована; друга її спрямованість орієнтована на чуттєвий світ. Ці два вектори активності душі Гребель доповнює третім – спрямованістю душі на себе, перетворення в предмет вивчення душі її власної роботи. По суті, Плотін першим приступає до дослідження рефлексії як найважливішого механізму свідомої діяльності людини. Особливість його підходу полягає в розгляді рефлексії як самодостатньої, не з

чого не виведеної суті. Таке розуміння рефлексії стало згодом ґрунтом формування інтроспективної психології свідомості.

Представником ранньохристиянських учень, що розвиваються в річищі античного світу, був *Августин* (IV–V ст.). Він підкреслював чільну роль душі, яка, на його думку, керує тілом. Особливу роль у психічному світі людини він відводив волі, ставлячи її над розумом. Отже, він був одним з основоположників античного волюнтаризму (від лат. «волюнтас» – воля).

Августин вважав, що знання апріорні, закладені в душі. Відповідно вони не купуються під час дослідного пізнання, а витягується з душі завдяки спрямованості волі. Підставою істинності знання служить внутрішній досвід: душа спрямовується в себе, прагнучи пізнати власну діяльність і закладені в душі Божественні ідеї.

З огляду на вищезазначене слід підсумувати, що праці давньогрецьких мислителів актуальні і значимі для сучасної психологічної науки. У них визначені основні лінії, за якими здійснювався подальший розвиток психології, ставиться і розглядається багато проблем, що становлять і донині предмет серйозних психологічних досліджень: психофізіологічна і психофізична проблеми, питання індивідуальних відмінностей, співвідношення чуттєвого і раціонального пізнання, структури психіки, її функцій, проблема характеру (перший трактат на цю тему належить грецькому мислителю Теофрасту).

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Перерахуйте ознаки (характеристики) міфологічного мислення.
2. Які причини зародження раціональної картини світу?
3. Що характеризує раціональне мислення?
4. Що характеризує Мілетському філософську школу?

5. Розкажіть про творчість мислителя, який вважається вершиною Мілетської школи.
6. Що характеризує творчість Анаксагора?
7. Вкажіть основні позиції вчення Демокрита.
8. Чим творчість Сократа важлива для психологічного знання?
9. Чим характеризуються "ідеї" Платона?
10. Як Платон доводив безсмертя душі?
11. Що приніс у розвиток психологічного знання Аристотель?
12. Що доводив Плотін (у галузі психологічних ідей)?

Теми рефератів

1. Міфологічне мислення у психології: ідеї та характеристики.
2. Раціональне філософське мислення як досягнення античних мислителів.
3. "Протофілософський" етап розвитку античної психології: витоки і досягнення.
4. Основні психологічні ідеї іонійської філософської школи.
5. Досягнення італійської школи у філософії у психологічному аспекті.
6. Творчість Платона і його значення для психології.
7. Аристотель як засновник сучасної психології.
8. Порівняльний аналіз психологічних поглядів Аристотеля і Платона.
9. Характеристика елліністичної психологічної думки.
10. Блаженний Августин і значення його творчості для розвитку психологічних ідей.

Література

1. Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976.
2. Виц Б.Б. Демокрит. – М., 1979.
3. Кессиди Ф.Х. Гераклит. – М., 1983.

4. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Поздний эллинизм. – М., 1980.
5. Рубинштейн Л.С. Основы общей психологии. – СПб., 2013. – 713с
6. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1981.
7. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1987.

ТЕМА 3. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

ПЛАН

- 3.1. Хронологічні межі й особливості культури Середньовіччя.
- 3.2. Особливості християнської антропології.
  - 3.2.1. Біблія – основне джерело вивчення християнської антропології.
  - 3.2.2. Основні положення християнської антропології.
  - 3.2.3. Основні течії філософсько-психологічної думки середньовіччя.

3.1. Хронологічні межі й особливості культури Середньовіччя

Історія середніх віків охоплює тривалий період – від IV до початку XVII ст. Цей період збігається з епохою виникнення, розквіту і занепаду феодального устрою. Для періоду середньовіччя характерний занепад культури і освіти, що наступив після краху античного світу: зникали міста і великі осередки культури; виявилася втраченою значна частина досягнутих в грецькій цивілізації знань, знецінених наступною епохою; різко знизився освітній ценз населення. У IV ст. був знищений науковий центр в Олександрії. На початку VI ст. імператор Юстиніан закрив існуючу близько тисячі років Афінську школу античної філософії.

Новим фактором культурного розвитку стають світові релігії – буддизм, іслам, християнство, що зароджуються ще в стародавньому світі, але в цей час відроджуються до світового масштабу. Зростає їх вплив на всі сторони культури і духовного життя суспільства. Світогляд середніх століть стає теологічним. Його основа – церковна догма. Авторитет Церкви був незаперечним.

Неправильно оцінювати епоху Середньовіччя як «перерву у ході історії», період культурного застою. Незважаючи на занепад природничих наук у цілому, елементи природничо-наукової, дослідної думки зберігаються і поповнюються; розвиваються гуманітарні галузі знання; створюються унікальні твори мистецтва. Епоха Середньовіччя представлена плеядою таких видатних мислителів, діячів культури як П. Абеляр, Р. Бекон, Авіценна, Аверроес, Дж. Бруно, М. Коперник, Ф. Петрарка, В. Шекспір, Леонардо да Вінчі, А. Рубльов, М. Грек, Ніл Сорський і багато інших.

Християнство збагачує суспільну свідомість і європейську культуру системою загальнолюдських цінностей, які стають основою нової духовності і моралі.

3.2. Особливості християнської антропології

3.2.1. Біблія – основне джерело вивчення християнської антропології

У середньовічній Європі панівною релігією було християнство, у межах якого складається специфічна картина людини і її душі. Основним джерелом християнської антропології є Новий Завіт, який є законом життя християн. Час його виникнення – I ст. Новий Завіт – це воля Бога, передана ним людям. Будучи словом Божим, Біблія є не об'єктом знання, а джерелом віри. Її не можна пізнати раціональним розумом. Через віровчення людина отримує новий фактор регуляції своєї поведінки, ірраціональний за своєю природою.

3.2.2. Основні положення християнської антропології

У Біблії і працях Отців церкви ставляться і розглядаються майже всі фундаментальні проблеми буття людини.

1. По-новому розуміється і трактується сутність Божественного. Бог – єдиний і унікальний. Відкидається **політеїзм** і затверджується монотеїстичний підхід.

Бог розглядається як нескінченний, трансцендентний. Він протистоїть усьому, закритий для чуттєвого сприйняття.

На відміну від греків, у яких Бог виступав як закон, Логос, доля, провидіння, Біблійний Бог особистісний, чи не безпристрасний, навпаки, він – уособлення вищої любові до людей. Він править і світом, і кожною людиною, його справами, визначає його майбутнє.

Стверджується ідея творіння. Бог розглядається як творець усього, що чинить це все «з нічого», вільно, актом своєї чистої волі. Він дарує всім і життя. Тому Бог – це єдине буття, сутність, тоді як усе, створене ним, включаючи людину, не має самостійного буття, а лише володіє ним, отримуючи його від Бога. Тим самим стверджується теоцентризм як основа світогляду середніх віків. Грецька думка: людина – міра всього – переглядається; затверджується новий принцип: Бог – усе, а людина – його творіння.

2. На відміну від античної традиції визначається місце людини у всесвіті. Греки розглядали людину і космос у єдності; космос виступав у них як одухотворений, живий, подібний людині, вище космосу людина не піднімалася.

У **Біблії** місце людини кардинально змінюється. Вона вже – не частина космосу, а істота привілейована, створена Богом «за образом і подобою своєю»; панує над усім, що створено до неї. Людина повинна прагнути до богоподібності. Теологія образу і подоби, розглянута через призму догматів «творіння», «гріхопадіння», «втілення», «спокутування» і «воскресіння», лежить в основі християнської антропології, а

принцип теоцентризму доповнюється антропоцентристським підходом.

Водночас підкреслюється протилежність Творця і створеної ним природи людини; кульмінацією цієї протилежності є гріхопадіння.

3. Інакше, порівняно з античною традицією, описується шлях духовного удосконалення людини. Греки бачили тільки один шлях здобуття Богоподібності, удосконалення людини – через розвиток інтелекту, пізнання. Біблія ж у цьому питанні робить акцент на волі. Стати святим, згідно з Біблією, – значить виконувати волю Бога, коритися його заповідями, хотіти того ж, що хоче Бог, прийняти Божу волю як свою.

Тому покликання античної людини – розвиток інтелекту, пізнання Логосу; покликання християнина – слідувати велінням Бога. Тобто на зміну античному інтелектуалізму приходять волюнтаризм. Витісняючи інтелект, воля перетворюється в центральне особистісне утворення, системоутворювальну характеристику душі.

4. Біблія відкидає фаталізм, властивий більшості течій античної філософсько-психологічної думки, нею затверджується свобода волі людини в межах Божественного приречення: Бог «випереджає» майбутнє, а свобода спрямовується в нього.

5. Ідеалом грецької філософії було пізнання, наука («епістема»), розум. Біблія дає інше трактування даної проблеми. Науці, знанням вона протиставляє віру, визначаючи її як єдину, що володіє пізнавальною цінністю для віруючої людини. Віра в істинності положень Святого Письма посідає місце логічних доказів, обґрунтування, дослідження.

Антагонізм віри і знання найяскравіше був виражений карфагенським проповідником II–III ст. К. Тертулліаном: «Вірую, бо це абсурдно». Він доводив, що сила істинної віри обернено пропорційна доказам людського розуму. Те, що закрито, абсурдно для розуму, зрозуміло віруючій душі.

6. З цього випливає нова орієнтація пізнання, згідно з якою предметом вивчення повинен бути не зовнішній природний світ, а Бог і душа людини. Так, християнський сократизм, що йде від Августина, стверджував, що філософія – любов до мудрості, а сама мудрість – це Бог, тому головна мета людини – осягнення Бога і душі. Знання їх є достатнім і вичерпним; тотожним знанню взагалі. Пояснювався пріоритет самоспостереження над пізнанням зовнішнього світу, непогрішність внутрішнього почуття, тим самим вводилася дихотомія внутрішнього і зовнішнього.

Вважалося, що знання відкрите тільки чистій душі, тобто пізнавальна здатність включає в себе моральний складник.

7. За цих умов природничо-наукове пізнання припиняється. Дослідне реальне пізнання заміщується релігійною догматикою. Особливого значення набуває тлумачення Біблійних текстів як методу пізнання душі. Слова видаються за реальні предмети; поєднання і поділ слів – за дійсні зв'язки і розмежування. По суті, відбувається підміна наукового пізнання реальності вербальними конструкціями.

8. По-новому оцінюється морфологічна будова людини. В античності існувала двоскладова людина (душа і тіло). Християнство ввело третю, вищу підструктуру, і людина стала триединою: тіло – душа – дух. Дух – причетність до Божественного завдяки вірі.

9. Душа розумілася як форма, сутність, утілення подвійного життя – у Бозі і в тілі. Перший спосіб буття є істинним. Постулюється безсмертя душі.

10. Роль чуттєвої сфери зменшується; підкреслюється помилковість почуттів і згубний вплив емоцій і пристрастей на розвиток людини. По-різному розглядається співвідношення розуму і волі. Якщо Ф. Аквінський доводив пріоритет інтелекту над волею, то *Августин* вважав, що воля автономна щодо розуму і втілює в собі граничну насиченість духовного життя, «досвід самості».

3.2.3. Основні течії філософсько-психологічної думки епохи Середньовіччя

1. Схоластика як форма філософствування. Після Біблійного послання всі філософсько-психологічні вчення поділяються на 3 групи:

1) такі, що шукають відмінності двох сфер – розуму і віри;

2) ті, які філософствують «поза віри і проти віри»;

3) ті, які філософствують «у вірі».

Філософствування «у вірі» – найрозвиненіше вчення в період середньовіччя, що втілилось у схоластику. Схоластика зароджувалась у VIII ст. і є філософією, спрямованою на обґрунтування догматів богослов'я. Її мета полягає в тому, щоб надати Святому Письму вигляд раціонального вчення.

Незважаючи на відмінності в різних течіях схоластики, загальним для них був зв'язок з богослов'ям і залежність від нього, а також використання в якості методу пізнання коментування та інтерпретації текстів.

У річищі схоластики серйозного обговорення набули вчення Арістотеля і Платона. Для схоластики привабливими були, з одного боку, теза Платона про душу як про самостійну духовну субстанцію, що допомагала довести безсмертя індивідуальної душі, з другого, – ідея Арістотеля про душу як про форму тіла, в опорі на яку обґрунтовувалася цілісність людини і чільна роль душі. Пріоритет зрештою був відданий Арістотелю. Але вчення Арістотеля було теологічне: з нього було вилучено природничо-науковий зміст і істотно посилено його етико-теологічний, містичний аспект. Тим самим Арістотель у схоластиці постає, за словами А.І. Герцена, «з тонзурою» («тонзура» – виголена як знак належності до католицького священства).

У схоластиці виділяються дві основні течії: реалізм і номіналізм. Вододіл між ними – рішення гносеологічного питання про ставлення загального до індивідуального, тобто

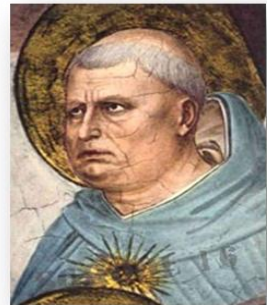
відповідь на питання: що є реальним – загальні поняття, універсалії чи одиничні речі?

Реалісти відстоювали положення про об'єктивне існування загальних понять у божественному розумі. Оскільки найзагальнішою універсалією є Бог, вони тим самим доводили первинність буття Бога і висловлювали теологічну точку зору у схоластиці.

Номіналісти (від «номен» – ім'я) вважали, що загальні поняття не мають самостійного існування і є словами, звуками, іменами. Найрадикальніші номіналісти визнавали тільки буття одиничних речей, заперечували існування загальних понять у розумі, вважаючи, що він має справу лише з окремими речами, даючи їм загальні назви. Загальні поняття визначалися ними як звуки. Помірні номіналісти зазначали, що загальні поняття виникають у процесі пізнання, будучи результатом абстрагування конкретних речей, та існують в людському розумі. Номіналісти заперечували існування єдиної Божественної субстанції («трійці»), орієнтували дослідників на відхід від богословської проблематики і предметом наукового пізнання вважали природні явища.

2. Вчення Ф. Аквінського як представника реалізму

Найвідоміший схоласт, найрадикальніший представник реалізму – **Фома (Томас) Аквінський** (1225–1274), вчення якого було канонізовано (1879 р.) як істинно католицька філософія (і (психологія) й отримало назву «*томізм*», а сам Ф. Аквінський був зарахований до лику святих (1323 р.)

Фома Аквінський відстоював одну істину – релігійну, послану з небес, і вважав, що розум повинен служити вірі, бути підлеглим їй.

Він доводив безсмертя душі, говорив про залежність людини від Божої милості, про особисту відповідальність перед Всевишнім. Душа розглядається ним як посередник між

матеріальним світом і Творцем. Свідомість і самосвідомість абсолютизувалися, психіка людини протиставляється всім іншим формам життєдіяльності, визначалася як самостійна сутність, яка перебуває в позатілесному світі.

Описуючи душевне життя, Фома Аквінський зображував його різні форми у вигляді своєрідної драбини – від нижчих до вищих щаблів. Кожному явищу в цій ієрархії відводилося своє, строго визначене і відмежоване від інших явищ місце. В ієрархічній послідовності розміщувалися душі (рослинна, тваринна, людська); усередині кожної з них – здібності і далі – їх продукти (відчуття, уявлення, поняття).

У працях Ф. Аквінського отримало подальший розвиток вчення про інтроспекцію, що зародилось у Гребля й Августина і стало основою теологічної психології. Робота душі описується так: спочатку за її допомогою відбувається акт пізнання, результатом чого є виникнення образу об'єкта (відчуття або поняття); потім слідує усвідомлення душею виробленого нею акту; на останньому етапі душа повертається до себе, пізнаючи вже не образ і не акт, а саму себе як унікальну сутність. Тобто йдеться про замкнуту в собі свідомість, яка існує поза зв'язком із зовнішнім світом і тілесним організмом.

У зв'язку з цим нове трактування отримує психічний образ. Ф. Аквінський робить крок до його суб'єктивізації. Він відкидає *пневму* як посередника між тілесним і духовним, а також розриває зв'язок між психічним і предметним світами. Образ тим самим позбавляється відбивної функції і втрачає реальні підстави, перетворюючись у суто духовне, феноменальне явище, своєрідний фантом. Стверджується, що психічні образи не створюються індивідом. Їхньою єдиною причиною виступає спонтанна активність душі. У душі є сила (інтенція, «внутрішнє слово»), яка надає певну спрямованість (інтенціональність) акту сприйняття і пізнання в цілому. *Інтенціональність* – внутрішня, вроджена властивість душі людини. Позитивним моментом цього суто суб'єктивістського підходу є утвердження активного характеру пізнання.

Душа з форми, способу організації матеріального тіла перетворюється Ф. Аквінським в суб'єкта як носія свідомості. Відповідно співвідношення «організм – предмет», наявне у працях Арістотеля як зв'язок двох реальних матеріальних явищ, замінюється гносеологічним протиставленням суб'єкта й об'єкта. Реальні речі, по суті, зникають. Залишається їх безпосередня даність суб'єкту як носію свідомості.

3. Номіналістичні напрямки європейської середньовічної схоластики

Найсильніші позиції в номіналізмі були в Англії і Франції, де криза феодалізму проявилася найгостріше і раніше, ніж в інших країнах.

Найенергійнішим і найпослідовнішим проповідником номіналізму був професор Оксфордського університету **Вільям Оккам** (1300–1350 рр.)

Відкидаючи томізм, він відстоював вчення про подвійну істину; стверджував, що філософія, яка спирається на логічні міркування, і релігія, черпаючи свої істини в Священному Писанні, мають різні предмети дослідження. Предмет філософії – пізнання природи, а релігії – моральна сфера людського життя.

Він закликав спиратись у пізнанні на чуттєвий досвід. Вважав, що універсалії не є реальними субстанціями, що мають власне існування поза людською психікою. Вони не містяться в одиничних речах як щось особливе і реальне, а існують лише як інтенції в душі. Загальне – одинична інтенція, призначена для висловлювання про багатьох предметів.

Оккам заперечує теорію образів, дискредитовану Ф. Аквінським, і замінює її ідеєю про знаковий характер розумового і чуттєвого образу. Слово – знак речі. Відчуття – знак предмета (як дим – знак вогню, посмішка – знак веселощів). Він виділяє 2 системи знаків: 1) природні –

позначають речі (думки про речі); 2) штучні – позначення (людська мова як послідовність слів). Загальне існує і в слові, й у свідомості. І хоча визначення способу як знаку речі є неточним, саме в той час цей підхід був важливий, фіксуючи і підкреслюючи наявність зв'язку між психікою і зовнішнім, предметним світом.

Діяльність волі Оккам ставив вище за розум. Відстоюючи ідею єдності душі, він заперечував наявність у ній безлічі душевних здібностей (сил), але вказував на різні акти, функції душі.

Антисхоластичний характер носило вчення В. Оккам, яке отримало назву «брита Оккама», згідно з яким не слід сутності множити без потреби. Немає сенсу при поясненні будь-яких явищ вдаватися до допомоги багатьох сил або факторів, якщо можна обійтися їх меншою кількістю. Не слід робити щось за допомогою більшого чогось, якщо це можна зробити за допомогою меншого. Наприклад, вивчаючи поведінку тварин, не треба наділяти їх розумом людини, якщо є простіший спосіб пояснення. Це вчення стало основою закону економії у психології. З цієї точки зору він визначає ставлення до поняття «душа». Оккам вказує, що існування душі не може бути доведено ні дослідним шляхом, ні на основі розуму; у це можна тільки вірити. З цього робиться висновок, що душа як пояснювальне поняття повинна бути виведена за межі філософського і наукового дослідження та поміщена в галузь релігійної істини.

Авторитетним представником номіналізму був також шотландський учений *Дунс Скотт* (1270–1308 рр.)

Він виступав за розмежування розуму і віри, філософії і теології. На перше місце висував вольовий початок, який лежить в основі творення світу. Відстоював свободу волі людини, розглядаючи її як сутнісну характеристику душі. Розвивав

номіналістичну ідею про те, що індивідуальне вище загального. Принцип індивідуалізації він пов'язував не з матерією, а формою. Форми приєднуються до матерії як видова відмінність до роду, і результатом стає виникнення реальних індивідуальних речей. Так з аморфної, невизначеної першоматерії утворюються реальні одиничні речі.

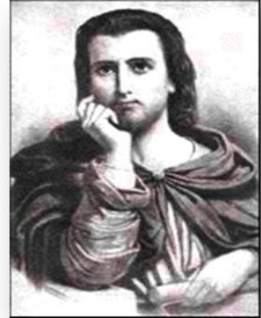
До кола помірних номіналістів зараховується **П'єр Абеляр** (1079–1142 рр.) – автор праці «Історія моїх лих», твору-сповіді, який є глибоким аналізом психології життєвого шляху людини.

Абеляр доводив перевагу знань перед сліпою вірою, порівнюючи людину, що читає Божественні тексти і не розуміє їх, з ослон, який грає на лірі. Висловлював сумніви в істинності багатьох інтерпретацій Святого Письма. Доводив, що розум не повинен спиратися на «істини віри». Розум відокремлюється від віри і стає її умовою («розумію, щоб вірити»).

Він вважав, що універсалії не володіють самостійною реальністю; реальними є окремі речі. Але універсалії отримують певну реальність у сфері розуму як поняття. Основа знань – чуттєве сприйняття, у якому людині дане одиничне.

Цікаві його ідеї про моральну відповідальність людини за власні вчинки. Мораль не перебуває, згідно з Абеляром, цілком у руках Бога; людина сама вершить власну долю і відповідає за власні діяння. Підкреслюється, що вчинок людини сам собою – не злий і не добрий. Його характер визначається наміром людини, яка його здійснює.

Англійській учений **Роджер Бекон** (1214–1292 рр.) першим ужив поняття «досвідчена наука». Він вказував, що «без досвіду нічого не можна зрозуміти в достатній мірі», що

«досвідчена наука – володарка умоглядних наук». Пріоритетне місце відводив природничим наукам, які використовують експеримент і математику.

У своїх філософських побудовах Бекон спирався на Арістотеля, відновлюючи істинний сенс його вчення. Говорив про душу як про єдність форми і матерії. Високо цінував Ібн Сіну.

Висунув ідею про «перспективу», взявши це поняття з оптики. Відчуття (передусім зорове) розглядається ним як основа пізнання, бо за допомогою зору людина встановлює відмінність між предметами, а це становить суть усіх знань про світ.

Сенсорні зорові явища Бекон пов'язував із загальними законами поширення, заломлення і віддзеркалення світла, що існують незалежно від людини в природі і є первинними щодо ефекту, виробленому ними в матеріальному органі. Око – найтонший оптичний інструмент. Отже, слідом за Альгазеном він розглядає душевні явища, виходячи з фізико-математичних, а не біологічних понять, що відіграло важливу роль затвердження детерміністського підходу у психології.

Отже, у період середньовіччя тривав розвиток психологічної думки, активно йшов процес переосмислення і творчого розвитку ідей попередників, формувалися паростки нового психологічного знання.

Питання і завдання для самоперевірки

1. Дайте загальну характеристику середньовічного мислення.
2. Чим характеризується християнська антропологія?
3. Як описується шлях духовного вдосконалення в середні віки?
4. Що виступає ідеалом пізнання в епоху Середньовіччя?
5. Чим відрізняються дві основні течії схоластики?
6. Укажіть основні погляди Фоми Аквінського на природу душі.

7. Чим характеризуються погляди В. Оккама і Д. Скотта?

Теми рефератів

1. Розвиток наукового пізнання в середні століття: основні напрями та ідеї.
2. Християнська антропологія як основа середньовічного мислення.
3. Загальна характеристика філософсько-психологічної думки середньовіччя.
4. Фома Аквінський: життя і вчення.
5. Вільям Оккам і його ідеї.
6. П'єр Абеляр як дослідник життєвого шляху людини.
7. Роджер Бекон як засновник дослідної науки.

Література

1. Абеляр П. История моих бедствий. – М., 1959.
2. Августин А. Исповедь... // Богословские труды. – М., 1978. – Т. 19.
3. Августин А. О бессмертии души // Творения Блаженного Августина: в 8 т. – К., 1880. – Т. 2.
4. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности. – М., 1997. – Разд. 1. – Гл. 2.
5. Ярошевский М.Г. История психологии. – М., 1997.

ТЕМА 4. АРАБОМОВНА СЕРЕДНЬОВІЧНА ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА

ПЛАН

- 4.1. Культура арабомовних народів в епоху Середньовіччя.
- 4.2. Антропологічна думка в панівних ідейних течіях арабомовної культури Середньовіччя.
- 4.3. Загальні ідейно-теоретичні основи арабомовної перипатетики.

4.4. Антропологічне і психологічне вчення Ібн Сіні.

4.5. Психологічні погляди Ібн Рушда.

4.6. Психологічні погляди Альгазена.

4.1. Культура арабомовних народів в епоху Середньовіччя

У середні століття спостерігався активний вихід арабських племен на арену історичного процесу. Вони поширилися на величезні території – від Аравійського півострова до берегів Атлантики, з одного боку, і до Індонезії – з другого. Утворюються окремі арабські народності, які створили власні держави.

Крім того, у середні віки арабомовний Схід знову починає відігравати передову роль у розвитку світової історії. Тут раніше, ніж на Заході, формується феодалізм, який є прогресивнішим устрійом порівняно з рабовласництвом, швидко розвивається культура. На певному відрізку часу, поки феодальні відносини не стали гальмом суспільного розвитку, Схід і передусім арабомовні країни, стали носієм передової філософсько-психологічної думки. Вони першими сприйняли і продовжили вивчення Аристотеля, забезпечивши його спадкоємне дослідження і перенесли пізніше його ідеї на ґрунт європейської культури.

Самобутня культура, яка сформувалась у XVII–XVIII ст. у цих країнах, була синтезом цінностей, створених арабами і народами, завойованими ними. Інтенсивні торгові зв'язки, здійснювані арабомовними країнами, пов'язували їх з іншими культурами і сприяли поширенню на їх територіях наукових досягнень Греції, Риму, Індії, Китаю.

У феодальному арабському світі інтенсивно розвивалися ремесла, торгівля, мореплавання; високого рівня досягла техніка землеробства; виникали великі багаті міста, що перетворилися в осередки культури, освіти, науки. У країни арабського халіфату стікалася наукова література з усього цивілізованого світу. Є відомості, що під час правління династії Аббасидів (VIII–XIII

ст.) до Багдада прибували каравани, нав'ючені книгами на всіх відомих мовах. Усе це сприяло тому, що на Сході отримують подальший розвиток паростки точного знання, що зародились у період еллінізму, і виникає низька нових ідей у галузі психології.

В арабському світі панувала *мусульманська релігія*. Але соціально-економічні запити, потреби розвитку культури вимагали вивчення праць «невірних», що і зумовлювало зростання наукових уявлень про світ, природу і людину.

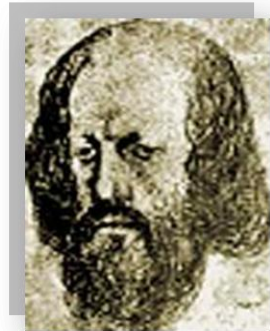
4.2. Антропологічна думка в панівних ідейних течіях арабомовної культури Середньовіччя

Проблеми людини розглядались і обговорювалися в арабському світі представниками всіх ідейних напрямків.

Виділяються три основні підходи до вивчення людини: теологічний, містичний, філософський (Степанянц М.Т. 1991. – С. 188–189).

1. *Теологічний підхід* представляли мутакалліми, ортодоксальні послідовники Калама (від «слово», «мова»), тлумачі Корану і Святого переказу Сунни. Головна особливість їх світогляду – крайній фаталізм. Вони визнавали всемогутнього, усюдисущого Аллаха і досконалого, останнього з його посланців, пророка Мухаммада.

Ідеї всевладдя Аллаха над людиною, повну залежність людини від волі богів служать слова відомого мислителя *Аль-Газалі*: «Сонце, місяць і зірки, хмари і земля, усі тварини і неживі предмети підпорядковані іншій силі, подібно перу в руці писаря. Не можна вірити, що той, хто підписався за правителя, і є творець підпису. Істина в тому, що справжній творець його – Всевишній. Як сказано Ним, Всемогутнім: і не ти кинув, коли кинув, але Аллах кинув» (Степанянц М.Т., 1991. – С. 188).

Фаталізм мутакаллімів з характерною для них ідеєю повного приречення життя і дій людини в межах теологічного напрямку було поставлено під сумнів кадаритами і мутазилітами («відхильника»). Вони відкидали абсолютність божественного приречення і використовували суперечливість тексту Корану для обґрунтування ідеї відповідальності людини за власні вчинки і дії. Антитеза добра і зла із суто теїстичної площини протистояння Бога і світу, духовного і матеріального переноситься ними у сферу конфлікту особистості і суспільства, почуттів і розуму, здібностей і відповідальності.

Мутазиліти звузили сферу дії божественної волі, вивівши з неї знищення світу, порушення природних закономірностей, творіння чудес тощо. Вони розвели поняття зла і гріха, відповідальності перед людьми і Богом, уявляючи інтерес розуміння ними вільної дії волі як умови реалізації благих задатків людської природи, як свідомого слідування «благій необхідності», тобто властивій світу доцільності.

2. *Містична течія в ісламі – суфізм* бачила в людині поєднання божественного і створеного. У зв'язку з цим дається нове розуміння людини – як найдосконалішого буття універсуму, відображення одного з багатьох атрибутів Абсолюту. Людина, відповідно до цього підходу, інтегрує в собі все суще, об'єднує всі основні реальності світу. Такий погляд, що підносить людину і розширює простір її особистої відповідальності за власну долю, представлений у працях відомого мислителя *Ібн Арабі*. Світ в цілому визначається суфістами як макрокосм («алам-і-акбар»), людина – як мікркосм («алам-і-Асгар»). Стверджується, що на космічному рівні діє принцип «все є Бог», на феноменальному – «все є людина».

Будучи втіленням і «сховищем божественного», людина, згідно з думкою суфістів, може повернутися до істинного «я» за допомогою поєднання з Богом. Відзначається іманентність Всевишнього людині (тоді як ортодоксальний іслам стверджував абсолютну трансцендентність Бога).

З канонем розходиться і суфійська ідея «досконалої людини» («аль-Інсан аль каміл»), що визнає як еталон моральності, добра і зла саму людини. Однією з властивостей людини називається її здатність до вдосконалення на шляху самопізнання, мета і сенс якого – «в самому собі безмірне знайти» (Аль Фарід).

3. *До філософської течії арабомовної думки* належить східний перипатетизм – «фальсафа». Ідеї грецьких філософів стають надбанням арабомовних народів. На арабську мову перекладаються праці Платона й Арістотеля, Галена, Архімеда. На цій основі формується власна арабомовна філософія і наука (передусім фізика, математика, медицина). Арабські філософи поставили під сумнів релігійні догми і вважали доблестю і заслугою вишукувати «доказ неспроможності буквального сенсу священних текстів і істинності їх тлумачення» (Аверроес).

Звертає увагу загальна природнича спрямованість філософської арабомовної думки, у якій пріоритет віддавали не Платону, а Арістотелю. Цьому сприяло в значній мірі те, що ідея Арістотеля про Божество як нерухомий першопочаток відповідала духу Корану. При цьому треба зазначити, що арабомовні послідовники вчення Арістотеля відрізнялися від європейських перипатетиків, висуваючи специфічні ідейно-теоретичні та наукові завдання. Тому погляди Арістотеля в контексті їх міркувань набули нового й оригінального звучання.

Арабських філософів цікавили онтологічні, гносеологічні та етичні проблеми людини; питання походження людини, її місця і ролі у світобудові. Вони розглядали особливості душевних сил людини, її пізнавальних здібностей, моральних якостей тощо.

Цікавою є спроба описати образ ідеальної людини і визначити шлях її вдосконалення. Але на відміну від релігійної свідомості ідеального до дотримання Корану і приписів шаріату, а також суфійського визначення досконалості як знайденої в подвижництві святості, філософи орієнтувалися на

досконалість інтелектуальну. Головну відмінність людини від усіх інших творінь вони бачили у володінні силою розуму. Так, *Абу Наср Мухаммед Фарабі* – один з найвизначніших арабських перипатетиків, названий «Другим Учителем» або другим Арістотелем за великі коментарі до праць останнього, писав: «Від усіх тварин людина відрізняється особливими властивостями, бо в неї є душа, з якої виникають сили, що діють за посередництвом тілесних органів, і, крім того, у неї є така сила, яка діє без посередництва тілесного органа; цією силою є розум» (Аль-Фарабі. 1969. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 728).

Ідею вдосконалення людини через набуття мудрості образно і яскраво висловив Ібн Габіроль (Авіцеброн) (XI ст.): «Королі можуть судити кожного, але саме мудрецам дано судити королів. Ціна кожній людині пропорційна тому, що вона знає» (Ібн Габіроль., 1991. – С. 190).

Він запитує питання: «Хто має право правити?» – і відповідає: «Або мудрець, наділений вінцем, або вінценосець, наділений мудрістю». Кращою якістю людини він називає допитливість і в душі перипатетики закликає людей до розширення їх знань і розуміння мудрості, бо тільки освічена людина здатна зробити правильний вибір між добром і злом, зрозуміти своє місце у світі, свій людський обов'язок. Стверджується, що якби людина «виходила з осмислення цілісності всього універсуму та усвідомлення власної нікчемності, з усвідомлення себе як крихітної частинки єдиної світобудови, то в цьому випадку вона змогла б досягнути справжню істину...» (Там же. – С. 191).

Арабські мислителі, кажучи про наявність у людини безсмертної душі, водночас визнавали її зв'язок з тілом. Аль-Фарабі стверджував, з одного боку, що «субстанція душі існує відчужено від матерії, вона залишається після смерті тіла, і в неї немає такої сили, яка зруйнувалася б», тобто існуюча душа безсмертна. Але, з другого боку, він підкреслював, що «душа не може існувати раніше тіла», що «форма створюється лише тоді, коли з'являється щось, здатне прийняти її. Це щось є тіло: коли

воно є, з'являється і ця субстанція. Воно є плоть ... Душа не може існувати раніше тіла, як це стверджує Платон; точно так вона не може переселятися з одного тіла в інше...» (Аль-Фарабі. 1969. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 729).

Відкидаючи ідею фаталізму і приречення, арабські мислителі стверджували, що людина вільна у визначенні свого життєвого шляху. *Ібн Габіроль* писав: «Кожна людина вільна діяти, як їй заманеться... вона вільна стати мудрою або дурною, доброю, або жорстокою, мстивою або великодушною». Але звідси логічно випливав висновок про відповідальність людини за власні діяння, про те, що вона «сама готує собі падіння, сама прирікає себе на негаразди і сльози, сама прирікає себе до душевних страждань». *Ібн Габіроль* доводить, що Бог надав людині «свободу волі, щоб ніщо не змушувало людину до вчинку і ніхто не забороняв їй її діяння; щоб кожен смертний був вільний жити відповідно до власного розуму, дарованому йому Богом, жити і творити все, що дано вершити смертному. Саме тому кожному людину судять за її діяннями» (*Ібн Габіроль*. 1991. – С. 192, 193).

4.3. Загальні ідейно-теоретичні основи арабомовної перипатетики

Під впливом освоєння і творчого переосмислення Аристотеля в арабомовній культурі сформувалися два найяскравіші філософські вчення – *Ібн Сіні (Авіценна)* і *Ібн Рушда (Аверроес)*.

Вчення Авіценни і Аверроеса були надзвичайно популярні і справили величезний вплив на розвиток прогресивної європейської наукової думки. Знаменитий «Канон» *Ібн Сіні* панував протягом багатьох століть у всіх медичних школах Європи. Аверроес стояв біля витоків інтелектуального руху, підточив європейську схоластику і створив нову картину світу і людини.

Узагальнивши праці астрономів, географів, хіміків, лікарів Сходу, накопичені наукою дані досвідченого пізнання,

Ібн Сіна і Ібн Рушд створили вчення, в основі яких лежали такі постулати:

- ✚ Природа вічна (співвічна) божеству і її закони не змінюються довільно.
- ✚ Душа обумовлена діяльністю тіла.
- ✚ Індивідуальна душа не має безсмертя.
- ✚ Психічні якості людини детерміновані природними причинами, умовами життя, виховання.

4.4. Антропологічне і психологічне вчення Ібн Сіни

Ібн Сіна – прихильник дослідного пізнання, натураліст, послідовний борець з астрологією і забобонами, видатний арабський перипатетик. Він широко розгорнув дослідне дослідження психофізіологічних явищ, виходячи з ідей відсутності безсмертя індивідуальної душі, її матеріальності.

У його вченні поєднуються природно-наукова концепція психофізіологічних функцій і філософсько-метафізична теорія душі. Він поділяв ці частини свого вчення, кажучи про дві різні точки зору на душу – медичну (природничо-наукову) і філософську, кожна з яких має власну логіку розвитку. Філософське вчення про душу визначалося ним як зона розмежування науки і релігії, де досягається їх узгодження, а за її межами – поле вільного дослідження. Тим самим робилася спроба захистити природничо-наукове знання про душу від втручання релігії.

Ібн Сіна творчо осмислив і розвинув психогуморальні ідеї Галена, філософсько-психологічне вчення Арістотеля і Платона про душу. І якщо у своїй медичній концепції душі він був прихильником Галена й Арістотеля, то, даючи її філософське трактування, він був близький до Платона і

неоплатонізму. Величезною є роль Ібн Сіні в поширенні в арабському світі ідей античної наукової і філософської думки.

В основу психологічної концепції Ібн Сіні покладено вчення Арістотеля про форму і матерію. Душа – форма тіла, її життєдайна сила, джерело розвитку.

Але якщо Арістотель – прихильник кордоцентричної концепції, то Авіценна притримувався думки Галена про зв'язок вищих психічних функцій з мозком. Серце в нього – центр емоційної сфери людини, а здібності рослинної душі містились у печінці.

Серцевиною, найціннішою, новаторською частиною вчення Ібн Сіні є психофізіологія.

Ібн Сіна продовжує розвивати вчення про пневму як фізіологічну основу, субстрат усіх життєвих і психічних явищ. Пневма – матеріальна летюча субстанція, що зароджується з пароподібних частин 4 головних соків організму (кров, слиз, жовч жовта і чорна). Ібн Сіна бачить у ній тілесний процес, позбавлений сам по собі ознак психічного, але є їхньою основою. Пневма може стати носієм душевних сил, але вони не притаманні їй на початку.

Вчення про пневму у психології багато разів трансформувалось, знаходячи, одночасно з матеріалістичним, також ідеалістичне трактування, наприклад, у разі визначення її як дихання божества. Ібн Сіна використовує поняття пневми для обґрунтування природної природи психіки. Хоча душевні сили (під впливом неоплатонізму) розглядаються ним як еманация божественного першоджерела й оцінюються як довільні, але при цьому стверджується, що вони кореняться в станах тілесного субстрату, тобто пневми.

Виділяються три види пневми: природна (натуральна), тваринна, душевна. Цьому відповідають три сили душі: природна (живить, породжує, зрошує), тваринна і розумна.

Натуральна (природна) пневма міститься в печінці і яйцеклітинах. Вона підпорядкована «природності», незалежна

від «свавілля і осягнення». Нею обумовлені живить сила, сила росту і сила розмноження.

З арабських мислителів своїм духовним наставником Ібн Сіна вважав *аль Фарабі*. Важливою загальнонауковою підставою вчення Ібн Сіни були також досягнення східних натуралістів, насамперед, у галузі медицини.

Вихідним філософським постулатом Ібн Сіни було визнання вічності матерії, її ролі як першооснови речей. Ібн Сіна не був чистим матеріалістом, але його світогляд за своєю загальною спрямованістю може бути схарактеризований як матеріалістичний.

Тваринна пневма, локалізована в серці, займає проміжне положення між натуральною та душевною і є основою життєвих сил. Тваринна сила схожа на природні сили, оскільки в ній немає довільності, і подібна до душевних сил, оскільки її дії різноманітні. Вона – основа життєвості і реактивності організму. Якщо навіть якийсь орган тіла позбавляється душевних сил (наприклад, будучи паралізованим, втративши здатності відчуття і руху), але зберігає тваринні сили, він живий (Ібн Сіна. 1994. – С. 58).

Померлий орган втрачає і тваринну силу.

Потрапляючи в мозок, тваринна пневма перетворюється і стає основою душевних сил («осягаючих усе зовні і всередині», «рушійних», «мислячих»).

Сприймаючі сили включають «зовнішні» сили і «внутрішнє відчуття». Зовнішні сили, або сили, які «осягають зовні», це – здатності відчуття, що лежать в основі діяльності 5 органів почуттів: зору, слуху, нюху, смаку, дотику.

Сила «осягаюча всередині», або уявна сила включає «загальне почуття», силу припущення, силу пам'яті. Згідно з Ібн Сіною, «загальне почуття» забезпечує осягнення всіх відчутних речей. Воно «відчуває дію їх образів». Іншими словами, ідеться про сприйняття. Під уявою розуміється сила, яка «зберігає образи відчутних речей після того, як вони зберуться, й утримує

їх, коли вони ховаються від почуттів» (там же. – С. 60). Тут ідеться про представлення і пам'ять.

До душевних сил відносяться також «рушійні сили пристрасті і гніву», які надають руху різні тілесні органи.

Мисляча сила «розпоряджається образами, що зберігаються в уяві, виробляючи над ними поєднання або поділ». Це сила логічна, що здійснює «судження» про речі, які чуттєвістю не сприймаються (там же).

Отже, Ібн Сіна стверджує анатоμο-фізіологічну обумовленість всіх психічних процесів – відчуттів, сприймань, уявлень, пам'яті, афектів, образного мислення, їх залежність від тілесних процесів в організмі, виводячи тим самим їх з-під духовного впливу і включає в закономірності природного світу.

Авіценна пішов далі Галена в описі зв'язку всіх психічних процесів, починаючи від відчуття і до образного мислення, з мозком, підтверджуючи цей свій висновок даними спостереження за психічними порушеннями, що виникають при ураженні мозку. Тим самим їм було переконливо доведено, що тілесний субстрат душевних сил – мозок.

У «Каноні» Ібн Сіна говорить про локалізацію різних душевних сил (здібностей душі) в різних частинах мозку: відчуття, сприйняття, уявлення, уява, пам'ять пов'язані з переднім шлуночком мозку, рухові здібності – із заднім, мислення – із середнім.

У працях Ібн Сіни подано докладний аналіз сфери чуттєвого пізнання людини. Матеріальним носієм відчуттів, згідно з його вченням, є пневма, яка перебуває в органах почуттів.

Як властивості, властиві всім відчуттям, він називає: чуттєвий тон, інтенсивність і тривалість. Ібн Сіна стверджує, що чутливість характеризується емоційним тоном. Сприймається передусім, що приваблює людину, викликає в неї позитивні переживання. Наприклад, дитина сприймає і вибирає з двох яблук тьк, яке видається їй красивішим.

Інтенсивність чутливості виявляється у взаємодії відчуттів і їх впливі один на одного. Людина оцінює інтенсивність відчуття, співвідносячи її з величиною іншого відчуття, що передує йому: відчуття, наступне за силою та інтенсивністю, суб'єктивно оцінюється як менш яскраве і виразне.

Властивість тривалості відчуттів демонструється Ібн Сіною на прикладі змішування кольорів. Експеримент, проведений ним, складався в обертанні з різною швидкістю розфарбованих у різні кольори дисків. Встановлено, що при низькій швидкості обертання дисків кольори сприймаються як окремі, при збільшенні ж швидкості обертання відбувається їх змішання.

Разом із зовнішньою чутливістю виділяються також «внутрішні почуття»: уявлення, уява, пам'ять, образне мислення. Підкреслюється, що всі вони мають чуттєву основу, виростають з відчуттів. У цьому проявляється сенсуалістична позиція вченого.

Новаторство й оригінальність поглядів Ібн Сіни проявляється в підході до дослідження *афектів*, які він розглядає як сили, що пожвавлюють внутрішнє життя людини, виконують регулятивну функцію, що визначають дії і вчинки людини. Ібн Сіна вважав, що, впливаючи на афективну сферу, можна управляти вчинками і діяльністю людини. Залежачи від тіла, афективні явища одночасно надають зворотний вплив на організм, викликаючи тілесні зміни. Так, у процесі виховання, змінюючи чуттєву сферу дитини, дорослі забезпечують цілеспрямований вплив на динаміку фізіологічних процесів у її організмі, формуючи таким чином її натуру.

У вивченні афектів Ібн Сіна використовував метод експерименту. Він визначав душевну причину тілесного виснаження юнака поза пульсом. По суті, це був перший в історії психології випадок *психодіагностики*, що передбачив асоціативний експеримент, детектор брехні та інші прийоми

вивчення емоційного стану з експериментально виявленими показниками вегетативної сфери.

Ібн Сіна провів ще один цікавий експеримент: двом баранам давали однакову кількість і за якістю їжу, але один отримував її в нормальних умовах, а інший – в безпосередній близькості від вовка, який був прив'язаний. Незважаючи на однакове харчування, другий баран незабаром загинув. Так було виявлено та описано феномен «емоційного збою», показано вплив одночасної дії протилежних за знаком емоцій на соматичний стан.

Наведені приклади дозволяють оцінити Ібн Сіну як одного з основоположників *експериментальної психофізіології*.

До кола тілесних підструктур людини Ібн Сіна відносив «натуру», маючи на увазі під цим конституційну будову організму. Він говорив про неповторність та унікальність природи кожної людини: «Рідко буває, щоб хтось інший мав однакову з ним натуру». В основі різноманітності натур – різне поєднання і різна ступінь врівноваженості елементів і соків організму. Натура «урівноважена», якщо частки протилежних якостей у суміші рівні і протистоять одна одній. Перевага в той чи інший бік означає «порушення рівноваги». Ібн Сіна реалістично зазначає, що абсолютно врівноважених натур не може бути.

Він диференціює природу людини та інших живих істот, вказує, що при виході за певні межі натура «перестає бути натурою людини».

Відрізняються природи людей різного віку. Найоптимальніша натура з цієї точки зору, людини середнього віку, «коли зростання досягло межі». Діти мають помірно гаряче і вологе тіло, що є джерелом їх інтенсивного росту. У людей похилого віку ж тіло холодне і сухе, «землисте».

Специфічні, відповідно до Ібн Сіни, природи жінок і чоловіків. У жінок вона холодніша і вологіша, чим пояснюється велика рихлість їх тіла.

Відрізняються за врівноваженістю один від одного і різні народи, що обумовлено географічними умовами

середовища їх проживання. «Якщо додати тілу індіанця натуру слов'янина, то індіанець захворіє або загине».

Навіть у кожного органу повинна бути врівноваженість: у мозку переважає вологе, у серці – гаряче.

Найурівноваженіша з усіх істот – людина, з усіх людей – ті, які живуть близько до екватора.

Однак слід зазначити, що крім тілесних процесів, включаючи й образне мислення, Ібн Сіна визнає також наявність чистих розумних актів, незалежних від тіла. Як доказ у його працях можна знайти низьку положень.

1. Почуття і понятійне мислення мають різні об'єкти і джерела пізнання: почуттям доступні окремі конкретні речі і явища, понятійне мислення має справу з пізнанням загальних універсалій.

2. Почуття і розум виступають як самостійні і незалежні один від одного процеси. Відчуття і сприйняття не спираються на розум, а роздуми, в свою чергу, вимагають звільнення від почуттів, які порушують їх хід і стають причиною спотворення істини.

3. Різні функціональні можливості чуттєвої сфери і розуму. Органи почуттів і тіло в цілому мають обмежені межі функціонування, характеризуються тенденцією стомлюваності під час роботи; можливості ж діяльності розуму як прояви вищих душевних здібностей безмежні.

4. Відрізняється динаміка розвитку почуттів і розуму. Психічні здібності, зумовлені діяльністю тіла, залежать від розвитку останнього, пов'язані зі змінами, що відбуваються в організмі, тому схильні з віком до старіння, ослаблення, руйнування. Розум же перебуває поза темпоральними змінами, навпаки, з роками все більше зміцнюється, досягаючи свого розквіту до 40-річного віку.

5. Почуття і розум диференціюються також за критерієм «скінченність-нескінченність». Почуття кінечні; вони пов'язані з тілом, з'являються разом з людиною і зникають з її смертю. Вища ж форма розуму – понятійне мислення – пов'язана

з універсалами як проявами розуму Бога і породжується ними, існує до людини, проходить у її свідомість ззовні, має божественну природу, а значить, безсмертна.

Представляють інтерес також, як виявив Ібн Сіна, особливості людини як носія душевних сил, її відмінності від тварин.

Людина – це істота, здатна ставити і здійснювати цілі. Цілі рухають поведінкою людини: коли виноситься рішення, виникає «рух сили здійснення бажання, що спонукає до руху тіло» (там же).

Людина – це суспільна істота: «вона не може обійтися без суспільства протягом усього свого існування... Що ж стосується самотньої людини, то, якби не існувало нікого іншого, крім неї самої і крім того, що є в природі, то вона б загинула або ж умови її існування були б у край важкими» (там же). Тільки у взаємодії з подібними собі людьми, у процесі поділу праці і спілкування людина забезпечує можливість свого існування.

Людина – діяльна істота, яка характеризується здатністю здійснювати продуктивну активність. Вона не задовольняється тим, що дає їй природа в готовому вигляді – їжу, одяг, а виготовляє необхідні їй життєві блага «штучним шляхом». Ібн Сіна вказує, що людина «потребує землеробства і у подібного роду занять» (там же).

Особлива роль у розвитку людини належить «звуку» (озвученому слову, мові), за допомогою якого пізнаються речі, які не сприймаються безпосередньо: «Хтось може дізнатися про щось, не потребуючи в тому, щоб сприймати це безпосередньо». Слово виконує знакову функцію. Як зазначає Ібн Сіна, «природа дала душі здатність створювати за допомогою звуків щось, за допомогою чого досягається вказівки на щось інше». По суті, тут ставиться питання про властиві людині здібності опосередкованого пізнання. Мова виступає не тільки джерелом пізнання, а й засобом спілкування людей: «Людині властива потреба повідомляти й отримувати повідомлення...» (там же).

Важлива відмінність людини виявляється в спрямованості її діяльності. І бджоли теж будують стільники, але у них це ознака інстинкту і «вимушеної необхідності», спосіб задоволення «видових», а не «індивідуальних» потреб, збереження виду. У людини ж продукти її діяльності «призначені для індивідуальних потреб, а більшість – для забезпечення благополучного стану самого індивіда» (там же. – С. 473–474). Іншими словами, на рівні тваринного світу панують потреби виду, у людському суспільстві – потреби індивіда.

Різні і регулятори поведінки людини і тварин. У людини з'являється специфічна, моральна регуляція, в основі якої лежить оцінка вчинків як хороших і поганих. Людина знає, що «в сукупності дій, які повинні були б бути зроблені, є вчинки, які не слід робити. Це вона пізнає в дитинстві і виховується на цьому, а потім вона звикає чути, що вона не повинна здійснювати ці вчинки, поки нарешті це переконання не стане для неї природним, а інші вчинки є протилежні цим. Перші називаються поганими, а другі – хорошими. У інших же живих істот цього немає» (там же. – С. 474). Вчинення дії, яке «було домовлено» як недозволене, викликає у людини моральні переживання. «Цей душевний стан називається соромом. І це також одна з властивостей людини» (Там же).

Своєрідність людини – в наявності у неї душевних станів, викликаних «передчуттям того, що має статися те, що зашкодить їй» (Там же. С. 475). Приклад тому – страх щодо події, яка ще відбулася. У тварин теж є страх, але він викликаний актуальним фактом. У людини є і такий стан, як надія, яка виводить її за межі сьогодення, «в той час як інші живі істоти пов'язані тільки з даними моментом, і те, що віддалене від даного моменту, для них не існує». Людина здатна «міркувати про майбутні справи», будувати плани і свідомо направляти свою поведінку на їх реалізацію. Тобто, по суті, Ібн Сіна ставить питання про властивий людині здатності антиципації.

Але головна відмінність людини – розум, що забезпечує здатність уявляти «загальну нематеріальну ідею, абстрактну від матерії всіма видами абстракції», пізнання невідомого «шляхом роздумів і доказів, виходячи з істинно відомих речей». Людина має здатність «до загальної думки і здатності роздуму» (там же. – С. 476). Це відбувається за допомогою міркування, зіставлення (істинного і помилкового, корисного і шкідливого, красивого і потворного) і вибору.

Критикуючи містичні ідеї, Ібн Сіна доводить неможливість тілесного воскресіння, переселення душ. Воскресіння може бути тільки духовним; йому не підлягають ні відчуття, ні емоції, ні уявлення – усе, що у своєму бутті обумовлено минулими станами душі і її окцидентійним зв'язком з тілом. Отже, вічні лише ті розумові форми, які є в раціональній частині душі.

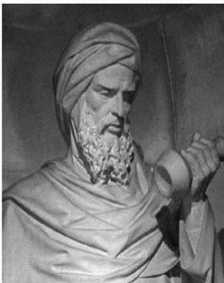
У працях Ібн Сіни дається цікава вікова періодизація розвитку людини, Виділяється 4 основних вікових періоди:

✓ Вік «зростання» («юність»), до складу якого входять, дитинство, підлітковий вік, період отрочтва і статевого дозрівання, юнацтво. Він охоплює період від народження людини до 30 років.

✓ Вік «зупинки зростання» («молодість») – від 30 до 40 років.

✓ Вік «зниження при збереженні частини сил» («зрілості») – від 40 до 60 років.

✓ Вік «занепаду при ослабленні сил («старість») – від 60 років до кінця життя.

4.5. Психологічні погляди Ібн Рушда

Ібн Рушд (Аверроес Абу-ль-Валід Мухаммед Ібн Ахмед), або Аверроес (1126–1198) – відомий арабський мислитель, прихильник дослідного, точного знання,

останній з великих оригінальних представників арабського перипатетизму, критик Арістотеля та Ібн Сіні.

Аверроес жив в Іспанії в період Кордовського халіфату. Не пориваючи з мусульманською релігією, розвивав матеріалістичні елементи філософії Арістотеля. Говорив про вічність і нествореність матерії, заперечував безсмертя індивідуальної душі і загробний світ. Критикував містичні ідеї Альгазена. Сміливі думки Аверроеса пояснюють причину його переслідування і мусульманською, і християнською ортодоксією.

Великий його вплив на філософську думку західної Європи. Аверроес вважається автором найглибших коментарів до творів Арістотеля, які допомогли ознайомити Європу з античною думкою. Він дав нове трактування арістотелівського вчення про душу, про її вищу здатність – розум (нус). Це було матеріалістичне пояснення душі, пов'язаної з тілом.

Арістотель говорив про «пасивний» і «активний» розум як про матерію і форму, можливості і дійсності. «Пасивний» розум під дією «активного» набуває форми; у ньому актуалізується потенційно дане. Відповідно Арістотель ділить душу на дві частини – чуттєву, що виникає, розвивається і зникає разом з розвитком і смертю тіла і розумну, безсмертну.

Цю суперечність, закладену в працях Арістотеля, намагалися розв'язати багато його послідовників. Так, Олександр Афродизійський (кінець II – початок III ст.) вважав, що «пасивний» розум індивідуальний і перехідний, невіддільний від інших, більш простих здібностей душі і розвивається під впливом зовнішнього Божественного розуму. Але божество у нього носить умовний характер. Відповідно особисте безсмертя ним відкидається, він стверджує, що зі знищенням тіла зникає і душа.

Іншу думку висловлював *Феліцій*. Він вважав, що «потенційний» і «актуальний» розум формують одну божественну субстанцію, відмінну від усіх інших психічних здібностей. Вона тимчасово проявляється в тілі і зберігається

після його загибелі. Тим самим доводилось індивідуальне безсмертя душі.

Аверроес дав власне рішення цього питання, створивши, отже, учення – *аверроїзм*. Він вважав, що і «потенційний», і «активний» розум – одна субстанція, існуюча поза індивідом. Найважливішою же властивістю душі є чутливість, завдяки якій вона сприймає «нус». Подібно сонцю, що діє на зір, «нус» висвітлює індивідуальні душі. І в них проявляється розум – і потенційний, і актуальний. Зі зникненням тіла і відповідних йому психічних здібностей (чутливість) те, що було набуто божественним розумом унаслідок його актуалізації в даній душі, не зникає безслідно, а поглинається ним і існує як момент універсального розуму, властивого людському роду. Це – якесь божественне витікання, еманация, яка виходить із нижньої сфери неба. Отже, відкидається ідея індивідуального безсмертя душі.

З Кораном було несумісне також твердження про богоподібність людини, яке випливало з учення Ібн Рушда. Людина, здатна сприймати божественний розум, співвідносилася тим самим з вищими духовними сутностями.

Нарешті, наявність універсального загального розуму призводила до гуманістичного висновку про рівність людей за інтелектуальними здібностями. Ця ідея суперечила духу феодального суспільства з властивими йому принципами станової будови.

Багато ідей висловив мислитель і з окремих питань психологічного знання. Зокрема, досліджуючи зорове сприйняття, Аверроес показав, що чутливим апаратом ока є не кришталік, а сітчаста оболонка.

Аверроес захищав права науки на незалежність від догм релігії, говорив про можливість досягнення глибин достовірного пізнання істини за допомогою розуму. Приклад тому – тлумачення священних текстів, спрямоване, по суті, на розкриття суперечностей у релігійних догматах.

4.6. Психологічні погляди Альгазена

Ібн аль-Хайсам, або *Альгазен* (965–1038 рр.) – арабський учений, творець психофізіологічного вчення про зір. У своїй праці «Оптика» Альгазен розглядає очі як найтонший оптичний прилад, математично й експериментально обґрунтовує закони відбиття і заломлення світла, визначаючи їх як причину виникнення чуттєвого образу. Він розкриває роль розумових актів як важливої передумови здійснення акту сприйняття, що дозволяє сприймати форму й об'єм предметів, знаходити в них схожість і відмінності.

Предметом його дослідження були багато феноменів зорового сприйняття: бінокулярний зір, змішання кольорів, контраст, м'язові рухи очей та інше.

Уперше він ставить питання про тривалість психічних актів, стверджуючи, що між роздратуванням зорового органу і суб'єктивним відчуттям існує певний проміжок часу, необхідний для передачі збудження по нервах.

Отже, прогресивна арабомовна культура повернула в культуру Європи античні інтелектуальні цінності, істотно їх збагативши. Вона долучила нові антропологічні ідеї, що завдають серйозного удару по ідеології феодального суспільства. Роботи арабомовних мислителів формували інтерес до людини і її психічного світу, стверджували в європейській науковій думці ідеали дослідного пізнання.

Питання і завдання для самоперевірки

1. Які підходи в розумінні людини формуються в арабомовній культурі?
2. Проаналізуйте основні постулати навчань арабських мислителів.
3. Які ідеї лежали в основі вчення Ібн Сіні?
4. Схарактеризуйте основні психологічні ідеї Ібн Сіні.
5. Як розв'язував Аверроес проблему «активного» й «пасивного» розуму?

6. Хто з арабських мислителів спеціально займався проблемою зорового сприйняття?

Теми рефератів

1. Причини розквіту аристотелізму на арабському Сході.
2. Східний перипатетизм як філософсько-психологічне вчення.
3. Аль-Фарабі як «другий Арістотель» – життя і творчість.
4. Ідейно-теоретичні основи арабомовної філософії та психології.
5. Біографія і психологічна спадщина Ібн Сіни.
6. Аверроес як основоположник аверроїзму.
7. Внесок у розвиток психологічного знання Ібн аль-Хайсама.

Література

1. Аль-Фараби. Существо вопроса // Антология мировой философии: в 4-х т. – М., 1969.
2. Завадовский Ю.Н. Абу Али Ибн Сина. Жизнь и творчество. – Душанбе, 1980.
3. Ибн Габирол. Жемчужная россыпь // Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. – М., 1991.
4. Ибн Габирол. Человек и его судьба // Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. – М., 1991.
5. Ибн Рушд // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX–XIV вв. – М., 1961.
6. Ибн Сина. Избранное. – М., 1980.
7. Ибн Сина. Избранные философские произведения. – М., 1980.
8. Ибн Сина. Канон врачебной науки. – Ч.1. – М., 1994.
9. Ибн Сина. Книга о душе // Ибн Сина. Избранные философские произведения. – М., 1980.
10. Ренан Э. Аверроэс и аверроизм / пер. с франц. – К., 1903.

11. Сагадеев А.В. Ибн Рушд (Аверроэс). – М., 1973.
12. Сагадеев А.В. Ибн Сина (Авиценна). – М. 1985.
13. Степанянц М.Т. Арабская философия // Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. – М., 1991.
14. Терновский В.Н. Авиценна. – М., 1969.
15. Шидфар Б.Я. Ибн Сина. – М., 1981.

ТЕМА 5. ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА ПЕРІОДУ ВІДРОДЖЕННЯ (КІНЕЦЬ XV – ПОЧАТОК XVII ст.)

ПЛАН

5.1. Історичні, соціально-культурні передумови появи нових поглядів на людину в період відродження та їх особливості.

5.2. Основні напрямки розвитку антропологічних і психологічних ідей в культурі відродження.

5.3. Розвиток сенсуалістичних ідей а межах натурфілософської думки періоду відродження. Натурфілософські ідеї Бернардіно Телезіо і Джіраламо Фракасторо.

5.4. Ідеї ренесансу в річищі схоластики. Психологічні погляди П'єтро Помпонаці.

5.5. Концепція людини Леонардо да Вінчі.

5.1. Історичні, соціально-культурні передумови появи нових поглядів на людину в епоху Відродження та їх особливості

Синхронності у виникненні культури Відродження в різних країнах світу не було: найпершою у середині XIV ст., культура Відродження сформувалася у Італії; в більшості інших країн її зародження зараховується до кінця XV ст.

Завершальним періодом епохи Відродження майже повсюдно були останні десятиліття XVI – початок XVII ст.

Поняття «відродження» з'явилося в Італії в XVI ст. як певний підсумок осмислення культурного новаторства епохи. Цим поняттям позначали перший з часу античності блискучий світанок культури, гуманітарних наук, мистецтва, що почався після тривалого, майже тисячолітнього занепаду культури. Час занепаду ідеологами Відродження почав називатися «середні віки». У XIX ст. щодо епохи Відродження утвердився французький термін «*ренесанс*».

Девізом і основною ідеєю культури епохи Відродження стає звернення до «першоджерел знання», відновлення багато в чому втрачених у середні століття зв'язків з культурними традиціями античності – як з християнськими, так і з язичницькими; як з латинськими, так і з давньогрецькими.

Античність стала найважливішим орієнтиром нової культури Відродження: на античному фундаменті будувалися різні галузі ренесансної культури – від системи гуманітарного знання, освіти, норм літературної творчості до архітектури й образотворчого мистецтва. Проникненню ідей античності до Європи сприяв винахід у XVI ст. *Гутенбергом* книгодрукування. Завдяки цьому стало можливим тиражування і значне поширення античної літератури.

Але не можна забувати, що і культура середньовіччя, незважаючи на її негативну оцінку творцями ренесансу, надавала істотний і безпосередній вплив на культуру Відродження, передусім завдяки наступності загального для них християнського світогляду. По суті, відродження вперше після патристики і в набагато більших масштабах здійснило широкий і багатогранний синтез двох культурних світів – язичницького і християнського. У культурі Відродження переплелися основи християнського віровчення, язичницька мудрість і світські підходи в різних галузях знання.

На ґрунті нових культурних тенденцій формуються нові гуманістичні уявлення про людину. У центрі уваги діячів епохи

Відродження – «земне царство людини», образ людини – творця власної долі. Людина посідає гідне місце в системі суспільних цінностей.

Антропоцентризм – характерна риса ренесансної культури. Стверджується велич людини, сила її розуму і волі, її високе призначення в світі. Під сумнів було поставлено один з основних постулатів середньовічного суспільства – принцип станового поділу людей. Виникає ідея про те, що оцінювати людину треба за її особистою гідністю і заслугами, а не за родом і статками.

Того часу, на думку *Л.М. Баткіна*, у визначенні людини відбувається перехід від поняття «індивід» до поняття «індивідуальність», у якому вже фіксується оригінальність, унікальність і особистісна неповторність кожного індивіда, його право на свободу індивідуального самовизначення. А це, у свою чергу, веде до формування нового ідеалу соціальності, що уявляє модель індивіда, а не суспільства, образом чуттєвої реальності, пронизаний вищим світовим змістом. Людина універсалізується, розглядається як центр буття.

Надалі історія покаже, що, виходячи тільки із самодіяльності індивідуальної людини, її внутрішніх можливостей, не можна побудувати щасливе існування. Усвідомлення цієї ідеї призвело до того, що до середини XVI ст. ренесансний ідеал соціального почав перетворюватися в утопію.

Нові гуманістичні цінності, що утверджені в культурі Відродження, відрізняються від середньовічних схоластичних уявлень про людину.

5.2. Основні напрямки розвитку антропологічних і психологічних ідей у культурі Відродження

Моральна філософія стає центром гуманістичних знань. У ній чітко позначаються нові ідеї світської етики, які формуються. Головні її проблеми – проблема гідності людини, її свободи, шляхів і факторів її вдосконалення.

Акцент робиться не на походженні, а на індивідуальних перевагах людини. Особлива увага приділяється етиці, яка розробляє проблеми гідності людини, заснованій не так на знатності походження або багатстві, як на високих моральних якостях і здатності особистісного самовдосконалення людини.

Дається нова оцінка праці, творчості, вольовій активності особистості. Яскравий приклад – трактат *Поджо Браччоліні* (1380–1459 рр.) про благородство людини (1440 р.) У ньому доводиться, що праця – одна з головних умов гідності людини, основа розвитку суспільства і культури, стверджується пріоритет активного життя порівняно зі споглядальним, відокремленим. Браччоліні зазначає, що навіть у стародавньому Римі заняття торгівлею, сільським господарством не вважалися принизливим. Навпаки, шляхетна, на його думку, людина та, яка творить.

Не заперечуючи значення знатності роду, Браччоліні робить акцент на особистих чеснотах, які досягаються самою людиною у праці, у праведних справах. Він вказує, що справжнє благородство є плодом індивідуальної чесноти, завойовується власними силами, а не чужою працею, і джерелом його є активне діяльне життя людини. Одночасно він різко критикує неробство, оцінюючи його як прояв аморальності.

Про це ж пише Леон Баттіста Альберті (1404–1472 рр.), для якого предметом роздуму й оспівування є «людина діяльна». Він засуджує думку Епікура про те, що найвище щастя – «нічого нероблення», стверджує, що найбільший недолік – неробство, нікчемність. Споглядання без дії оцінюється ним як позбавлене всякого сенсу. Альберті спирається на ідею стоїків: «Людина природно влаштована так, щоб бути і мудрою, і виробляючою». Мислитель категоричний у своєму переконанні: «Людина народжується не для того, щоб померти і згнати, а для того, щоб виробляти», щоб «вправлятися у речах великих і славних... щоб використовувати досконалі чесноти, і таким чином здобувати щастя». Основне призначення людини, її головна відмінність від тварини – у її творчій здатності, у творчості. Останнє

розуміється ним широко: від праці ремісника до наукової і художньої діяльності.

Ідею особистої досконалості відстоював також відомий гуманіст, один із засновників Платонівської академії у Флоренції **Кристофоро Ландіна**. «Бути чи не бути шляхетним, залежить від самої людини, її розуму, волі, моральної досконалості. З благородством не пов'язані титули, родовитість», – доводив він.

Стверджується культ розуму і знання: людина повинна розвивати здатність до самопізнання, знання світу, власні творчі започаткування.

Було висунуто ідею про можливість самовдосконалення індивіда і суспільства завдяки освоєнню культури та історичного досвіду людства.

Проблемі гідності людини, її перевагам, можливостям присвячує спеціальну працю «Про гідність і вищість людини» (1450р.) **Джанноццо Манетті** (1396–1459 рр.). Він описує все, що виділяє людину серед інших живих істот, говорить про її високі можливості. «Людина, – пише він, – смертна, яка підноситься над іншими істотами розумом, безмежні її творчі можливості і потенціали».

Відстоюючи інтереси людини, Манетті активно виступає проти **аскетизму**. Він розвиває ідею про багатство емоційного світу людини, завдяки чому вона має право на чуттєві задоволення. Це був новий погляд на людину, уперше затверджений у суспільній думці, оскільки античність приносила чуттєвість у жертву розуму, а середньовічна схоластика заперечувала її з позицій ідеї аскетизму як нищій і гріховній прояв людини.

Цікавими є також ідеї **Піко делла Мірандола Джованні** (1463–1494 рр.), італійського філософа-гуманіста, прихильника **аверроїзму**, автора трактату «Промова про гідність людини» (1486р.). Основа його поглядів – антропологічне вчення про свободу волі людини як головна властивість її гідності. Людина, на його думку, має абсолютну свободу самоформування. Вона –

основа і вузол світу, що зв'язує матерію і дух. «Нічого немає більш чудового, ніж людина», – пише мислитель. Як самодіяльна істота людина сама визначає шлях свого розвитку. Вона може силою розуму як піднятися до висоти світового інтелекту, так і опуститися до рівня нижчих тварин. Звідси робиться важливий висновок – людина відповідальна за свободу визначення власного життєвого шляху, за власні дії. Відповідно головні засоби виховання – розвиток знань, розуму, знань у галузі моральної філософії та філософії природи.

Питання навчання і виховання розглядалися в трактатах П'єтро Верджера, Леонардо Бруні, Мефео Веджо та інших гуманістів.

Головна мета виховання визначалася ними як формування людини-громадянина з високорозвиненою самосвідомістю і патріотичними переконаннями. Ставилося завдання формування вільної, всебічно розвиненої людини, самостійно мислячої, духовно і фізично гармонійної особистості.

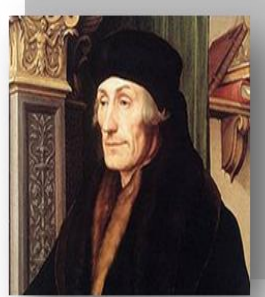
В основному практика навчання здійснювалася як і раніше в межах схоластики і зводилася до тренування пам'яті, відточування логіки, розвитку ораторського мистецтва, здатності інтерпретації текстів. Учні розглядалися і виступали реально як пасивні провідники чужих думок. Самостійність суджень стимулювалася. У цьому контексті найзначущо пояснювалася насамперед діяльністю гуманістів і видатних педагогів епохи Відродження, які виступили за створення нової педагогіки, за утвердження світської орієнтації освіти.

Насамперед слід відокремити погляди відомого слов'янського просвітителя **Я.А. Коменського**, який висунув ідею про необхідність дивитися на дитину не як на посудину,

яку можна наповнити будь-яким змістом, а як на активного суб'єкта педагогічного процесу.

Значення надавалося не тільки інтелектуальній, а й емоційній сфері в процесі навчання. Акцент робився на похвалу, стимулювання дитини, а не на покарання. Відстоюється принцип добровільності і свідомого вибору в оволодінні знаннями. Яскравий приклад – творчість *Еразма Роттердамського*, у якій впроваджується ідея поєднання наочності з позитивними емоціями під час засвоєння знань (методика «печених букв», які з'їдалися дітьми), спрямованого на реалізацію принципу «керованих емоцій».

Вюртемберзький шкільний закон 1559 р. вимагав доставляти дитині любов і радість, вчити відповідно до індивідуальних особливостей дітей (невипадково одна зі шкіл називалася «Будинком радості»).

Однак проблема психічного розвитку дитини того часу ще не була поставлена. За основу в пошуку методів навчання брався не внутрішній світ дитини, а природа, зовнішній світ, принципи і методи навчання: перехід від простого до складного, принцип наочності тощо. Не виділялися і не досліджувалися стадії розвитку психіки дитини.

5.3. Розвиток сенсуалістичних ідей в межах натурфілософської думки епохи Відродження. Натурфілософські ідеї Бернардіно Телезіо і Джіраламо Фракасторо

На тлі розвитку економічного життя та інтересу до вивчення природи виникають широкі натурфілософські узагальнення. Стимулом служить звернення до наукових знань давнини і запозичення співзвучних духу епохи Відродження ідей – *емпіризму, чуттєвого пізнання реальності*.

На чолі емпірико-натурфілософського напрямку в Італії стояв **Бернардіно Телезіо** (1509–1588рр.), який, закінчивши університет у м. Падуя, що було тогочасним центром вільнодумства. Створює в Неаполі Суспільство (Академію) натуралістів (дослідного вивчення). Це стало прикладом і стимулювало виникнення наукових товариств і в інших містах Італії. Відома праця Телезіо «Про природу речей» в дев'яти книгах (1565–1586рр.).

У концепції Телезіо Бог виносився за межі фізичної картини світу, хоча і визнавався його творцем. Створивши природу, він дає їй можливість розвиватися далі самостійно. Отже, відповідно до натурфілософських поглядів, природа розвивається за своїми власними законами. Вивчення природи, стверджував Телезіо, має вестися відповідно до її власних начал, без озирання на **теологію**.

Телезіо, прихильник дослідного пізнання, вважав, що пізнання дійсності, сил природи має спиратися на відчуття, досвід. У цьому проявлявся його емпіризм і **сенсуалізм**.

Він вважав, що в основі природи лежать 2 початки: теплота (розширення, розрядження) і холод (стиснення, конденсація), що виступають як основні протиборчі принципи. Теплота виробляє рух і життя, будучи матеріальним носієм психічних процесів, які виникають. Телезіо відновлює ідею **пневми**. Божественна пневма, або «життєвий дух», втілюється в розвитку світу (макрокосму), а потім через легені, артерії, мозок стає матеріалом душі, уявляється ним як особлива тонка речовина, звана, поза аналогією з поглядами **Лукреція**, «духом».

Усі пізнання засновані, згідно з його підходом, на зовнішньому досвіді – враженні і відтворенні тонкою матерією душі зовнішніх впливів. З порівнянь і зв'язку чуттєвих вражень складається розум.

Обгрунтовуючи свої емпіричні ідеї, Телезіо пише, що навіть геометрія, здавалося б, незалежна від чуттєвості наука – потребує досвіду, оскільки побудована на порівнянні фактів і їх переробці завдяки аналогії.

Матерія, рухома силами розрядження і конденсації, діє доцільно й орієнтована на збереження досягнутого стану. Оскільки психічний (спірітус) є певний стан матерії, то розум, почуття тощо також підкоряються природному закону самозбереження.

Цю ж ідею Телезіо використовував при розробці теорії афектів: у позитивних афектах проявляється сила, яка прагне до самозбереження, у негативних – слабкість.

Він відстоював погляд на особистість як на найвищу цінність і, незважаючи на свою природничо-наукову орієнтацію, вважав, що одним рухом матерії не пояснює особливого становища людини, яке відрізняється безсмертною душею, даною їй Богом.

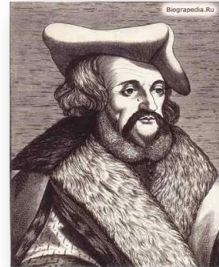
Подібні ідеї про залежність динаміки психічних процесів від матеріальних чинників висували *Джироламо Фракасторо* (1488–1553рр.) та учень Телезіо – *Томас Кампанелла* (1568–1639рр.)

Фракасторо розглядав знання як осягнення не загальних сутностей, а індивідуальних, які перебувають у русі тіл, відстоюючи, отже, ідеї номіналізму. Але, на відміну від У. Оккама, він відхилив «знакову» теорію і намагався на нових засадах відновити теорію образів.

Вихідні ідеї Фракасторо:

- не може бути дії без фізичного контакту;
- сама по собі душа не може змінюватися;
- зміни в ній викликають тільки зовнішні поштовхи:

«від об'єкта має бути надіслане щось таке, що безпосередньо штовхне душу і змінить її».

У цих своїх позиціях Фракасторо виступає як продовжувач механістичного детермінізму Демокріта у психології.

Для пояснення генези і структури образу ним використовувалася корпускулярна гіпотеза (корпускули відрізняються від атомів подільністю і відсутністю порожніх проміжків між ними). Фракасторо стверджував, що від речей відокремлюються поєднання корпускул (сімулякри) – образи, зображення, що діють на органи почуттів і залишають у них свій відбиток. Отже, учений розвиває особливий підхід у поясненні психологічних явищ – тілесний, психофізіологічний.

Пізнання визначалося ним як відділення істинного від помилкового. Щоб перейти від перцепції до справжнього знання, душа повинна зробити відбір у безперервному і змішаному потоці чуттєвих елементів. Для цього вона розвиває власну розумну діяльність, але при цьому не формує поняття, а тільки відбирає і комбінує матеріал, що йде ззовні. У цих твердженнях обґрунтовується первинність зовнішнього впливу, головна роль чуттєвого пізнання.

5.4. Ідеї ренесансу в річищі схоластики. Психологічні погляди П'єтро Помпонаці

Найяскравіший приклад філософської думки епохи Відродження, що розвивається в річищі схоластики – творчість найбільшого перипатетика, схоласта *П'єтра Помпонаці* (1462–1525pp.)

Він народився в заможній родині в Мантуї, закінчив Падуанський університет і викладав філософію там же, а з 1512 року – у Болонському університеті.

Його праці, на перший погляд суто схоластичного характеру, визначали традицію так званого «Падуанського вільнодумства», хоча в цілому його світогляд формувався в

традиціях схоластики. Його творчість – народження нового філософського змісту в застарілій формі.

Помпонацці – активний учасник ренесансної філософської думки. Він говорив про необхідність «оновлення філософії». Виступав проти схоластичної закостенілості думки, боровся з цим, хоча і в межах традиції. Звинувачував схоластику в самовпевненому невігластві, кажучи слідом за Сократом: «Я знаю, що я нічого не знаю». Свій трактат «Про фатум, свободу волі і приречення» він пише, щоб подолати «власне невігластво». Він мучиться, сумнівається, шукає істину. Тим самим у його творчості проявляється нове ставлення до пізнання, не притаманне схоластиці.

Одна з головних проблем Помпонацці – співвідношення розуму і віри. Він відстоює лінію «двоїстої істини». При цьому істини філософії в нього раціональні, спираються на розумне пізнання, базуються на розумі і відчуттях, не підлягають спотворенню заради їх узгодження з положеннями віри. Філософствувати треба, вважав він, «виходячи з природних начал». Істина єдина і досягається саме розумним визнанням людини. Вона – прерогатива філософського знання.

Вірочення як закон встановлення моральності в народі, згідно з Помпонацці, не містить у собі «ні істини, ні брехні». Звідси робиться висновок про різні завдання релігії і філософії – вихованні і пізнанні, про їх незалежності.

1516 р. Помпонацці пише «Трактат про безсмертя душі». Цю проблему він розглядає у зв'язку з двома групами питань:

1) показує, що її розв'язання залежить від теорії пізнання, розуміння сутності людського розуму;

2) аналізує етичний бік проблеми, значення тих положень, що впливають із смертності або безсмертя душі, для людської моральності.

Його висновки: душа індивіда, включаючи інтелект, знищується разом з тілом; душа матеріальна і смертна.

Відомо, що найспірніший момент в Арістотеля і Ібн Рушда – залежність мислення від тіла. Помпонацці вважав, що

мислення передбачає тілесні процеси і неможливе без них. Воно неможливе без органів почуттів, без відчуттів, чуттєвих образів, уявлень. При цьому він посилається на досвід, на Арістотеля, підкреслює, що оскільки душа є форма тіла, то і розум є «акт органічного, фізичного тіла і, отже, у всякому діянні залежить від органу».

Висновок Помпонаці – розум невіддільний від матерії, від тіла.

«Арістотель, – писав Помпонаці, – ніколи не думав про таку нісенітницю (як відділене від тіла мислення). Людська душа, вища і найдосконаліша з матеріальних форм, починає і припиняє своє існування разом з тілом, вона ніколи не може будь-яким чином діяти або існувати без тіла».

Але в певному сенсі душа, згідно з Помпонаці, нематеріальна: коли людина, піднімаючись над тваринами, проявляє здатність до рефлексії, до мислення, утворення загальних понять, що не залежать від її індивідуальних актів. З цієї точки зору Помпонаці досліджує місце людини в ієрархії сутностей.

Він вважає, що людина, володіючи «не простою, а множинною, не твердо встановленою, а подвійною природою, повинна бути розташована посеред смертних і безсмертних сутностей».

Він знаходить у структурі світобудови 3 види одушевлених істот:

1) вищі істоти – небесні сутності: нематеріальні, духовні, здатні до вищого знання, осягнення загального без посередництва відчуттів, які не потребують тіла і органів;

2) нижчі істоти – тварини: потрібні для того, щоб пізнавати тіла і пізнають тільки часткові властивості і явища;

3) людина, що посідає середнє місце: люди залежать від тіла не як від суб'єкта, а як від об'єкта; вони не споглядають загальне саме по собі, але й пізнають не тільки часткове, а «осягають загальне в частковому».

Належність людини до божественного Помпонацці виводить з етичних ідей. Він каже, що коли людська душа робить справи, у яких сходиться з духовними сутностями, вона іменується божественною, перетворюється в Бога; коли ж здійснює вчинки звирячі, то набуває звирячого вигляду.

Помпонацці доводить моральність ідеї смертності людини і обґрунтовує переваги цієї ідеї над системою, що спирається на страх загробних мук і очікування нагороди на небесах. Крім того, прийняття ідеї посмертного спокутування підриває, на його думку, загальну моральність, оскільки нею рухає тільки страх за розплату за гріхи. Доброчесність же віддає перевагу заради неї самої, бо в ній самій закладена нагорода, так само, як у покорі – покарання. Земне життя – благо. Земне щастя – досяжне, стверджує мислитель.

Але якщо душа смертна, то в чому сенс (мета) людського щастя в земному житті? Це – осягнення вищих, надіндивідуальних благ, тобто благо всього людства.

Для досягнення цієї мети людина повинна володіти трьома видами розуму:

- 1) споглядальним (для розумного пізнання світу);
- 2) практичним (для розрізнення добра і зла);
- 3) чинним (для розвитку механічних мистецтв).

Іншими словами, тільки інтелектуального споглядання недостатньо для досягнення мети земного життя.

Доводячи, що щастя можна досягти в земному житті, Помпонацці розвиває нову секуляризовану етику.

Перевага людини – не в безсмерті, а в здатності до пізнання і чеснот, стверджує він.

Трактат «Про безсмертя душі» був спалений за вироком інквізиції в Венеції. Помпонацці уникнув тієї ж долі завдяки допомозі друзів.

У праці «Про причини природних явищ, або Про чари» (1520р.) Помпонацці виступає проти релігійних уявлень і забобонів. Він доводить, що все, що відбувається у світі, має знайти власне раціональне, розумне, природне пояснення.

Заперечує демонів з міфів і народних забобонів, їх контакти з людьми. «Чудові» явища пояснюються ним природними причинами: впливом цілющих трав, мінералів, випарів, сприйнятливостю людської психіки і міжпсихічними впливами, індивідуальними особливостями уяви і вразливості людини.

Помпонацці говорить про загальну причинність природних явищ, про космічний детермінізм, виступаючий у вигляді філософії вічного кругообігу. «Закон руху – це закон вічного повторення і немає нічого, нічого подібного не було в минулому і не буде в майбутньому; нічого не буде, чого б не було, і нічого не було, чого не буде знову».

Відома також праця Помпонацці «Про розум, свободу волі і приречення» (1520р.)

Фатум у Помпонацці – втілення загального причинно-наслідкового зв'язку в світі. Він заперечує існування випадкових подій (безпричинних). Ця всезагальна обумовленість відбувається універсальними причинами і є фатум.

Людську поведінку включено в загальну сукупність причинно-наслідкових зв'язків. А воля, вибір людини визначається як зовнішніми об'єктами, так і самою природою людини. Поведінка людини ініціативна і детермінована. Помпонацці заперечує ідею про божественне всевідання, говорить про особисту відповідальність людини.

Таким чином, П. Помпонацці – лідер руху антиклерикалів, який підготував шлях до розвитку дослідного вивчення природи і людини, утвердженню природничо-наукових підходів в пізнанні.

5.5. Концепція людини Леонардо да Вінчі

Леонардо да Вінчі (1452–1519 рр.) – титан Відродження, геній, блискучий художник, інженер, конструктор машин, учений-енциклопедист, знавець анатомії людського тіла, скульптор, архітектор, мислитель. Це втілення гуманістичного

ідеалу, всебічно розвиненої особистості. Він значно випередив свій час.

Леонардо да Вінчі бореться за відновлення ролі і значення чуттєвого пізнання. Він стверджує, що створене людиною чуттєве сприйняття цінностей – засіб пізнання закономірного ладу речей.

Предметом його спеціальної уваги стає особливий орган чуттєвого пізнання, що дозволяє сприймати природу в її внутрішніх зв'язках, – людське око, яке створює спільно з рукою в процесі живописної творчості художні твори – зображення. Саме вони, а не слово відображають реальність і стають у цьому випадку посередниками між нею і свідомістю, джерелами її пізнання.

Зорова уява розглядається ним як важливий засіб практичного перетворення дійсності. Живопис – основа техніки та інженерії. У цьому проявилось прагнення Леонардо да Вінчі з'єднати природничі знання і мистецтво. Уява, отже, уперше поєднується з творчістю.

Слід зазначити, що фантазія, починаючи з античності, вважалася «поганою суб'єктивністю». Пізнавальна цінність відводилася винятково розуму, має божественну природу. Леонардо да Вінчі як вищу цінність проголошує творіння суб'єкта, створені ним на основі наслідування природі. Уводиться відповідно новий критерій оцінки людини – за образом її діяльності, спрямованої на перетворення природи. Сутність людини виражається в її творчій діяльності, зазначав Леонардо да Вінчі.

Леонардо да Вінчі ретельно вивчав анатомію і біомеханіку організму, що пояснювалося не тільки естетично-пізнавальними, але й практичними завданнями: вивчити принципи роботи живого організму, здатного виконувати

недоступні людині функції, щоб відтворити їх у спеціальній інженерній конструкції. Наприклад, він будував схеми літальних пристроїв на основі вивчення м'язового апарату птахів і комах.

Ним проводилися численні експерименти з вивчення поведінки різних тварин з метою вивчення їх рухової активності, була створена експериментальна модель спинномозкової жаби, що стала класичною для нервово-м'язової фізіології XIX ст. Багато його ідей і задумів збереглися у начерках, ескізах, кресленнях, і вони свідчать про оригінальність думки і геніальність його задумів.

Він прагнув бути в суспільстві вчених – дослідників природи, тобто заколотників, а не митців. Багато міркував про пізнання. Вважав, що досвід – головне джерело знань про людину і про світ. «Мудрість є дочка досвіду», – говорив він. Пізнання, яке не пройшло через досвід, і відчуття, з яких воно починається, не дають істини про дійсність.

Досвід цей розумівся ним широко – це і спостереження над природними явищами, і фізичний експеримент, і малюнок, й інженерна конструкція. Він висуває тезу про єдність теорії і практики.

Леонардо да Вінчі – пантеїст. Він вважав, що в природі розмите «розумне божественне начало, яке відкрите людині як частини природи». Вірив у силу розуму і знання, у творчу силу людини.

Найбільші, як він вважав, можливості художника, який створює щось нове. Художника він прирівнював до вченого.

Питання і завдання для самоперевірки

1. Вкажіть основні риси культури епохи Відродження.
2. Як вирішувалася проблема особистої гідності в працях П. Браччоліні?
3. У чому полягав новий погляд на людину в працях мислителів Відродження?

4. У чому полягали погляди Д. Фракасторо в галузі теорії образів?
5. Яка проблема була основною в творчості Помпонацці?
6. Про які три види розуму твердив Помпонацці?
7. Що є найвищою цінністю в Леонардо да Вінчі?
8. Як розглядав співвідношення теорії і практики Леонардо да Вінчі?

Теми рефератів

1. Характеристика основних особливостей епохи Відродження.
2. Гуманістичні ідеї про людину епохи Відродження.
3. Основні морально-філософські та психологічні погляди епохи Відродження.
4. Психологічні ідеї в педагогічних творах епохи Відродження.
5. Я.А. Коменський – видатний педагог і психолог епохи Відродження.
6. Література періоду Відродження як джерело психологічних ідей.
7. Філософські та психологічні ідеї Бернардіно Телезіо.
8. Джироламо Фракасторо: біографія, творчість, психологічні ідеї.
9. Життя і творчість П'єтро Помпонацці.
10. Психологічні ідеї Леонардо да Вінчі.

Література

1. Брагина Л.М. и др. Культура Западной Европы в эпоху Возрождения / Мос. гор. архив. – 1996.
2. Горфункель А.Х. Гуманизм и натурфилософия итальянского возрождения. – М., 1977.
3. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. – М., 1980.

4. Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV–XVII вв.) / сост., вступ. статьи и коммент. Н.В. Ревякиной, О.Ф. Кудрявцева. – М.: Изд-во УРАО, 1999.
5. Помпонаци П. Трактаты «О бессмертии души», «О причинах естественных явлений, или о чародействе»/ пер. с лат., вступ. ст. и прим. А.Х. Горфункеля. – М.: Главная редакция АОН при ЦК КПСС, 1990.
6. Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век) / под ред. Л.М. Брагиной. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985.

ТЕМА 6. ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА НОВОГО ЧАСУ (період наукової революції XVII ст.)

ПЛАН

- 6.1. Загальна характеристика культурних тенденцій періоду.
- 6.2. Методологія наукового пізнання в концепції Г. Галілея.
- 6.3. Внесок Ф. Бекона у формування наукового світогляду XVII ст.
- 6.4. Декарт – засновник сучасної філософії і психофізіології.
- 6.5. Томас Гоббс – основоположник сенсуалізму.
- 6.6. Філософсько-психологічне вчення Бенедикта Спінози.

6.1. Загальна характеристика культурних тенденцій періоду

Культурні тенденції, які символізують перехід до історичного етапу, що ввійшов в історію під назвою «Новий час», формуються до середини XVI ст.

Поділом між епохою Середньовіччя та Нового часу є перша буржуазна революція в Нідерландах проти іспанського панування (середина XVI ст.), що відкрила шлях розвитку капіталістичних відносин.

Чинники, що визначають перехід на нову громадську стадію розвитку: у галузі суспільного буття – розвиток продуктивних сил; у галузі суспільної свідомості – розвиток ідей Реформації і важливі відкриття в галузі науки.

Основними сферами прояву наукової революції стали релігія і наука, що відобразили нові тенденції в розвитку продуктивних сил.

Особливе місце в історії Нового часу відводиться XVII ст., періоду становлення нових соціально-економічних відносин і нового світогляду, катастрофи старих і затвердження нових цінностей. Цей період – з середини XVI і до кінця XVII ст. – отримав назву періоду «наукової революції».

Найважливішим феноменом Нового часу в галузі релігії стала Реформація, яка привела до появи протестантизму і, по суті, розтрощила ідейне панування католицизму, що був надійною опорою феодалізму. Вплив протестантизму на духовну атмосферу Європи був надзвичайно великий. Відбувся розкол єдності релігійної спільноти в Європі. Закінчилась ера безроздільного панування католицизму, почалась епоха жорстоких релігійних війн. Відповіддю Реформації стала Контрреформація, новий наступ католицизму. 1542 р. був створений церковний трибунал, який жорстоко придушував інакомислення, стверджував індекс заборонених книг.

Вождем руху Реформації був *Мартін Лютер* (1483–1546 рр.), який 1517 р. кинув відкритий виклик Церкві, помістивши на дверях Віттенберзького собору дощечку з 95 тезами проти

індульгенцій і за це був відлучений від церкви. Відтоді починається процес відокремлення від католицької церкви цілої низки країн.

Лютер відкидав домагання католицької церкви на роль посередника між людиною і Богом, стверджував, що людина повинна особисто спілкуватися з Богом. При цьому ним применшувалася роль соціуму та інших людей у житті людини, порятунок розглядався як справа особистої віри. Тим самим руйнувався віковий корпоративізм у взаєминах людей і церкви, відбувалась атомізація суспільства, затверджувались ідеї індивідуалізму.

Відомий діяч Реформації **Жан Кальвін** (1509–1564рр.) – автор праці «Повчання в християнській вірі» (1536р.) У його вченні поєднувалися жорстокий фаталізм провіденціалістського типу з ідеєю нестримної активності людини. Кальвін стверджував, що Бог знає, на що здатна людина. Але отримати натяк про це людина може лише домагаючись усіма силами успіху. Девіз кальвіністів: «Якщо я щасливий – я обранець, якщо ні – Бог визначив мене як невдаху». Тим самим, по суті, освячується ідеологія первісного нагромадження капіталу з характерним для неї індивідуалізмом, егоїзмом, ідеєю обраності, нелюдським ставленням до людини, яка експлуатується.

Отже, Реформація яскраво відобразила інтереси і цінності нового висхідного класу суспільства – буржуазії: індивідуалізм, який доходить до крайнього егоїзму; нестримну активність і наполегливість у досягненні поставлених цілей без озирання на їх наслідки для навколишніх людей; культ успіху і накопичення. Не випадково згодом *Макс Вебер* зазначав, що протестантизм відповідальний за встановлення капіталізму.

В умовах жорсткого протистояння католицизму і протестантизму актуалізуються процеси світоглядної рефлексії. Необхідність здійснення ідеологічного вибору стала важливим імпульсом для розвитку філософії, яка робить у цей час спробу звільнення від диктату релігії. Однак здійснити це в повній мірі не вдалося, оскільки протистояння конфесій загострює церковний фанатизм і веде до посилення боротьби з усякого роду вільнодумством. По всій Європі горять багаття інквізиції.

Початок Нового часу характеризувалося розквітом наукової думки, що відповідає потребам розвитку капіталізму. Найбільший імпульс для розвитку в цих умовах отримали природничі науки, насамперед ті, які мали безпосереднє практичне значення для мануфактурного виробництва.

Наукова революція привела до кардинальної зміни уявлень про знання і науки, їх завдання і місце в суспільстві. Наука, згідно з *Г. Галілеєм*, уже не є ні привілейованою інтуїцією окремого мага або освіченого астролога, ні коментарем до авторитету. Вона знаходить власний об'єкт і нове поле діяльності – дослідження та розкриття законів розвитку світу природи. На хвилі критики схоластики поступово відбувається емансипація науки, здобуття автономії від віри і філософських концепцій. Знаменним є те, що в XVII ст. відбувається організаційне оформлення науки: на противагу університетам, традиційно контрольованим церквою, виникають нові центри наукових досліджень – наукові Академії: Академія в Римі, створена Ф. Чези (1637–1712 рр.) 1603 р.; Академія в місті Тоскані, яка проіснувала близько 10 років; «Лондонське королівське товариство розвитку природничих наук», засноване в 1645 р.; Королівська академія наук у Франції, що виникла 1666 р.

Відходить у минуле час схоластичних суперечок і порожніх метафізичних міркувань. Новим ідеалом науковості стає дослідне пізнання. Науковими визнаються лише ті ідеї та підходи, які спираються на чуттєвий досвід і систему доказів. Важливу роль у пізнанні починає відігравати експеримент,

оцінюваний як джерело істинних суджень про світ, тобто стверджуються ідеї емпіризму. Наукова революція породжує і новий тип сучасного вченого, сила якого – в експерименті, що стає все частішим і точним завдяки використанню різноманітного наукового інструментарію. У XVII ст. винайшли і ввійшли в життя і наукову практику мікроскоп і телескоп, годинник і компас, ваги і термометр та інші складні технічні штучні пристрої.

Тоді ж силами багатьох учених – М. Коперника, Тихо Браге, І. Кеплера, Г. Галілея – створюється нова картина дійсності, обґрунтовується геліоцентрична концепція будови Всесвіту, протиставляється космологічним теоріям давнини і релігійним поглядам. Географічні відкриття розширюють уявлення людей про світ. Винахід мікроскопа дозволив поглибити знання в галузі анатомії і фізіології організмів. Описано механізм кровообігу (А. Везалій, М. Сервет, Г. Фаллопій, Р. Коломбо, У. Гарвей). Усе це сприяло формуванню нового погляду на тілесні характеристики людини, утвердженню ідеї її природного походження.

На цьому тлі формуються механістичні концепції людини: психічні явища, поведінка і свідомість людини пояснюються за аналогією з механічними процесами. З позицій механістичного підходу по-новому трактується проблема свободи волі людини. Для релігійного світогляду властивий прояв волюнтаризму. Наукова картина світу Нового часу, що базується на механістичному світогляді, була фаталістичною. У ній не могло йтися про свободу. Панівне місце посідали ідеї жорсткого детермінізму всіх явищ світу, включаючи і людину, їх пояснення механічною причинністю. Слід зазначити, що механістична методологія, що означає розчленовування складного явища на прості елементи і їх подальше механічне асоціювання, визначила однобічність і обмеженість механічних моделей поведінки і свідомості людини Нового часу.

Великого значення у науковій думці було надано розгляду гносеологічної проблематики (відносини суб'єкта й об'єкта).

Відбувається зсув спектра філософського аналізу від проблем онтології в галузь гносеології. При з'ясуванні цього питання філософія Нового часу приходить до агностицизму й матеріалізму.

Важливе місце відводилося також проблемам методу наукового пізнання, обговорюваним у працях Г. Галілея, Ф. Бекона і Р. Декарта.

Пріоритет досвідченого пізнання, проте, не виключав визнання розуму як самостійного джерела знань. Важливою тенденцією науки залишався раціоналізм. Емпіризм і раціоналізм – два співіснуючі і заперечуючі один одного напрямки в методології науки XVII ст. Критеріями їх розмежування виступало з'ясування питань: про джерела і походження знань; про природу загальних понять; про межі пізнавальних можливостей людини; про співвідношення чуттєвого досвіду і логічного мислення.

Основоположники емпіричного напрямку в науці XVII ст. – Г. Галілей, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк – джерелом знання вважали чуттєвий досвід, доводили, що поняття мають дослідне походження.

Представники раціоналізму – Р. Декарт, Г. Лейбніц – бачили джерело знань у розумі й обґрунтовували апріорне походження загальних понять, їх позадослідний характер, виведення з розуму, з вроджених інтелектуальних здібностей.

6.2. Методологія наукового пізнання в концепції Г. Галілея

Біля витоків наукової революції і світогляду Нового часу стоїть *Галілео Галілей* (1564–1642 рр.). Його значення визначається насамперед тим, що він першим почав реалізовувати детермінований механіко-математичний підхід у науці Нового часу.

Г. Галілей народився в знатній сім'ї. Ще в роки навчання на медичному факультеті Пізанського університету він захопився математикою і підготував свої перші наукові праці в цій галузі. Від 1592 до 1610 року Галілей викладав математику в Падуї, де познайомився з Т. Кампанеллою. Він добре знав праці Евкліда, Демокріта, Архімеда, У. Оккама, радикально переосмислив вчення Аристотеля. Ним були закладені основи механіки Нового часу. Галілей уперше проводить кількісну математичну обробку результатів експерименту, формулює поняття швидкості і прискорення, визначає ознаки інерції, висуває принцип відносності руху. У галузі астрономії він стає послідовником учення Коперника про множинність світів, «рухливості Землі» і «стабільності Сонця». Не послухавши попередження церкви, Галілей активно пропагував систему Коперника, присвятивши цьому питанню спеціальний трактат «Діалог про дві системи світу – Птолемеєву і Коперника» (1632 р.) 1633 р. відбувся суд інквізиції, який змусив ученого відректися від власних переконань і який засудив його до перебування до останніх днів його життя на засланні.

Галілей дотримувався концепції двох істин, відстоював автономію наукового знання, право дослідника мислити вільно, без озирання на релігію. Наука і віра, відповідно до його поглядів, співмірні, але сумісні. Кожна з них займається своєю справою, має власний об'єкт дослідження. Він вважав, що є дві книги життя: книга «Божественного одкровення» (Святе Письмо) і книга «Божественного творіння» (природа). Перша книга розкриває сенс життя людини, вона безпомилкова, проте не виключені помилки тлумачів Святого Письма, часто дотримуються «буквального значення слів» і не здатні відкрити «за зовнішнім значенням слів щось глибше».

Друга книга – природа, відповідно до Галілея, має примусову силу впливу на людину; визнається непорушність її законів, однакових для всіх, серед них і для монархів, імператорів, бо «на їх вимогу природа не змінила б ні на йоту

своїх положень». Звідси робиться висновок про необхідність пізнання законів природи.

Галілей твердить про величезні пізнавальні можливості людини, здатної розкрити істину. Він ставить риторичне питання: «Хто зможе покласти край людській думці?» Відповідаючи на нього, Галілей вказує, що Бог дав людині почуття, мову і розум, за допомогою яких вона може досягати об'єктивної достовірності і робити «природні укладення», отримувати «або в чуттєвому досвіді, або через необхідні докази». Тому людський розум можна порівняти з Божественним, який відрізняється від нього тільки з кількісного боку (об'ємом пізнаваних явищ). Отже, авторитет Бога використовується вченим для обґрунтування настільки ж високого статусу наукових знань. Крім того, Галілей стверджує, що саме опора на науку може сприяти розумінню істинного сенсу текстів Святого Письма.

В основі теоретичної концепції Галілея лежить механістично-редукціоністський підхід до побудови наукової картини світу. Він відстоює принцип геометричного пояснення природи, вважаючи, що геометричне мислення є вершиною наукової думки, а поняття геометрії універсальні, охоплюють усі явища, що існують у просторі. Геометризований простір у концепції Галілея заповнений рухомими тілами, що не володіють ніякими властивостями, крім механіко-геометричних. Системоутворювальною основою світобудови виступають закони механічного руху і взаємодії геометрично організованих тіл, що визнаються єдино об'єктивними. Тим самим відновлюються ідеї атомістики Демокріта, його вчення про первинні і вторинні якості. До кола об'єктивних первинних сил природи Галілей зарахував: величину, фігуру, кількість і рух. Решта властивостей і явищ розглядаються як антропоморфні, суб'єктивні, вторинні, зумовлені впливом рухомих об'єктів на органи чуття людини. Результатом стає, з одного боку, «антипсихологізація світу»; з нього зникають кольори, звуки,

запахи – усе чуттєве забарвлення дійсності. З другого боку, психічні явища знаходять детерміністичний базис.

Загострена увага на об'єктивних, первинних якостях тіл тягне за собою цілу низку наслідків:

- людина виключається з універсуму фізичних досліджень;
- разом з нею зникає ціла низка об'єктів, що замикаються на ній;
- перевагу надають не якісному, змістовному, а кількісному аналізу дійсності;
- кінцеві цілі замінюються механічними, безпосередніми дійовими причинами.

Отже, антропоцентристський Всесвіт Арістотеля замінюється детерміністичним і механістичним Всесвітом Галілея.

У цілому в концепції Г. Галілея чітко виражене наукове кредо XVII ст. – ідеї детермінізму, механіцизму, дослідного пізнання.

6.3. Внесок Ф. Бекона у формування наукового світогляду XVII ст.

Другий учений, який потужно вплинув на становлення наукової думки Нового часу, – **Френсіс Бекон** (1561–1626 рр.). Він по праву вважається родоначальником філософії Нового часу.

Ф. Бекон належав до знатного дворянського роду. Закінчивши Кембриджський університет і здобувши світську освіту, він стає дипломатом у складі англійської місії в Парижі. Після смерті батька Бекон був змушений повернутися до Лондона, де починає активно займатися юридичною практикою. Інтерес до політики приводить його до палати Громад. Наступним кроком стає служба при дворі короля Якова I, де Бекон робить блискучу

кар'єру, отримавши посаду лорд-канцлера Англії, «хранителя великого королівського друку», а в 1618 р. – титул пера Англії. Кінцем кар'єри стало звинувачення Бекона 1621 р. в корупції і відсторонення від політичної діяльності. Решту років життя Бекон цілком присвячує заняттям філософією і наукою. У його особі наука знайшла великого, самостійно й оригінально мислячого, сміливого вченого.

Бекон – ентузіаст технічного прогресу; він ставить завдання реформування науки, її постановки на службу людині. «Наука, – писав він, – може і повинна змінити умови людського життя, вона не є реальністю, чужою етичним цінностям; це – інструмент, сконструйований людиною з метою досягнення загального багатства і прогресу». Відповідно оцінюватися наука повинна за її результатами: «Плоди – поручитель і свідок істинності філософії». Ця орієнтація на практичне значення знань зближує його з філософами Відродження.

Високо оцінюючи античну наукову думку, Бекон, разом з тим, усвідомлює, наскільки перевершують її досягнення сучасну йому науку. Критично розглядає він концепції Платона й Арістотеля. Ставлячись із повагою до Арістотеля, Бекон, водночас, вважає його вчення непотрібним для з'сування практичних питань життя, тому пріоритет він віддає досократівській філософії, найперше Демокріту.

Ідеалом наукової думки Бекон вважає природознавство, називаючи його «великою матір'ю всіх наук». Природничі науки, на його думку, були незаслужено принижені «до положення служниці», тому завдання полягає в тому, щоб повернути їм самостійність і гідність. «Філософія повинна ввійти в законний союз з наукою, і тільки тоді вона зможе приносити дітей», – писав Бекон.

Пристаючи до виконання завдань реформування науки, Ф. Бекон ставить два з них: 1) глибоке перетворення масиву накопичених знань, його раціональна організація та впорядкування; 2) розробка методів отримання нового знання.

Перше завдання реалізується ним у парці «Успіхи і розвиток знання Божественного і людського» (1605 р.), де обґрунтовується класифікація знань. У її основу Бекон кладе три пізнавальні здібності людини: пам'ять, уяву, розум. Відповідно історія базується на пам'яті; поезія – на уяві; наука і філософія – на міркуванні.

Об'єктом філософії як знання про загальні засади виступають Бог, природа і людина. Виходячи з цього, виділяється два розділи філософського знання: Божественна філософія, що вивчає Бога, і природна філософія, предметом дослідження якої є природа і людина. Природна (натуральна) філософія, у свою чергу, диференціюється на теоретичну філософію (досліджує причину речей, спираючись на «світлоносні» досліди) і практичну (здійснює «плодоносні» досліди і створює штучні речі). До галузі філософського знання Бекон відносить і вчення про людину, яка також поділяється на низку галузей, що охоплюють різні рівні буття людини: як індивіда (об'єкт антропології), як громадянина (об'єкт суспільної філософії). В антропології тілесна душа виступає об'єктом природно-наукового дослідження, а розумна душа – об'єктом «Боговідвертого знання». Завдання створення нових методів виконується в найвідомішій праці Ф. Бекона «Новий Органон» (1620 р.), яка, за задумом автора, повинна була замінити «Органон» Арістотеля.

Бекон стверджує неможливість відновлення науки без рішучого перетворення її основ, звільнення розуму від «ідолів», помилкових понять. «Ідоли і несправжні поняття, якими скували людський розум, пустивши в ньому глибоке коріння, не тільки перешкоджають пошуку істини, але (навіть якщо доступ до неї відкритий) вони продовжували б шкодити в процесі оновлення наук, якщо б люди, попереджені про це, не боролися, наскільки можливо».

Бекон виділяє 4 види «ідолів», що впливають на людський розум.

1. «Ідоли роду» – забобони, які «вигодувані самою людською природою, людською сім'єю, або родом». Причина їх – недосконалість органів чуттів, обмеженість інтелектуальних здібностей людини, наявність у неї пристрастей.

Відчуття дають неправильну картину світу, неповно й неточно відображаючи його, тому наївно сподіватися на них і керуватись у пізнанні тільки ними. Розум має великі пізнавальні можливості, але й він часто уявляє досліджувані явища в спотвореному вигляді, «все одно, що криве дзеркало», привносячи в пізнання суб'єктивні уявлення. Він приписує природі свої властивості (антропоморфізм) і цілі (телеологія). Виходячи з власної природи, розум структурує дійсність, надаючи речам «більший порядок», ніж той, який існує в реальності. Розум висуває принципи, загальні ідеї, поняття, під які «підганяє все інше». У своєму прагненні до самоствердження, він ігнорує факти, що суперечать спочатку висунутим гіпотезам і здогадам. За своєю природою людський розум «прагне до абстракції та уявляє стабільним те, що насправді схильне до зміни». У людини є пристрасті, які "плямують і псують розум».

2. «Ідол печери» – хибні уявлення, які виходять від окремої людини. Бекон образно пише, що кожна людина, крім помилок, властивих людському роду, має власну «печеру», у якій «світло природи розсіюється і гасне». Індивідуальні характеристики людини визначаються, на думку Бекона, особливостями її виховання, освіти, впливом інших людей, насамперед, хто є для неї авторитетним, звичок і схильностей. Він пише, що дух людей «різний, схильний до мінливості і майже випадковий». І саме через призму «своєї печери», своїх індивідуальних особливостей, людина сприймає світ. Кожна людина прихильна до певних поглядів, вважає їх правильними, переносить їх на розуміння світу в цілому. Так, наприклад, є люди, які «захоплюються античністю, і такі, кого притягує новизна; мало тих, кому вдається втриматися середини...» Позбутися від цього «ідола», на думку вченого, легше, ніж від

першого – колективний досвід нівелює індивідуальні відхилення.

3. «Ідол площі, або ринку» – прояв впливу на свідомість колективного досвіду людей. Особливу роль тут Бекон віддає мовленнєвому спілкуванню. Він вказував, що мова – головний засіб спілкування людей, але слова, які використовуються людьми, не завжди є достатньо точними: «...імена даються речам відповідно до розуміння народу, і досить некритичного й неадекватного застосування слів, щоб зовсім збити з пантелику розум. Визначення і пояснення, якими часто користуються вчені для самозахисту, також не сприяють відновленню природного зв'язку розуму і речей». Неточні слововживання ведуть, у свою чергу, до спотворення істини: «...слова гвалтують розум, заважаючи міркуванню, захоплюючи людей незліченними суперечностями і неправильними висновками». Найбільша небезпека цих «ідолів» полягає в тому, що вони проникають у свідомість мимоволі, не піддаються часто контролю розуму. Бекон виділяє 2 роду «ідолів», що впливають на свідомість за допомогою слів: найменування речей неіснуючих («доля», «фатум» тощо) і неточні визначення речей реальних.

Подолати «ідол площі» можна на основі відмови від отождолення слова і речі, усвідомлення, що слова – це тільки знаки речей, а також визнання існування одиничних речей. Цим своїм твердженням Бекон, по суті, відстоює позиції номіналізму.

4. «Ідол театру» – результат сліпої віри в авторитети, філософські доктрини, найбільшу довіру людей до стародавніх переказів. Бекон скептично оцінює некритичну прихильність до філософських концепцій минулого, які він називає «казками, призначеними бути розіграними на сцені, придатними для створення відмінних театральних світів». Байкопісенний характер, на його думку, носять не тільки стародавні теорії та сучасні філософські системи, а й наукові принципи й аксіоми, недостатньо глибоко перевірені, що базуються на «сліпій безтурботній вірі».

«Ідоли» перешкоджають створенню достовірної картини досліджуваних явищ, заважають пізнанню. Упередження, під якими маються на увазі будь-які знання, здобуті поза досвідом, згідно з Беконом, поневолюють людський дух (навіть чи можна погодитись з такою категоричністю Бекона в оцінці «упереджень» (установок, гіпотез, антиципації), що є необхідною складовою частиною мислення людини і розвитку наукової думки в цілому).

Головний засіб подолання помилок пізнання Бекон бачить не в їхньому розумінні, а в створенні нового методу, що дозволяє людському розуму досягти значних результатів у пізнанні. Заслуга Френсіса Бекона – розробка нового методу, який протиставляється схоластиці, яка відкидається ним через її безплідність. Метод Бекона – емпірико-індуктивний метод отримання істинних узагальнень з досвіду.

За Беконом, об'єкт пізнання – природа; задання пізнання – отримання істинного знання; мета знання – панування над природою; метод – дослідне вивчення явищ світу.

Бекон дає опис процедури індуктивного дослідження, виділяючи в ній дві частини: «Перша полягає в добуванні аксіом з досвіду, друга – у виведенні нових експериментів з аксіом». Тобто первинні гіпотези витягуються з досвіду, а потім самі стають керівництвом до подальшого дослідження через дедукцію і експеримент. Шлях, яким треба слідувати, – шлях індукції, але не голої, що зводиться до збирання розсипу фактів, а дає «ключ до інтерпретації». Головне завдання методу – спираючись на конкретику окремих фактів, досягнути форми, суть явища.

Основою істинної індукції є аналіз, що проектує «анатомування» природи з метою розкриття її законів. На відміну від Галілея, у якого аналіз передбачає зведення всього до 4 механічних властивостей, Бекон редукує не до кількісних, а до якісних знань. Згідно з його думкою, знання простих форм співвідносне зі знанням алфавіту; поєднання їх становить глибинну сутність природних речей. Аналіз, за Беконом, – лише

початковий момент індукції. На основі аналізу необхідно робити узагальнення, що ведуть до пізнання причин.

Бекон критикує неповну індукцію (неповне охоплення дослідних даних). Він не сприймає варіант індукції, використовуваної Арістотелем, – через перерахування, коли беруться до уваги лише ті дані, які підтверджують висновок. Новизна його варіанта індукції полягає у вимозі виявляти і враховувати також «негативні інстанції», тобто факти, які спростовують індуктивні узагальнення. Лише такий метод дослідження визначається їм як справжня, вичерпна індукція.

Бекон визначає дослідне знання як процес активного втручання людини в досліджувані явища, конструювання необхідних умов дослідження. Найадекватнішою формою дослідного пізнання він вважає експеримент: «Якщо природа замикається і не видає своїх таємниць, її треба катувати».

Будучи одним з основоположників емпіричного експериментального напрямку в науці, стверджуючи пріоритет досвіду в пізнанні, Бекон, водночас, доводив, що досвід не повинен бути сліпим. Він відкидав як голий емпіризм, так і раціоналізм і виступав за союз розуму і досвіду.

1627 р. виходить праця Ф. Бекона «Нова Атлантида». За жанром книга нагадує «Утопію» Т. Мора. Але якщо Мор і Кампанелла приділяють основну увагу соціальним питанням, то Бекона цікавлять передусім проблеми прогресу наукового знання. Власні мрії та ідеали в цій галузі він втілює в опис Будинку Соломона, що являє собою своєрідний музей науки і техніки. У ньому жителі острова просвіщаються, вивчають природу. Технічна фантазія Бекона малює унікальні явища, створені розумом людини: штучний сніг, штучно викликані дощі і блискавки, синтез живих істот, вирощування органів людини тощо.

6.4. Декарт – засновник сучасної філософії і психофізіології

Р. Декарт (1596–1650 рр.) – найвидатніший мислитель Нового часу, який увійшов в історію науки як «батько сучасної філософії», основоположник наукової психофізіології.

Декарт народився 31 березня 1596 р. в знатній дворянській родині, навчався в єзуїтському коледжі La Flash у м. Лає, де отримав гарну того часу освіту, переважно гуманітарну. Після закінчення коледжу став офіцером, брав участь у 30-річній війні 1618–1648 рр., служив у Богемії, Угорщини, Італії. Від 1625 до 1629 року Декарт жив у Парижі, де активно освоював природничі науки – фізику, математику, геометрію та ін. Інтерес до природничих наук спонукав його переїхати 1629 р. з Франції до Нідерландів – країни, більш вільної для наукових занять, де він прожив 20 років. Але в 40-ві рр., рятуючись від переслідувань консервативно налаштованих протестантів, він змушений був покинути Нідерланди. Приймавши запрошення Шведської королеви, він переїжджає в м. Стокгольм. Північний суворий клімат підірвав здоров'я Декарта і 1650 року він помер.

Декарт – представник *раціоналізму*. Хоча він визнавав роль почуттів і досвіду в пізнанні, але на відміну від Ф. Бекона, пріоритет віддавав розуму, вважаючи, що почуття і досвід – основне джерело помилок. «Оскільки почуття іноді нас обманюють, я ризикнув припустити, що ніщо не є таким, яким воно є нашим почуттям». Істина відкрита тільки розуму: «Тільки один інтелект здатний пізнати істину, хоча він і повинен вдаватися до допомоги уяви, почуттів і пам'яті». Декарт говорить про безмежні можливості розуму в пізнанні істини, вважає, що пошук істини – головна цінність і ніщо не може зрівнятися з ним по красі. Вирішуючи задачу створення достовірної системи знання, Декарт обґрунтовує філософію

сумніву як основу методології наукового дослідження. Тут він спирається на традицію скептицизму, який у період Відродження був пов'язаний з іменами Е. Роттердамського і М. Монтеня. Але скептицизм загрожував можливістю дискредитації істини і науки взагалі. Декарт же ставить завдання подолання скептицизму через виявлення того вихідного положення, яке не викликає ніяких сумнівів. Для цього необхідне послідовне проведення скептичної точки зору, перетворення сумнівів у справжній інструмент пізнання. Він закликає сумніватися завжди і в усьому, насамперед – у владі і впливі авторитетів. Тим самим Декарт завдає серйозного удару по схоластиці. І це логічно ставить перед Декартом питання про критерії достовірності знання. Як досягти очевидності і достовірності знання? Декарт стверджує, що в основі цього лежить інтуїція, або безперечна ідея, яка наявна в розумі і ще не доведена. Інтуїція – це стан розумової ймовірності. Істинне те, що сприймається суб'єктом у найчіткішому вигляді і виступає для нього як щось самоочевидне, що не викликає сумніву: «...все, сприймається виразно і чітко, одночасно істинно». Наявність сумніву, за Декартом, – ознака помилкового знання. Суб'єкт, розум, свідомість виступають у нього вищими критеріями істинності знання. Відбувається зсув галузі дослідницького пошуку з проблематики буття на проблеми мислення. А що ж, на його думку, є безсумнівним, що викликає довіру? Це сам акт сумніву, який виступає як ймовірний для суб'єкта. У свою чергу, сумнів є діяльність думки, а значить, і наявність думки не викликає сумніву. Звідси висновок Декарта: *«Якщо я сумніваюся, значить, я мислю»*. Але мислення передбачає мислячого суб'єкта – Я. Відповідно наступний висновок: *«Все, що мислить, існує; я мислю, отже, існую»*. Тобто на цій межі сумніву досягається безперечна істина: *«cogito ergo sum»* – «мислю, отже, існую». Говорячи про природу власного існування, Декарт визначає її як мислячу реальність. Мисляча субстанція – думка в дії, а думка в дії – мисляча реальність. Тобто людина – перша безсумнівна

визначеність. Вона – мисляча реальність і в цьому полягає її сутність. Так Декарт доходить висновку про наявність самостійної мислячої субстанції, абсолютно незалежної від тіла – душі. Сутністю душі, її головною властивістю є мислення, свідомість. А оскільки ніяких інших властивостей у душі немає, то, по суті, поняття душа в Декарта заміщається поняттям «свідомість». Декарт, отже, завершує історію розвитку психології як науки про душу і змінює кардинально її предмет, яким стає свідомість, мислення. З нього починається другий період у розвитку психології – як науки про свідомість.

Декарт малює шлях пізнання. На його думку, є три види ідей:

1) вроджені, які виявляються людиною в собі разом зі своєю свідомістю;

2) набуті ідеї, що приходять до свідомості ззовні і звертають її до речей, відмінних від самої людини;

3) створені ідеї, сконструйовані самою людиною.

Істини, за Декартом, не породжуються даними органів почуттів, не виводяться з досвіду; вони вроджені, апріорні. Вроджені ідеї формують початкове знання, яке усвідомлюється суб'єктом за допомогою інтуїції. До низки вроджених ідей відносяться ідеї Бога, числа, тілесності і структурності тіл, свободи волі та ін. Отже, Декарт уводить у психологію ідею апріоризму, вродженості, переддосвідного походження ідей.

Виходячи з існування вродженої ідеї Бога, Декарт виводив з неї і його реальне буття. Він вважає, що ідея Бога як абсолютно досконалої істоти вкладена в людину вищими силами і цілком пронизує її, як друк майстра представляє його творіння. Якщо мислиме є ознакою реального існування, то, значить Бог реальний. Звертає на себе увагу, що поняття Бога і його існування виводилося з індивідуального розуму, і Бог, отже, ставав залежним від людини – з буття людини виводилося буття Бога. «Проблема існування Бога виникає не з зовнішнього світу, а в людині або, радше, у її свідомості».

У розумінні ролі Божественного Декарт дотримувався дійсничної позиції. Згідно з його думкою, Бог створив світ, з'явився першопочтовком, задавши тілесній субстанції кількість руху, і далі він уже не втручається в справи світу, де все здійснюється за законами механіки.

Бог – посередник між мислячим суб'єктом і природою, Абсолютний Творець усього сущого; у ньому – гарантія безпомилкової діяльності розуму, джерело об'єктивної істинності змісту мислення людини.

Бог створив мислячу субстанцію (душу) і вклав у неї ідеї, які мають об'єктивний зміст. Але якщо Бог і розум правдиві, то звідки виникають помилки людини? Згідно з Декартом, помилки викликаються не розумом, а свободою волі, що стоїть над ним і є також вродженою здатністю душі. Отже, помилки Декарт пов'язує не з буттям людини як мислячої субстанції, а з її діями, що направляються волею. Воля як здатність вільного вибору, будучи байдужою як до істини, так і до брехні, може спотворювати мислення, породжуючи помилки. Цікаво те, що воля трактується як бік раціональної діяльності.

Декарт вірить у людину, її пізнавальні можливості, підносить її, стверджує, що людина і Бог разом «створили» світ.

Розглядаючи мислення і волю як атрибути свідомості, що не виводяться з матеріального світу і механічних законів, Декарт виділяє в людині другу субстанцію – протяжну. Тобто людина розглядається ним як складник з 2 самостійних і незалежних одна від одної субстанцій – мислячої (душа) і протяжної (тіло). **Гетерогенність** душі щодо тіла означає, що душа не ототожнюється з життям. Душа непротяжна; це думка, а не життя, і відділення її від тіла не означає смерть людини, яка обумовлена причинами фізіологічного характеру.

Існування і душі, і тіла залежить від Бога.

Описуючи будову і функціонування тіла, Декарт передбачив сучасну фізіологію. Він спирався при цьому на уявлення механіки, анатомії, фізіології, ембріології, медицини.

Декарт орієнтувався на модель організму як механічно працюючої системи. Він бачив схожість у будові та праці тілесних органів і механічних пристроїв; переносив фізико-механічні принципи на всі життєві функції живого організму. Згідно з Декартом, усі тілесні відправлення (травлення, серцебиття, харчування, зростання, дихання), а також психофізіологічні функції (відчуття, сприйняття, пристрасті, афекти) функціонують подібно до годинника або іншим штучним механізмам. Він говорить про "машину тіла", підкреслює його незалежність від втручання душі.

Якщо *Гарвей* виключив душу з регуляторів діяльності внутрішніх органів, то Декарт ставить завдання перенести цей принцип на рівень взаємодії всього організму із середовищем.

Декарт вказує, що головна властивість тіла як протяжного явища – рух. Описуючи механіку тіла, він першим, не використовуючи цього терміна, дає схему рефлексу (зовнішні впливи на організм – в органах почуттів виникає рух «тваринних духів» – вони передаються в мозок, де усвідомлюються як психічні процеси – звідти йдуть до «м'язів», наповнюючи їх і викликаючи руховий акт). Декарт насправді дає схему найпростішого безумовного рефлексу, обґрунтовує рефлекторну природу поведінки без звернення до душі як рушійної сили.

У деяких фрагментах праць Декарта вказується також на наявність складніших поведінкових реакцій, хоча вони і не є предметом глибокого розгляду, а виступають як перспективне завдання дослідження. Якщо можна змінити поведінку тварин, позбавлених розуму, то тим більше це досягне для людини. Декарт стверджує, що навіть люди зі слабкою душею можуть набути необмеженої влади над своїми пристрастями. При цьому влада людини над власною природою забезпечується не зусиллями духу, а перебудовою тіла на основі пізнання законів його функціонування. Декарт сподівався, що з часом не тільки прості рухи (такі, як захисна реакція руки на вогонь або зіниці – на світло), але і найскладніші вдасться пояснити відкритою ним фізіологічною механікою.

Декарт підкреслює, що органічні процеси і низка елементарних психічних функцій залежать від зовнішніх впливів і матеріальних рухів усередині тіла. Це детерміністична теорія психічного. При цьому зовнішній вплив виступає в ролі поштовху; фізіологічний процес – як причина виникнення психічних явищ. По суті, Декарт висуває НЕ психофізичну, а психофізіологічну проблему; його небезпідставно вважають творцем наукової психофізіології та першим фізіологічним психологом.

Психічні акти: відчуття, сприйняття, пам'ять, уявлення, уяви, афекти, – по-перше, відносилися Декартом до суто тілесних, «не просвітлених мисленням» і виключалися зі сфери психічного, до якої він відносив тільки те, що пронизане розумом, усвідомлене мисленням (у цьому проявлявся раціоналізм його підходу); по-друге, розглядалися як незалежні від душі; по-третє, позбавлялися відбивної природи і функцій (оскільки вони відображають не зовнішні явища, а «тваринні духи», що протікають в організмі); по-четверте, розглядалися як епіфеномени (бездіяльні придатки, що не роблять істотного впливу на життя і функціонування тіла).

Декарт уводить нове розуміння психічного як безпосередньо переживаного й усвідомлюваного. Але з такого розуміння випливає висновок про відсутність психіки у тварин і тим самим розривається генетичний зв'язок між психікою тварини і психікою людини. Явища свідомості як безпосередньо переживані доступні для їх пізнання тільки самому суб'єкту, і спосіб їх пізнання тільки один – *інтроспекція*.

Поділ тіла і душі неминуче повинен поставити перед Декартом питання про форму взаємопроникнення цих двох субстанцій, наявність якого доводилось емпірично. «Недостатньо уявлення, що вона (душа) в тілі, як пілот в кабіні корабля, вона неминуче повинна бути з'єднана з ним тісніше». Тема дуалізму і контакту тіла і душі розкривається в працях Декарта «Трактат про людину» і «Пристрасті душі», де висувається принцип психофізичної взаємодії. Згідно з цим

принципом, тіло впливає на душу, пробуджуючи в ній пасивні стани («пристрасті») у вигляді чуттєвого сприйняття, емоцій тощо. Душа, будучи носієм мислення і волі, впливає на тіло, стимулюючи його активність і впливаючи на зміну ходу роботи тілесної машини. Центром взаємодії тіла і душі Декарт називає «маленьку залозу», що міститься «в центрі мозкової субстанції», – шишковидну залозу (епіфіз). Він вважає, що саме в цій частині «духи передніх порожнин вступають у контакт з духами задніх порожнин». Висунута Декартом проблема взаємодії душі і тіла стала одним з головних предметом численних дискусій у галузі психології.

Так само, як розмежовані тіло і душа, рефлекс і свідомість, поділяються і методи пізнання: експеримент – для аналізу механіки тіла; інтроспекція – для вивчення душі.

Центральне місце в системі психологічних поглядів Декарта посідає його вчення про пристрасті душі. «Пристрасті, згідно з Декартом, – не люті і тривалі почуття, а «пасивні стани душі», що виникають тоді, коли мозок стрясають «тваринні духи», які приносяться туди по нервових трубках. Пристрасті виникають унаслідок впливу на організм об'єкта і є переживаннями руху «тваринних духів». Це не тільки м'язові реакції (рефлекси), але й різні психічні стани, які виробляються тілом, а не душею. Пристрасті розуміються одночасно і широко (як усі пізнавальні процеси – відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, уява, емоції, афекти, крім чистого мислення), і вузько (як афекти, або душевні стани, які вказують організму на шкідливість чи корисність зовнішніх впливів).

Пристрасті поділяються на 3 групи:

1. Суто фізіологічні – від захоплення до гніву, від радості до печалі (тут відчуття нав'язує власний закон суб'єкту).
2. Психологічні, у яких душа і тіло проявляються в єдності і які можуть визначатися як суб'єктом, так і об'єктом, – це бажання, надія, страх, любов, ненависть.
3. Моральні, пов'язані зі свободою волі і несуть на собі печатку душі (одна з них – щедрість).

Пристрасті можуть допомагати або заважати мисленню. Тому необхідно навчитись управляти пристрастями, долати непотрібні емоції і забезпечувати виразну самосвідомість.

Шляхи управління пристрастями:

- 1) перехід до інших видів діяльності;
- 2) раціональний, логічний шлях зняття емоційної напруги через пояснення причини виникнення негативних емоцій.

Особлива роль відводиться двом емоціям – печалі і радості. Печаль виявляє те, чого треба уникати; радість вказує на те, що слід підтримувати і культивувати.

Декарт доводить пріоритет розуму над почуттями, визначаючи його як головного суддю, що вказує, які емоції треба приймати, а яких – уникати. Для цього необхідно керуватися такими правилами:

- ✚ поважати закони і звичаї країни, релігії;
- ✚ проявляти твердість, рішучість і проходження обраних позицій;
- ✚ прагнути «перемагати скоріше самого себе, ніж долю, і змінювати скоріше власні бажання, ніж світовий порядок»;
- ✚ «використати все своє життя на культивування розуму і, наскільки можливо, просуватися вперед у пізнанні істини, дотримуючись методу, який я сам собі наказав».

По суті, ідеться про необхідність підпорядкування волі розуму як вищого прояву людської чесноти. Тільки розум, згідно з Декартом, забезпечує справжню свободу людини.

Отже, Декарт став творцем рефлекторного вчення. Він відкинув душу як силу, яка організовує поведінку і керує нею, відкривши тим самим шлях до об'єктивного вивчення явищ органічної природи.

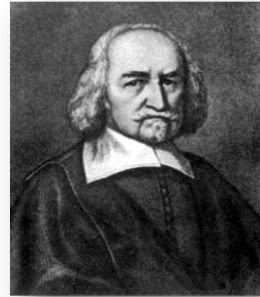
Водночас психічне розглядалося ним як безпосередньо пережите й усвідомлюване суб'єктом; таким чином стверджувалося раціоналістичне, інтроспективне розуміння предмета і методу психології. Психологія визначалася як наука про свідомість. Декарт – прихильник дуалізму, який

протиставив душу і тіло як дві незалежні, автономно існуючі субстанції. Він висунув ідею позадосвідного походження вищих понять.

6.5. Томас Гоббс – основоположник сенсуалізму

Активним критиком дуалізму Декарта був англійський мислитель **Томас Гоббс** (1588–1679 рр.).

Т. Гоббс був сином сільського священика і селянки. Закінчив Оксфордський університет. Служив гувернером у сім'ї лорда Кавендіша, був наставником Карла Стюарта. Мав особисте знайомство і листувався з Г. Галілеєм, Р. Декартом. 1642 р. емігрував до Парижа разом з роялістами. Після реставрації династії Стюартів отримав від короля Карла II пенсію і, завдяки цьому, – можливість повністю присвятити себе науковій діяльності. Останні роки життя піддавався гонінням з боку крайніх радикалів, звинувачувався в ересі й атеїзмі.

Гоббс категорично відкидає душу як особливу сутність. Людина визначається ним як тілесна істота. Спростовується дуалізм Декарта, наявність самостійної мислячої субстанції.

Усі психічні функції – прояв діяльності тіла. Вони включені в загальні закони світу, підкоряються їм, представляючи за своєю природою різновид руху – особливий внутрішній стан матерії, що рухається. Відчуття – підсумок впливу рухомого об'єкта на суб'єкт, що відчуває, який, у свою чергу, реагує рухом, і з нього виникає образ або уявлення. Рухами є також почуття задоволення, болю, прагнення, бажання, любові, ненависті, а також воля.

Гоббс рішуче виступав проти теорії вроджених ідей Декарта, нібито існуючих у душі до всякого досвіду і незалежно від нього. Раціоналізму Декарта він протиставляє *емпіризм* у його сенсуалістичному варіанті. Початок пізнання він бачить у чуттєвому досвіді, у відчутті, джерело якого – матеріальний

світ. «Немає жодного поняття в розумі, яке не було б породжене спочатку почуттями або відчуттями», – писав він. Підкреслюється, що причини почуттів – «зовнішні тіла, або предмет».

Гоббс стверджує, що матеріальні речі, впливаючи на організм, викликають відчуття. Відчуття – момент переходу зовнішніх рухів у внутрішні. Усі інші психічні явища є похідними від відчуттів. За законом інерції з відчуттів виникають уявлення («ослаблені сліди»), що утворюють, у свою чергу, ланцюг думок, які йдуть одна за одною у тому ж порядку, у якому з'являються відчуття. По суті, мова йде про асоціативні процеси. Однак на відміну від Декарта, Спінози і Лейбніца, що визначали асоціації як нижчу форму пізнання і віддавали пріоритет зв'язкам, здійснюваним під контролем розуму і волі, Гоббс проголошує асоціацію як універсальний закон психології. Механізм асоціації покладено їм в основу всього психічного життя, включаючи його вищі прояви – раціональне пізнання і довільну дію. При цьому вчений виділяв лише один вид асоціацій – механічне зчеплення психічних елементів по суміжності. Такий погляд на механізми психічної діяльності в Гоббса пояснюється механічно-детерміністичним характером його поглядів.

Гоббс розвиває далі вчення про рефлекс, але, на відміну від Декарта, описує рефлекторний акт не як сенсо-моторний, а як сенсо-сенсорний процес.

Розум він визначає як продукт асоціації, що має своїм джерелом пряме чуттєве спілкування організму з матеріальним світом, тобто досвід. Природа розуму трактується ним механістично і зводиться до операцій додавання й віднімання найменувань. Міркувати, за Гоббсом, – значить обчислювати, вважати. «Під міркуванням я маю на увазі обчислення. Обчислювати – значить знаходити суму речей, що складають, або визначити залишок при відніманні чого-небудь від іншого. Отже, міркувати – значить те ж, що й додавати і віднімати». Як приклад розумових актів виступають такі міркування:

а) «людина = жива істота + розумне»; б) «жива істота = людина – розумне». Розум виступає як своєрідна лічильна машина і тим самим передбачається кібернетичний підхід.

Гоббс відкидає свободу, доводячи, що рух і його наслідки жорстко все зумовлюють: «Свобода волі або бажання не наявні в людині більше, ніж в інших живих істот... Бажанням передує власна причина цього бажання...» Свобода не може бути не пов'язана з необхідністю; це – добровільне породження необхідності.

Благо – це предмет прагнення людини; зло – те, чого людина уникає. Моральні цінності, по суті, відкидаються і замінюються прагматичними мотивами. Людина, згідно з Гоббсом, за своєю природою егоїстична, керується своїми індивідуальними інтересами.

Теорія держави Т. Гоббса

Теорія держави розкривається в праці *Гоббса* «Левіафан». На відміну від Арістотеля, який називав людину «суспільною твариною», Гоббс відштовхується від ідеї егоїстичної природи людини, її прагнення до відокремлення від інших, з чого рим виводилося походження держави.

У природному, додержавному стані егоїстична сутність людини проявляється найяскравіше: їй відповідає злість, агресія, «війна всіх проти всіх». Кожен, керуючись власними інтересами, нападає на інших людей, рухомих тими ж мотивами, прагне їх знищити, щоб очистити місце для себе. Ніщо не обмежує людину в її агресивних поривах. Люди перебувають у страху за власне життя, позбавлені можливості здійснення творчої діяльності, перспектив розвитку. «Людина людині вовк» – така характеристика життя людей періоду їх природного стану. По суті, дана картина відображає ситуацію, характерну для періоду первісного нагромадження капіталу.

Вихід з цього неприродного положення Гоббс бачить в укладанні між людьми суспільного договору і переходу

людської спільноти від природного стану до громадянського, що характеризується виникненням законів, створенням держави. На державу, іменовану «Левіафан» або «Смертний Бог», переносяться всі права природної людини. Вона стає виразником інтересів людей, забезпечує їх безпеку, керує ними, виховує і карає їх. У її руках – вплив на громадську думку і релігію. Світська держава підноситься над духовною владою, тлумачить Святе Письмо, припиняє будь-які єресь (антиклерикальна позиція). По суті, йдеться про державу абсолютистського типу.

6.6. Філософсько-психологічне вчення Бенедикта Спінози

Спіноза народився в Амстердамі, у заможній родині іспанських євреїв. Навчався в єврейській релігійній школі, де освоїв давньоєврейську мову, глибоко вивчив Біблію і Талмуд. Відвідував також школу Франциска Ван ден Ендена, послідовника Дж. Бруно. Через нього Спіноза зійшовся з республіканцями і християнськими сектантами. Усе виразніше в міру дорослішання усвідомлював неприйняття принципів іудейської релігії, що проявилось у зіткненнях з теологами релігійної громади. У 1656 р Спіноза був відлучений, проклятий і вигнаний з єврейської громади. Він їде в село, починає працю заробляти на життя. 1669 р. перебирається до Гааги – резиденції республіканського уряду.

1670 р. анонімно публікується «Богословсько-політичний трактат» Спінози, що викликав запеклу полеміку, 1677 р. – основна праця вченого – «Етика». Після смерті Спінози виходять також його праці «Політичний трактат» і «Листування». Лише на початку XIX ст. його твори були видані легально.

Так само, як і Декарт, Спіноза був представником раціоналістичного підходу в європейській філософії. Не відкидаючи роль дослідного знання, він зараховував його до сфери думки, говорив про його суб'єктивність, обманливість, помилковість. У чуттєвому досвіді знання про предмет змішані з тим, що долучає від себе суб'єкт, тому важко досягти точності та об'єктивності пізнання. Чуттєве знання носить фрагментарний характер. Водночас воно є найпоширенішим і має практичне значення, будучи важливою сходинкою в отриманні істинного, достовірного знання.

Чуттєві дані можуть бути отримані як в особистому досвіді індивіда, так і від інших індивідів, які також спираються на чуттєвий досвід. Спіноза критично оцінює ці джерела знання. Він виступає проти поспішних узагальнень, абстрактних висновків.

Достовірне знання, згідно зі Спінозою, досягається на основі логічного мислення і виступає у формі «загальних понять». До нього він відносить, насамперед математичні поняття як найоб'єктивніші і справжні, логічно пов'язані один з одним. Тобто понятійне знання протиставляється дослідному, що є виразом гносеологічного дуалізму. Антагонізм понятійного і чуттєвого виражається у твердженні про негативний вплив чуттєвості на раціональну діяльність розуму.

Вищою формою пізнання є інтелектуальна інтуїція, за допомогою якої душа долучається до Бога і до істини.

Якщо в розумінні природи знання Спіноза консолідується з Декартом, то в питаннях онтології він виступає як його опонент, критикуючи, передусім, Декартів дуалізм. Йому Спіноза протиставляє моністичне вчення про субстанції, визначаючи останню як «причину самої себе». Він вважає, що існує єдина, вічна субстанція – природа, або Бог, що характеризується нескінченною безліччю атрибутів (невід'ємних, якісно певних властивостей). Субстанція нескінченна, незмінна; модуси (речі природи, що виражають стан субстанції, її фрагменти) кінцеві, перебувають у русі.

Людському розуму відкриті тільки два основних атрибути природи – протяжність (тіло) і мислення (душа).

Людина у Спінози – один з кінцевих модусів, який об'єднує в собі два атрибути субстанції – мислячу і тілесну субстанції. Подоланню дуалізму Декарта сприяє висунута Спінозою концепція психофізичного паралелізму: зв'язок ідейтакий, як і зв'язок речей; мислення людини не суперечить тому, що відбувається в природі. Звідси логічно випливає висновок про тілесно-духовну єдність людини.

Спіноза виділяє і причину дуалізму Декарта – механіцизм його поглядів, розуміння організму як машиноподібного пристрою, що обмежує можливості тілесної детермінації психічних явищ. Тобто людина постає у вченні Спінози як цілісна істота.

Особливим інтересом для психології є теорія афектів (пристрастей) Спінози, які розглядаються ним як спонукальні сили людської поведінки.

Виділяють три головні фундаментальні сили, що керують людьми і лежать в основі всього різноманіття почуттів: потяг (або власне сутність людини), радість і печаль. Регулююча роль афектів проявляється в тому, що радість збільшує здатність тіла до дії, печаль – зменшує її.

Питання і завдання для самоперевірки

1. У чому суть поглядів на науку Галілея?
2. Схарактеризуйте концепцію двох істин Галілея.
3. Які два напрямки в методології науки протистояли один одному в досліджуваний період?
4. Що вважає ідеалом науки Ф. Бекон?
5. Які помилкові поняття, "ідоли", виділяє Бекон?
6. Якому методу пізнання віддавав перевагу Бекон?
7. Які правила, якими повинен керуватися дослідник, щоб досягти об'єктивності, виділяє Декарт?
8. Хто обґрунтував психологію як науку про свідомість?

9. Які наукові досягнення зробили найсильніший вплив на Декарта?
10. Хто із сучасників критикував Декарта?

Теми рефератів

1. Методологія наукового пізнання в працях Галілея.
2. Психологічні ідеї в працях Галілея.
3. Декарт і Гоббс – схожість і відмінність психологічних ідей.
4. Вчення про пристрасті Декарта: основні ідеї та їх обґрунтування.
5. Внесок Гоббса в розвиток психологічного пізнання.
6. Спіноза як представник раціоналістичного підходу в європейській філософії.
7. Спіноза – життя і творчість: основні ідеї в розвитку психологічного знання.
8. Розробка проблеми методу наукового пізнання в Новий час.
9. Психологічна спадщина Ф. Бекона.
10. Психофізіологічні ідеї Р. Декарта.

Література

1. Гоббс Т. Левиафан. – М., 1936.
2. Декарт Р. Страсти души // Соч.: в 2 т. – М., 1989. – Т. 1.
3. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении // Соч.: в 3 т. – Т.1. – М., 1985.
4. Спиноза Б. Этика. – М., 1936.
5. Ярошевский М.Г. История психологии. – М., 1985.

ТЕМА 7. ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА XVIII СТОЛІТТЯ

ПЛАН

7.1. Розвиток філософсько-психологічної думки Англії.

7.2. Розвиток французької філософсько-психологічної думки.

7.3. Філософсько-психологічна концепція І. Канта.

7.1. Розвиток філософсько-психологічної думки Англії

В Англії, де буржуазні відносини утвердилися раніше, ніж у Франції, ідеї Просвітництва розвивалися під впливом учень І. Ньютона і Дж. Локка. Ідеї, розроблені ними, були покладені в основу пояснення психічного світу людини англійським лікарем *Дейвідом Гартлі* (1705–1757), який увійшов в історію як один із засновників англійської *асоціативної психології*.

Концепція Гартлі відображена в його основних працях: «Деякі припущення про рух відчуття і виникненні ідеї» (1746 р.) і «Роздуми про людину, її будову, її обов'язок та надії» (1749 р.).

Захопившись фізикою, Гартлі залишив заняття теологією і став лікарем. На його науковий світогляд вплинули: рефлекторна концепція Р. Декарта, емпіричне й асоціативне вчення Дж. Локка, а також висунута Г. Лейбніцем ідея про несвідомі перцепції. «Моя головна мета, – пишав Гартлі у своїх роздумах, – пояснити, встановити і застосувати вчення про вібрацію і про асоціацію. Перше з цих навчань виведено з роздумів про формування відчуттів і руху Ньютона... Друге впливає з того, що Локк та інші талановиті автори після нього писали про вплив асоціацій на наші думки і почуття». Д. Гартлі був противником теорії вроджених ідей

Декарта, відстоював положення про матеріальність і реальність зовнішнього світу, намагався з'єднати теологічне бачення світу з механістичним.

Психіка розуміється ним, з одного боку, як результат впливу на людину зовнішнього світу. Це відбивається в описі механізму виникнення відчуттів, що підкреслює їх дослідне походження: «Враження від зовнішніх об'єктів викликає в нервах, на які вони впливають, – і, отже, на головний мозок – вібрації в малих і навіть найдрібніших елементарних частинках».

З другого боку, психіка виступає в нього як продукт роботи організму: «Біла кістномозкова речовина, спинний мозок і нерви, які відходять від нього є безпосереднім інструментом відчуттів і руху». У душі механістичних поглядів свого часу Д. Гартлі розглядає організм як своєрідну вібраторну машину. На думку вченого, вібрації зовнішнього ефіру за допомогою вібрацій нервів викликають вібрації мозкової речовини, які переходять у вібрації м'язів. Одночасно при цьому в мозку виникають, поєднуються і змінюють один одного психічні кореляти цих вібрацій – від відчуження до абстрактного мислення і довільних дій. Тим самим психіка набуває в працях Гартлі детермінованого пояснення.

В основі утворення всіх психічних явищ лежить механізм асоціацій. Але на відміну від Дж. Локка (творця даної дефініції), який визначав асоціації як зв'язок другого сорту, помилкові і випадкові поєднання («рід божевілля») порівняно зі зв'язками між думками, що встановлюються розумом, Гартлі надав асоціації силу загального закону, що застосовується до всіх форм психічної діяльності, подібно до закону ньютонівського всесвітнього тяжіння. У своїй праці «Роздуми про людину, її будову, її обов'язок і надії» Гартлі доводив, що психічний світ людини складається поступово внаслідок ускладнення первинних сенсорних елементів за допомогою їх асоціацій (через суміжності цих елементів у часі і частоти повторень їх поєднань). Він вказував, що вібрації, які виникають

у тілі, мають здатність зберігатися. Часте повторення відчуттів залишає «певні сліди, типи або образи, які можна назвати простими ідеями відчуттів». Ці прості ідеї «завдяки асоціаціям перетворюються в складні». У зв'язку з цим Гартлі зауважує, що «удосконаливши вчення про асоціацію, одного разу можна буде проаналізувати все велике розмаїття ідей за частинами, з яких вони складаються».

З точки зору асоціативного механізму він розглядає походження таких вищих психічних явищ, як поняття, воля, уява. Загальні поняття, згідно Гартлі, виникають, коли від міцної асоціації, незмінною в різних умовах, відпадає все випадкове і несуттєве. Сукупність цих постійних зв'язків утримується завдяки слову, яке виступає як фактор узагальнення. Вольові акти визначаються як асоціація між словом і вчинком. У дитини цей зв'язок спочатку встановлюють дорослі, а потім уже вона здійснює вчинки з власної волі.

Гартлі виділяє мотиваційні сили, які регулюють організацію поведінки: почуття задоволення і болю (страждання). За законами асоціації вони з'єднуються з різними об'єктами. Відповідно завдання виховання він бачить у створенні і закріпленні в людей таких зв'язків, які відвертають їх від аморальних справ і приносять задоволення від здійснення моральних, соціально цінних вчинків. Стійкість цих зв'язків – основа формування моральної добродешної особистості і розвитку досконалого суспільства. Механізм асоціацій, ускладнюючи, виробляє уяву, амбіції, егоїзм, симпатії, любов до Бога і моральне почуття. Це, за Гартлі, основа етики.

Установка на дослідне і строго причинне пояснення виникнення і функціонування психічного механізму, а також спрямованість навчання Гартлі на виконання соціально-моральних завдань заслужено забезпечили йому широку популярність. Його ідеї вплинули на різні галузі знань: етику, естетику, логіку, педагогіку. У працях Гартлі отримало подальший розвиток рефлексорне вчення і з цього боку він виступає як хресний батько Декартового вчення про

рефлекторну природу поведінки. Але на відміну від Декарта, Гартлі спробував на основі єдиних принципів описати всі рівні психічної організації, включаючи ті вищі прояви психічного життя, які відносилися Декартом до нематеріальної субстанції. Обґрунтований Гартлі підхід до пояснення психічного світу і поведінки отримав подальший розвиток на наступних етапах розвитку наукової думки і втілюється, зокрема, у рефлекторній концепції психіки *І.М. Сеченова* і його послідовників.

Джордж Берклі – найвидаттіший англійський учений першої половини XVIII ст., який присвятив всю свою творчу діяльність захисту релігії та ідеалістичної філософії від матеріалізму, атеїзму і вільнодумства. Його теорія пізнання спирається на ідеї **номіналізму і феноменалізму**.

Вихідний постулат Берклі – заперечення реального, незалежного від розуму, буття світу. «Велика небезпека полягає в припущенні, що протяжність може існувати поза розумом», – писав він у «Філософських нотатках. Зошит В» (1708 р.) Відповідно до його вчення, «існувати (esse) значить бути сприйнятим (percipere)» і «все має існування тільки у Свідомості». Берклі аргументує це твердження, наприклад, тим, що неможливо сприймати будь-який запах, якщо раніше його ніхто не відчував (і не знає). Звідси робиться висновок, «якщо існування (esse) необхідне раніше сприйняття, то ми ніколи не зможемо дізнатися, що це таке». Тим самим заперечується існування матерії та стверджується, що реально існують тільки душі людей і Бог: «Нічого не існує по-справжньому, крім людей, тобто свідомих істот, усе інше є не що інше, як модуси існування індивідуумів».

Берклі є прихильником дослідного пізнання, сенсуалістом, визнаючи як джерела знання безпосередньо відчуття («ідеї відчуттів»), які відчуваються суб'єктом: зорові, м'язові, відчутні та інші. Але на відміну від Дж. Локка, у якого

відчуття виступають як посередники між свідомістю і фізичним світом, продукт зовнішніх впливів на органи чуття, у Берклі вони є об'єктами, за якими немає ніякої іншої пізнаваної реальності: «Немає нічого доступного розумінню, крім ідей». Будучи даністю суб'єкта, результатом діяльності свідомості, відчуття не відображають імпліцитно зовнішній світ. Навпаки, згідно з Берклі, фізичний світ – комплекс відчуттів людини: «... деякі з... відчуттів з'являються разом, їх позначають однією загальною назвою і внаслідок цього вважають однією річчю. Так, наприклад, спостерігаючи деякий час, що певний колір завжди супроводжується певним смаком, а їм відповідають певні запахи, форма і щільність, люди розглядають усі ці відчуття як одну річ, яка відрізняється від інших, яка позначається ім'ям «яблуко», тоді як інші колекції ідей утворюють камінь, дерево, книгу та інші відчутні речі...» Іншими словами, Берклі стверджує, що ми не бачимо «речей»; а то, що є насправді – це «ідеї», усередині яких ми бачимо «речі». Існують тільки уми, в яких знаходяться ідеї, а останні зводяться до відчуттів. Ідеї є відчуттями, а предмети – комплексами або стійкими комбінаціями відчуттів. Уся реальність замикається у сфері свідомості людини, яку можна опанувати за допомогою відчуттів, вона ототожнюється з самими цими відчуттями.

У праці «Досвід нової теорії зору» (1709 р.) Берклі детально аналізує чуттєві елементи, з яких складається образ геометричного простору як вмістилища всіх природних тіл. Він доводить, що відстань, величина, положення предметів не є первинними, об'єктивними (незалежними від суб'єкта) якостями предметів, а продуктом взаємодії відчуттів. Одні відчуття (зорові – ступінь ясності, чіткості бачення предмета) пов'язані з іншими (дотичними, м'язовими, що виникають унаслідок напруги очних м'язів при наближенні або видаленні предмета), і весь цей комплекс відчуттів утворює те, що, як каже Берклі, прийнято вважати нібито існуючим незалежно від свідомості протяжним світом. Тим самим реальному геометричному простору протиставляється чуттєве знання про просторові

відносини. Почуття дистанції, як вказує Берклі, не відображає реальної відстані, що не передає образ зовнішнього світу, оскільки залежить від діяльності суб'єкта. Згідно з Берклі, якби правила геометричної оптики мали силу, сприйняття відстані в усіх було б однаковим. А між тим воно різне у різних людей, а в одного і того ж індивіда змінюється в міру накопичення досвіду. Тому бажання пояснити зір через геометрію оцінюється ним як фантазія і каприз.

Що стосується власне зв'язку зорових і відчутних відчуттів, то він є природним, очевидним, об'єктивним і не належить до зовнішніх речей. Зв'язок цих відчуттів цілком визначається досвідом – вправою, практикою і звичкою, які тільки і можуть показати співіснування одних відчуттів з іншими. Слепа від народження людина конструює уявлення про світ за відчутними відчуттями, знайшовши зір, на думку Берклі, що не буде співвідносити зоровий образ предмета зі своїми попередніми дотичними відчуттями, які створили в неї образ цього предмета. Тільки людська душа встановлює зв'язок між різними типами відчуттів, створюючи, отже, «речі» і надаючи форму «предметам».

У роботі «Трактат про початки людського знання» (1710 р.) Берклі відкидає вчення Локка про первинні (об'єктивні) і вторинні (суб'єктивні) якості. Він стверджує, що первинні якості не відрізняються від вторинних – і ті, й інші містяться в розумі. Співвідношення первинних і вторинних якостей він замінює ставленням відчутних і зорових відчуттів. Зазначені відчуття пов'язані, на думку Берклі, символічними знаковими відносинами: одне служить знаком іншого. За одним знаком можна передбачити інші. Усі інші форми зв'язків відкидаються.

Заперечується Берклі і фізіологічна обумовленість відчуттів і їх асоціацій. Існування ідей у розумі не означає їх прихильність у голові, бо простору як такого не існує; він – комплекс відчуттів. Ідеї можуть стосуватися тільки сприймаючого їх розуму. Це абсолютно феноменологічна концепція.

У своєму конкретно-психологічному аналізі зорового сприйняття Берклі висловив кілька цінних ідей, вказавши, зокрема, на участь відчутних відчуттів у побудові образу тривимірного простору (при двомірному образі на сітківці). Отже, заперечення будь-якого буття, крім власної свідомості, призвело Берклі до соліпсизму (від лат. «Solus» – єдиний і «ipse» – сам). Його ідеї отримали подальший розвиток у концепції Е. Маха.

У свою чергу, *Юм*, з одного боку, абсолютизував ідею емпіризму, довівши її до логічної межі і відкинувши силу людського розуму. Він стверджував, що природа сильніша розуму, що «людина-філософ» повинна поступитися «людині-природі».

З другого боку, він вважав, що питання про те, чи існують фізичні об'єкти незалежно від нас, є теоретично нез'ясованим – людина не може пізнати світ, який перебуває поза її свідомості. Отже, Юм є родоначальником агностицизму – учення про непізнаваність світу.

У роботі «Трактат про людську природу» (1739–1740 рр.) Юм говорить про необхідність застосувати експериментальний метод до вивчення людської природи. Тільки пізнавши і пояснивши «велич і силу людського розуму», можна домогтися прогресу в усіх інших галузях знання. Зміст людського розуму, за Юмом, включає в себе перцепції, «сприйняття», які поділяються на 2 класи: «враження» та «ідеї». В основу їх розрізнення покладені 2 критерії: 1) сила і яскравість, з якими враження та ідеї виступають у розумі людини; 2) порядок і тимчасова послідовність їх появи. Сприйняття, «які входять до тям з найбільшою силою» відносяться Юмом до вражень (відчуття, афекти й емоції). Ідеї – «слабкі образи цих вражень у мисленні і міркуванні». Тобто Юм не бачить у дійсності

відмінності між відчуттям і мисленням, зводить його лише до ступеня їх інтенсивності.

Первинним елементом психічного досвіду є враження, а ідея вторинна і залежить від нього: «...прості враження завжди передують відповідним ідеям і ніколи не з'являються у зворотному порядку. Щоб наділити дитину ідеєю червоного або оранжевого кольору, солодкого або гіркого смаку, я пропоную їй ці враження, а не вдаюся до абсурдної спроби викликати в неї враження, збуджуючи ідеї. Наші ідеї зі своєю появою не виробляють відповідних вражень, ми не можемо ні сприймати якийсь колір, ні відчувати якое відчуття, просто думаючи про них. З другого боку, ми знаходимо, що будь-яке духовне або тілесне враження постійно супроводжується подібною ідеєю, що відрізняється від нього тільки за ступенем сили і жвавості». Звідси робиться висновок: «Усі прості ідеї відбуваються, прямо або побічно, від відповідних їм вражень». У цьому твердженні проявляється сенсуалізм Юма, заперечення концепції вроджених ідей.

Юм виділяє прості враження і складні, які є різними комбінаціями перших. В основі комбінування простих уявлень лежать принципи асоціації, «сполучні початку», що нагадують ньютонівську силу тяжіння, згідно з якими «одна ідея природно викликає іншу». Юм описує 3 види підстав (відповідно видів асоціацій), за якими здійснюється з'єднання ідей: «схожість, суміжність у часі або просторі, причина і дія». Тим самим він продовжує розвиток асоціативної теорії і вводить новий вид асоціацій – «причина–наслідок», або «необхідний зв'язок».

Учення про причинність, на думку Юма, – не більше ніж, продукт віри в те, що за одним враженням (визнаною причиною) з'явиться інше (взяте за наслідок). Причинні зв'язки – вид асоціації уявлень, що виникають у досвіді суб'єкта. У причинно-наслідкового зв'язку мають місце 2 важливі елементи: 1) суміжності і послідовності і 2) необхідний зв'язок. Суміжність і послідовність відомі людині з досвіду; необхідний же зв'язок не перевіряється досвідом, а виводиться як висновок. Юм

вказує, що висновок спирається, по-перше, на дослідну перевірку постійного зв'язку і, по-друге, на схильності людей робити висновок на підставі спостережуваних у минулому дій об'єктів і екстраполювати висновки на подібні дії цих об'єктів у майбутньому. Це – звичка встановлювати регулярний характер суміжності і послідовності. Тому природно, знаючи «причину», очікувати «дії». Принцип, на основі якого з простої послідовності виводиться необхідний зв'язок, – це навичка або звичка. Юм вважає, що саме звичка дозволяє нам виходити з досвіду, бо в ній – підстава всіх наших висновків, що стосуються майбутнього. Джерело ж упевненості в правильності судження – не теоретичні знання, а «віра» (почуття), яка відрізняє судження від вигадок і уяви. Вона встановлює «необхідний зв'язок» і вселяє переконання в тому, що за явищем, званім «причиною», має йти його «наслідок» і навпаки – у кожного наслідка є своя причина. Підставу причинності Юм бачить не в *онтологічних* зв'язках явищ реального світу і не в оптимальному теоретичному знанні, а в суб'єктивній, ірраціонально-емоційній сфері. Він піднімає «природний інстинкт» як найважливішу емпіричну підставу механіки психічного життя.

Афекти (пристрасті) спочатку властиві людській природі; вони незалежні від розуму і не управляються ним. Це – враження, що походять від інших сприймань. Прямі афекти безпосередньо залежать від задоволення і болю (бажання, неприязнь, печаль, радість, надія, страх, відчай, спокій). Непрямі – похідні від них (гордість, покірність, честолюбство, марнославство, любов, ненависть, щедрість тощо). Емоції відносяться Юмом до сфери особистості, «Я». Воля теж розглядається їм як вид враження, «яке ми перетискаємо і усвідомлюємо, коли свідомо даємо початок якомусь новому руху нашого тіла або новій перцепції нашого духу». Свободу вибору він розуміє як випадковість, антитезу необхідності, а свободу – як спонтанність, відсутність примусу ззовні. Воля не підвладна розуму, але залежна від гри пристрастей. Звідси

впливає висновок, що розум не є основою морального життя. Його причиною є почуття: «Ми скоріше відчуваємо моральність, ніж судимо про неї...». Добродійність викликає «безкорисливе» задоволення особливого типу, а порок породжує «безкорисливий» біль. Юм підкреслює домінування чуттєвої сфери, ставлячи її вище розуму, і заперечуючи тим самим практичний сенс останнього: «Розум є і повинен бути рабом афектів і не може претендувати на будь-яку іншу посаду, крім служіння і послуху їм».

Учення Юма є емпіризм, доведений до логічної крайності і породило низку суперечливих тенденцій (ірраціоналізм, скептицизм), які стали предметом осмислення і вирішення в працях І. Канта.

7.2. Розвиток французької філософсько-психологічної думки

Найрадикальнішими критиками будь-яких учень, які заперечують роль досвіду і розуму, виступили французькі мислителі. Вони об'єдналися навколо 35-томної «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесл» (1751–1780 рр.), що являла собою найважливіше явище культури, політики і соціального життя, наймогутніший засіб оновлення суспільної думки, освітлення і пропаганди новітніх досягнень людського знання. До когорти енциклопедистів зарахували таких видатних французької мислителів, як Ж.Б.Л.Д. Аламбер, Д. Дідро, К. Гельвецій, Ж. П. Гольбах та ін.

Енциклопедисти протиставляли «природне право» традиційному і Божественному, досвідчений аналіз природи і людини – вірі. Велика увага приділялася питанням освіти і виховання. Критиці піддавалися релігія і будь-яка застаріла наукова традиція. Наукова концепція енциклопедистів була спрямована проти системи вроджених ідей. Стверджувалося дослідне походження знань,

підкреслювалася роль відчуттів як їх основного джерела. В «Енциклопедії» з матеріалістичних позицій викладались і питання психології.

Ж.Б.Л.Д. Аламбер (1717–1783 рр.) був послідовником Дж. Локка, сенсуалістом, вважав, що «всі прямі знання ми отримуємо від органів почуттів» і «своїми ідеями ми зобов'язані відчуттям», хоча підкреслював також роль розуму в обробці і осмисленні фактів, у доказі наукових положень. Він закликав спиратись у пізнанні на розум, контрольований досвідом. Філософія, на його думку, повинна відмовитися від порожніх метафізичних міркувань і стати наукою про факти. Нову наукову філософію він пов'язував з іменами Ф. Бекона, Дж. Локка, І. Ньютона, відзначав також заслуги Р. Декарта і Г. Лейбніца.

Дені Дідро (1713–1784 рр.) – матеріаліст, атеїст, критик релігії, один з лідерів французьких учених, керівник проекту створення «Енциклопедії». Він визнає матерію і впритул підходить до ідеї про її саморух. У роботах «Думки про пояснення природи» (1754 р.), «Розмова Д'Аламбера з Дідро» (1769 р.) ним обґрунтовується положення про єдність матеріального світу, взаємозв'язку його різних галузей.

Дідро висловлює думку про те, що потенційно відчуття є загальною властивістю матеріального світу, що по всій матерії розсіяні живі молекули – носії чуттєвості, що утворюють у процесі розвитку все складніші утворення: «Від молекули до людини тягнеться ланцюг істот, що переходять від стану живого заціпеніння до стану максимального розквіту розуму». Тим самим Дідро передбачив важливі положення еволюційного вчення.

У праці «Послідовне спростування книги Гельвеція «Про людину» він заперечує проти зведення суджень і почуттів до найпростішої чуттєвості, хоча визнає її як їх основи. Він критикує Гельвеція за його спробу розглядати свідомість людини, поняття як суму відчуттів. Дідро виступає проти перебільшення ролі виховання і недооцінки біологічних

детермінант психіки. Полемізуючи з Гельвецієм, він обґрунтовує необхідність розгляду психічного розвитку індивіда з широкої біологічної та історичної точки зору. Дідро розмежовує умови розвитку окремої особистості і суспільства. Говорячи про психічні якості людини, він підкреслює їх тілесну обумовленість; розумовий же стан народу визначається ним як залежний не від біологічних, а від соціальних факторів.

Він вірить у розум людини, здоровий глузд, але не є прихильником ідеї її всемогутності, доводить необхідність сумнівів і скептицизму як способів доведення істинності ідей.

Дідро критично оцінює також концепцію «випадку» Гельвеція, яка стверджує, що генієм або дурнем людина стає через обставин, у яких вона випадково опинилася. Йй він протиставляє власну думку, згідно з якою «випадок» є лише умовою, ефект якої визначається можливостями «людської машини» як продукту природної історії.

Крайнім і найпослідовнішим сенсуалістом, апологетом дослідного знання, критиком метафізики був *Етьєн Бонно де Кондильяк* (1714–1780 рр.) Його погляди найповніше відображені у працях «Досвід про походження людських знань» (1746 р.) і «Трактат про системи» (1749 р.) Він відкидає наукові системи, в яких «думки крутяться навколо слів, позбавлених певного сенсу». Надійні тільки ті теорії, які спираються на точно встановлені і перевірені факти. З цієї точки зору він критикує вчення Декарта, Спінози, Лейбніца, що ґрутуються на абстрактних, не пов'язаних з чуттєвим досвідом положеннях. Непослідовність Дж. Локка він бачить у введенні ним в якості джерело ідей, разом з відчуттями, рефлексії, яка, згідно з Кондильяком, є за походженням тотожною відчуттям, а за функціями – не вихідним моментом пізнання, а проміжною ланкою, через яку заломлюється дія почуттів.

Кондильяк стверджує, що джерело знань – досвід, а відчуття є єдиним початком, що визначає всі пізнання і розвиток здібностей душі. Пізнання трактується ним як видозмінене відчуття. Важливою рушійною силою розвитку психічного світу

людини є почуття задоволення або болю, «зачіпають нашу здатність відчувати, що породжують увагу, від якої виникають пам'ять і судження».

Клод Адріан Гельвецій був представником матеріалістичного сенсуалізму. На його світогляд особливий вплив справило вчення Дж. Локка. Основні праці Гельвеція: «Щастя» (1772 р.), «Про людину, її розумові здібності і її виховання» (1772 р.), «Про розум» (1758 р.) Остання книга викликала хвилю люті і протесту реакційних кіл, була заборонена владою і спалена.

Одне із завдань Гельвеція – розкриття природи і шляхів формування ідей. Він вважає, що єдиною основою психічного життя є відчуття («фізична сприйнятливість»). Саме вони викликають формування всіх ідей. Разом з відчуттями до кола базових психічних явищ відноситься інтерес, який виступає підставою моральних уявлень і соціальних якостей людини. Розум людини розглядається як сукупність ідей, що становлять суспільний інтерес. Якщо ідея не є суспільно корисною і повчальною, вона не викликає інтересу. Звідси робиться висновок: «Інтерес спрямовує всі наші судження»; «Цей самий інтерес є єдиним розподільником поваги або презирства щодо наших ідей». Особистий інтерес визначає окремі судження, а суспільний інтерес – «судження цілих націй». Отже, для оцінки значення ідей і їх відбору Гельвецій використовує прагматичний критерій: міру їх корисності, шкідливості або нейтральності для суспільства.

Відповідно всі ідеї, згідно з даним критерієм, поділяються на 3 класи:

1) «добродійні», або «корисні», які вчать людей чогонебудь або розважають їх;

2) «порочні», або «шкідливі», які чинять на людей негативний вплив;

3) «допустимі», або «байдужі», до яких відносяться малопріємні або звичні ідеї, що не роблять істотного впливу.

Фізичний світ підпорядковується законам руху, світ моралі – принципам інтересу і самолюбства. Окрема людина оцінює позитивно корисні для неї вчинки і дії інших людей; для суспільства добродійними є ті дії, які приносять йому користь. Гельвецій вважає, що суспільний прогрес забезпечується розумним поєднанням приватних інтересів з громадськими. Тому треба ставити питання не про викорінення і приборкання пристрастей, а про їх орієнтації на суспільно значимі цілі та інтереси: «Зруйнують в людині її пристрасть, яка надихає і тієї ж миті ви позбавите її світла розуму...» Гельвецій стверджує, що «пристрасті – той небесний вогонь, який оживляє світ моральності, а саме з ним душа підноситься, а науки і мистецтва роблять свої відкриття. І якщо людство зобов'язане їм своїми недоліками і бідами, то це не дає права моралістам засуджувати пристрасті і вважати їх просто навіженством».

Гельвецій доводив вирішальну роль культури, суспільного виховання і моральних законів у розвитку людини і суспільства. Сила виховання, відповідно до його поглядів, безмежна і забезпечує формування будь-яких необхідних властивостей людини. Інтелектуальні і моральні якості виводилися ним цілком з обставин життя людини. Така категоричність призводила до одностороннього трактування особистості, нівелювання реальної складності тих факторів, які визначають її здібності й характер.

Поль Анрі Дітріх, барон Гольбах був активним борцем проти релігії і забобонів. Його праця «Система природи» (1770 р.) оцінювалася його сучасниками як «Біблія атеїстичного світогляду». У ній обґрунтовуються і захищаються матеріалістичне розуміння дійсності, ідеї Просвітництва, рішучій критиці піддаються релігія і політичні підвалини суспільства.

Людина розглядається ним як «творіння природи», що розвивається відповідно до її законів: «Для істоти, створеної природою і нею обмеженою, не існує нічого за межами великого цілого, частиною якого вона є і до впливу якої завжди схильна... Немає і не може бути нічого за межами природи».

Гольбах виступає проти дуалізму, відкидає існування душі, відокремленої від тіла. Він говорить про безпідставність поділу на «фізичну людину» і «духовну людину», бо «духовна істота – усього лише та ж фізична істота, що розглядається з особливої точки зору, тобто щодо кожного з видів її поведінки, викликаних її особистісними особливостями». У свою чергу, індивідуальні особливості він також розглядає як створені природою.

У пізнанні реальності людина, за Гольбахом, повинна керуватися дослідними даними. Досвід дає знання про всі аспекти і сторони світу, про всі питання, включаючи проблеми релігії, моралі і політики. З цієї точки зору релігія оцінюється ним як результат неуцтва людей щодо природи, страхів перед її непізнаними силами. Боги, придумані людьми, стають об'єктами їх надій і страхів. Теологічні ідеї визначаються як не володіючі ніякою реальністю «порожні слова, примари, створені невіглаством і спотворені хворою уявою». Але це не просто ілюзії, а шкідливі для суспільства ідеї, які є «джерелом лих, які спустошують землю, породжують забобони, невігластво і пороки». Вони згубно впливають на суспільну мораль, «розбешують політику», затримують прогрес науки, руйнують «мир і щастя в серці самої людини». Звідси висновок Гольбаха: «Шукайте в природі й у власних силах ті засоби і ту допомогу, яких вам ніколи не дадуть глухі божества. Прислухайтеся до прагнень власного серця, і ви дізнаєтеся, що повинні робити, чим зобов'язані собі самому та іншим; вивчайте природу і цілі суспільства – і ви більше не будете рабом; перевіряйте все досвідом – і ви знайдете істину...».

Гольбах – прихильник детерміністичного погляду на поведінку людини, яка пояснюється ним як обумовлена

темпераментом, набутими в процесі виховання і життєвого досвіду ідеями й моральними поняттями. Ставлячи питання, чи є людина вільною, він дає негативну відповідь, бо будь-який крок людини «необхідним чином управляється реальними або вдаваними перевагами (або користю, вигодою), які вона приписує предметам, що збуджують її пристрасті».

Видатним просвітителем, великим теоретиком педагогіки був **Жан-Жак Руссо** (1712–1778 рр.)

Він висуває поняття «природної людини», наділеною різними моральними чеснотами. Людина, у його вченні, від природи добра, володіє моральним здоров'ям і почуттям справедливості. Відсутність рівноваги з природою, викликані соціальними умовами, зробила її злою і несправедливою. Відрив від природних потреб і схильностей формує в людини лицемірство, брехню, почуття відчуження. Культура, за Руссо, спотворила природу людини. Критичний погляд призводить його до заперечення ролі науки, знання, до твердження, що вони приносять людині шкоду, є джерелом зарозумілості, соціальних бід. Руссо вважає, що не всяке незнання – зло; то незнання і невігластво, яке полягає «в обмеженні власної допитливості до меж отриманих від природи здібностей», оцінюється ним як «приємне і потрібне невігластво, скарб чистої і задоволеної собою душі».

Під природною людиною в його концепції мається передбачається не конкретний історичний тип людини, а теоретична модель – ідеальний образ. Він є точкою відліку для розуміння й опису зіпсованої природи сучасної людини. Отже, «природний стан» людини, її «природа» ідеалізується Руссо, виступає в нього як уособлення доброти і благополуччя, критерій вищої цінності, джерело подальшого розвитку. Порівнюючи «природну» і сучасну людину, він закликав людей

здуматися про себе, про шляхи свого морального відродження: «Нерозумні, що безперестанку скаржаться на природу, знайте, що всі ваші біди приходять до вас від вас же самих». Порятунком людства – у поверненні до природи, «ренатуралізації» людини, створенні соціальних умов, які викорінюють зло і культивують добро.

Людина в концепції Руссо виступає у своїй цілісності; вона не тільки розумна істота, але й носій пристрастей і почуттів. Крім того, відчуття генетично передувало розуму. Сам розум не тільки не заперечується Руссо, а й розглядається як оптимальний інструмент пізнання.

Завершальний період у розвитку французького матеріалізму представлений лікарем-філософом *П'єром Кабанісом* (1757–1808 рр.), автором відомої формули, згідно з якою мислення – це функція мозку. Власного висновок Кабаніс дійшов на основі спостережень, отриманих у роки Французької революції. Предметом його роздумів стало питання, чи усвідомлює людина, яка піддалася страті на гільйотині, свої страждання (показником чого, наприклад, є конвульсії). Відповідь Кабаніса на це питання була негативною: рухи обезголовленого тіла, на його думку, носять рефлекторний характер і не усвідомлюються, оскільки свідомість – функція мозку. Тим самим Кабаніс переносить на діяльність головного мозку поняття про функції, розроблене фізіологією щодо різних органів. Свідомість розглядається ним як функція головного мозку. Виділяючи як зовнішні продукти мозкової діяльності вираз думки словами й жестами, він підкреслював, що за думкою криється невідомий нервовий процес.

Зазначені важливі положення були використані противниками матеріалістичної філософії для її вульгаризації. Кабанісу необґрунтовано приписали твердження про те, що мозок виділяє думку, подібно до того, як печінка – жовч, а нирки – сечу.

Заслуга французьких матеріалістів епохи Просвітництва полягала в розвитку ідей цілісності людини, зв'язку її тілесно-

духовного буття з навколишнім середовищем – природного і соціального, психічних явищ і нервово-мозкового субстрату, в утвердженні сенсуалістичних поглядів на чуттєвий досвід як єдине джерело і гарант раціонального знання про зовнішній світ. Вони прославляли людину, її цінність, обґрунтовували її величезні пізнавальні можливості. Людина розглядалася як вінець природи, як вільна самодіяльна особистість.

7.3. Філософсько-психологічна концепція І. Канта

Творчість І. Канта (1724–1804 рр.) є вершиною філософсько-психологічної думки XVIII ст., знаменуючи одночасно поворот до нової наукової традиції. Кант виступає за перетворення філософії, що розвивається в дусі догматизму і скептицизму, у критичну філософію, здатну навчити людей думати, міркувати критично. Він – родоначальник німецької класичної філософії.

Філософська система Канта має низку особливостей:

- по-перше, вона носить критичний характер. Кант скептично ставився до будь-яких авторитетів, якщо їх твердження недоказові. Слідом за Декартом найважливішим принципом пізнання він проголошує критику. Посиланню на авторитети він протиставляє опору на власні думки;

- по-друге, Кант – прихильник наукового природознавства. Він підтримує погляди І. Ньютона, природно-наукові погляди Ж. Бюффона та інших учених. Кант стверджує, що основа світу – духовний атом (монада), а фізичний елемент – матеріальний атом. На цій основі він створює глобальну концепцію виникнення, розвитку і загибелі світів у Всесвіті, відкинувши ідею абсолютної незмінної природи. Він ставить питання про матеріалістичне пояснення природи з неї самої: «Дайте мені матерію, і я побудую з неї світ... покажу, як з неї повинен виникнути світ»;

- по-третє, підкреслюючи великі, порівняно з неживими тілами, труднощі в поясненні походження живих істот і неможливість зробити це на основі механістичних законів, Кант стверджував водночас, що і біологічні явища мають природні причини. Походження життя він розглядав як природний процес, відкидаючи тим самим ідею Божественного творіння життя. Його посилення на Бога і творіння ним світу є декларативною заявою, покликаною відвести від себе звинувачення в безбожництві;

- по-четверте, Кант – прихильник емпіричних ідей Дж. Локка, Д. Юма. Він вважав, що досвід – найважливіший метод наукового пізнання, хоча при цьому в дійсності розривав зв'язок між досвідом, чуттєвістю і науковими ідеями, вважаючи, що сам собою чуттєвий досвід не несе знань про предмети, вони виникають завдяки переддосвідним, апіорним формам, які оформляють чуттєвий досвід. «Сувора загальність» – ознака апіорного знання;

- по-п'яте, вихідним методологічним положенням у вченні Канта є твердження про існування поза нами реальних предметів – «речей-у-собі». Але, як він вважав, про них нічого не можна сказати, оскільки вони непізнавані. Нам же були направлені тільки явища свідомості, які виробляються «речами-у-собі», але не виражають їх сутність. Те, що нам представлено у свідомості, – це світ «явищ», не схожий на світ речей;

- по-шосте, Кант критикує однобічний раціоналізм Декартового типу і дає власне бачення цього підходу.

У праці «Критика чистого розуму» (1781 р.), досліджуючи пізнання, Кант виділяє два його джерела: відчуття і розум, різні за своєю природою.

Вихідним пунктом пізнання, за Кантом, є вплив на нас предметів зовнішнього світу. Чуттєвість забезпечує сприйняття об'єктів, їх потрапляння у сферу нашої уваги. Кант вказує, що «за допомогою чуттєвості предмети нам даються...» З чуттєвістю (сприйнятливістю) пов'язана інтуїція, яка визначається Кантом як безпосереднє проникнення в суть

предметів. У чуттєвому досвіді має місце не предмет як такий, а спосіб, яким він постає перед нами, бо відчуття – це зміна, вироблена предметом у суб'єкті.

У феномені, або речі, представленій у чуттєвому досвіді, Кант виділяє матерію і форму. Матерія представлена в окремих чуттєвих явищах і завжди є результатом досвідченого пізнання. Відчуття – це «емпіричне інтуїтивне знання». Форма ж – це спосіб функціонування чуттєвості. Це впорядкування сирого сенсорного матеріалу на основі попередніх конкретним відчуттям апіорних принципів, «чистої інтуїції». Вони задаються суб'єктом і визначають зміст чуттєвого образу («явища»), чим обумовлюється залежність останнього не від об'єктивних предметів, а від свідомості людини. Отже, на відміну від Декарта та інших прихильників апіоризму і раціоналізму, Кант пов'язує апіорні підстави знання не тільки з інтелектом, а й з чуттєвістю.

Кант виділяє 2 апіорні форми чуттєвості («чистої інтуїції»): простір і час. Різниця їх полягає в тому, що простір – форма «зовнішнього почуття» (засіб представлення подій і зовнішніх предметів як існуючих у просторі), а час – спосіб функціонування «внутрішнього почуття» (що охоплює всі внутрішні події). Будучи формами чуттєвості, простір і час мають трансцендентальною ідеальністю. Їх джерело – свідомість, у реальності їх як властивостей матерії немає; вони не існують поза «суб'єктивних умов споглядання». Одночасно вони представляють емпіричну реальність (як способи, за допомогою яких здійснюється уявлення і про предмет, і про суб'єкт).

Людина характеризується також здатністю аналізувати, мислити. Кант стверджує базисну роль чуттєвості щодо мислення, підкреслює, що будь-яке мислення «прямо або побічно... причетне до споглядання». Це зближує його позиції з матеріалістичним сенсуалізмом.

Послідовність чуттєвого і раціонального ступенів пізнання описується ним так: спочатку предмети діють на

почуття, потім відбувається обдумування результатів чуттєвого пізнання. Чуттєвість і розум, незважаючи на відмінність їх природи, функціонально пов'язані один з одним. Чуттєвість дає вихідні емпіричні знання про об'єкт, а розум дозволяє їх осмислити і зрозуміти.

Описуючи сферу інтелекту, Кант виділяє в ній «емпіричні поняття», що включають чуттєві елементи, і «чисті поняття», що втрачають чуттєвий зміст. Сходження від чуттєвої інтуїції до «емпіричних понять» і від них – до «чистих понять» відображає реальну динаміку пізнавального процесу.

Перехід чуттєвих інтуїцій до понять і категорій здійснюється за допомогою «трансцендентальної схеми», що є проміжною ланкою, розумовою і чуттєвою одночасно. Це продукт неемпіричної уяви, вид чуттєвих образних понять. Вона допомагає зрозуміти суть вербальних формулювань.

Систематизація й узагальнення змісту, отриманого дослідним шляхом, забезпечується апіорними формами мислення, які представлені категоріями розуму (12) та ідеями чистого розуму (4). Розум у Канта – вища пізнавальна здатність душі. «Будь-яке знання починається з почуттів, переходить до розуму і закінчується в розумі, вище якого немає в нас нічого». Це втілення синтезує функції інтелектуального знання. Розум спрямований не на досвід і предмет, а на розум. Виробляючи загальні принципи думки, розум керує розумом. У розумі містяться головні апіорні ідеї: Бог, душа, світ, «річ-у-собі». Ці ідеї не дані в досвіді, не можуть бути ні підтвердженими, ні спростованими ним.

Одночасно з почуттями і раціональною сферою Кант виділяє волю, розглядаючи її як здатність людини управляти власними вчинками відповідно до усвідомлених уявлень про закони. В основі вольового акту – мета; вольова дія завжди цілеспрямована. Воля в нього близька до практичного розуму, «бо для виведення вчинків із законів потрібен розум». Оскільки воля базується на усвідомленні, вона може бути тільки в

розумних істот. Отже, Кант виділяє трихотомію душі і дає визначення кожному з її елементів.

У працях Канта – «Основи метафізики моральності» (1785 р.); «Критика практичного розуму» (1788 р.); «Метафізика вдач» (1797 р.) – розвивається нове розуміння моральності. Він писав, що предметом його роздумів є дві речі – «це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені».

Кант відкидає боговстановленість моральних правил, як і їх соціально-історичну природу. Вважає, що «моральний закон» є у свідомості всіх людей як незмінна даність, одна з його апріорі. Він полемізує з Шульцом, який вважав, що всі схильності і спонукання суб'єкта детермінуються почуттям його любові до себе. З точки зору Канта, у даному твердженні недооцінюється роль вільної волі, розуміння людиною власних обов'язків. Він доводить, що стрижень моральності – «добра воля», яка майже тотожна «моральному закону», і без неї неможливо вчинення моральних вчинків. Справді моральний вчинок – той, який людина робить в ім'я морального обов'язку, а не керуючись міркуваннями про особистий і суспільний інтерес, суб'єктивними схильностями.

Питання і завдання для самоперевірки

1. У чому полягав основний ідеал епохи Просвітництва?
2. Перерахуйте "правила філософського міркування" Ньютона.
3. Яку класифікацію ідей, виходячи з прагматичного критерію, пропонує Гельвецій?
4. Чим характеризується "природна людина" Руссо?
5. Хто з представників епохи Просвітництва обґрунтував ідею про те, що мислення – це функція мозку?
6. Чим характеризується філософська концепція І. Канта?
7. Які форми чуттєвості виділяє Кант?

Теми рефератів

1. Вплив Ньютона на розвиток наукового пізнання.

2. Наукові ідеї Д. Гартлі і їх значення для розвитку психологічного знання.
3. Як обґрунтовував Гартлі детерміністичне пояснення психіки?
4. Система філософських і психологічних поглядів Дж. Берклі.
5. «Трактат про людську природу» Д. Юма як основа емпіризму у психології.
6. Психологічна спадщина французьких енциклопедистів.
7. Дені Дідро: життя, ідеї, вчення.
8. Сенсуалістична концепція Кондильяка: основоположні ідеї і вплив на психологію.
9. Внесок Гельвеція в розвиток психологічного знання.
10. Гольбах і його розуміння внутрішнього світу людини.
11. Ж. Руссо і його система психолого-педагогічних поглядів.
12. І. Кант і його критична філософія: ідеї та вплив на розвиток наукового пізнання.

Література

1. Беркли Д. Опыт новой теории зрения // Дж. Беркли. Соч. – М., 1978.
2. Гартли Д. Размышления о человеке, его строении, его долге и упованиях // Английские материалисты XVIII века: собр. произв.: в 2 т. – Т. 2. – М., 1967.
3. Гельвеций В.А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании. – М., 1938.
4. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности. Раздел 2. – М., 1997.
5. Кондильяк К. Трактат об ощущениях: в 2 ч. – М., 1982.
6. Ламетри Ж. Трактат о душе: Естественная история души // Ж.О. Ламетри. Соч. – М., 1983.
7. Ламетри Ж. Человек-машина // Соч. – М., 1983.
8. Ламетри Ж. Человек-растение // Соч. – М., 1983.

9. Юм Д. Трактат о человеческой природе, или попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам: в 2 т. – М., 1995.
10. Ярошевский М.Г. История психологии. – М., 1985.

ТЕМА 8. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ Й ОФОРМЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ (друга половина XIX ст.)

ПЛАН

- 8.1. Загальна характеристика стану суспільного розвитку і стану наукового знання в середині та другій половині XIX століття.
- 8.2. Розвиток філософських ідей і суспільно-історичної думки і їх значення для розвитку психологічного знання.
- 8.3. Передумови формування наукової психології в різних галузях природничо-наукового знання.
- 8.4. Формування і розвиток експериментальних розділів і прикладних галузей психології.
- 8.5. Оформлення психології як самостійної галузі наукового знання.

8.1. Загальна характеристика стану суспільного розвитку і стану наукового знання в середині та другій половині XIX століття

Друга половина XIX століття відіграє особливу роль в історії не лише психології, але й усієї європейської науки. Цей період характеризується в усій Європі зростанням інтересу до природничо-наукових проблем, що з'явилися у першій половині століття. Техніка, що розвивається, і потреби виробництва показали першочергову важливість усіх знань, що стосуються матеріальної природи. Зростання промислового виробництва,

інтенсифікація суспільної потреби в наукових знаннях, інтеграція зусиль учених різних спеціальностей в комплексному розв'язанні конкретних проблем сприяли повсюдному розвитку природничих наук.

У свою чергу, успіхи фізики і хімії дали могутній поштовх всьому комплексу анатоמו-фізіологічних наук, сприяли прогресу медицини, психіатрії, біології. Патологічна анатомія і гістологія досягли надзвичайного розквіту, передусім завдяки роботам Вирхова. Бурхливо розвивалася наука про розвиток зародка – ембріологія й одночасно стали на чергу питання генетики та еволюції в усіх галузях знання. Досягнення в пізнанні живої матерії сприяли інтенсифікації інтересу і до самої людини як об'єкта пізнання. Багатьом здавалося, що мрії Декарта і Ламетрі – пояснити тваринний організм від початку до кінця як механістичну систему – близькі до повного здійснення.

Усе це відбувалося на тлі і значних політичних змін. До середини XIX ст. Франція втратила своє провідне становище в Європі. Об'єднання Німеччини під егідою Пруссії, проведене Бісмарком, привело до того, що Німеччина стає головною індустріальною, економічною та військовою силою в Європі. Закономірним наслідком посилення Німеччини було те, що німецька наука й освіта також розвивалися бурхливими темпами і, у свою чергу, надавали дедалі більшого впливу на розвиток європейської науки. Дуже швидко центр європейської науки переміщується до Німеччини. І якщо XVIII ст. і перша половина XIX ст. пройшли під прапором французької науки, то в другій половині XIX ст. пріоритет, принаймні в галузі природничо-наукового знання, набув німецької спрямованості.

Природничо-наукові концепції і методи дедалі активніше застосовуються в суміжних з галузями психологічної проблематики. Експеримент як метод пізнання все глибше проникає в різні галузі знання. Утвердження ідеї про мозок і нервову систему як матеріальну основу психіки, розвиток і поширення матеріалістичних ідей у галузі філософського пізнання світу і людинознавства, інтерес учених-природознавців

до психологічної проблематики сприяли формуванню ідеї про те, що і при вивченні психічних явищ слід ширше і активніше використовувати методологію і методи природничих наук. Важливою і необхідною умовою при цьому було те, що до середини XIX ст. самі природничі науки досягли такого рівня розвитку, що їхні результати могли бути активно сприйняті іншими науковими дисциплінами.

У таких галузях знання, як нервово-м'язова фізіологія, фізіологія органів почуттів, анатомія і фізіологія головного мозку, фізична оптика і акустика, астрономія і біологія, психіатрія і неврологія були отримані результати, що дозволяють об'єктивніше підійти до розуміння і дослідження психічних явищ, зокрема виконувати завдання:

- ❖ вивчення психічних проявів людини на основі експериментальної методології при плануванні і проведенні досліджень;

- ❖ використання у психологічних дослідженнях приладових (апаратурних) методик і експериментальних процедур, що дозволяють кількісно виміряти психічні феномени;

- ❖ застосування математичних методів при обробці отриманих емпіричних даних;

- ❖ використання досягнень суміжних наукових дисциплін (насамперед фізіології) при інтерпретації отриманих результатів.

Усе це послужило одночасно і передумовою, і підставою формування експериментальних розділів психології; сприяло підвищенню об'єктивності та доказовості психологічних досліджень, перетворенню психології зрештою в самостійну галузь експериментального наукового знання, зі своїм предметом, сукупністю методів і проблематикою.

Які ж конкретні факти і досягнення наукового пізнання другої половини XIX ст. найвідчутніше вплинули на формування психології як справді наукової дисципліни?

8.2. Розвиток філософських ідей і суспільно-історичної думки і їх значення для розвитку психологічного знання

У філософії цього періоду, як і протягом усієї історії філософії, чітко окреслилися дві філософські лінії – суб'єктивно-ідеалістична і діалектико-матеріалістична. Перша лінія дістала відображення і почала оформлюватися ще в першій половині XIX століття в позитивістську систему поглядів, представлену в працях французького філософа О. Конта (1798–1857 рр.), ірраціоналізм і волюнтаризм німецького філософа А. Шопенгауера (1788–1860 рр.), а друга найяскравіше відбилась у матеріалістичному вченні російських революційних демократів В.Г. Белінського (1811–1848 рр.), А.І. Герцена (1812– 1870 рр.), А.Н. Добролюбова (1836–1861 рр.), Н.Г. Чернишевського (1828–1889 рр.) і теорії К. Маркса (1818–1883 рр.) і Ф. Енгельса (1820–1895 рр.)

Ідеї філософського позитивізму були представлені вже в працях Юма і Деламбера, але системно викладені **О. Контом** у його шеститомному «Курсі позитивної філософії» (1830–1842 рр.)

Позитивізм виходить з «позитивного», тобто фактичного знання, що спирається на конкретні дані і факти і обмежує своє дослідження. Він проголошує принципову непізнаваність сутності і причин явищ і вимагає від наукового мислення обмежитися лише безпосередньо спостережуваними фактами і їх постійними залежностями. Будь-які метафізичні побудови розглядаються в цьому випадку як теоретично нездійсненні і практично даремні. Що ж характеризує погляди цього вченого? Конт критикує інтроспективний метод; вважає, що психічні

явища як об'єкт позитивістки орієнтованого дослідження повинні вивчатися фізіологією і соціологією (тому в розробленій ним класифікації позитивних наук психології взагалі немає місця); пропонує вивчати явища свідомості лише у вигляді доступних об'єктивному опису фактів соціального життя, що реалізується у взаєминах і взаємодії людей; вказує на спілкування як один з факторів, що детермінують психічне (ця ідея Конта згодом вплинула на формування соціальної психології); наукове мислення, на його думку, повинно обмежуватися безпосередньо даними феномену (що призводило до агностицизму і суб'єктивізму). Остання ідея Конта була використана прихильниками суб'єктивного методу пізнання психічного, які вважали, що тільки факт свідомості і є безпосередньо пізнаваним даними. Згодом позитивісткі ідеї набули розвитку в емпіріокритицизмі Е. Маха і Р. Авенаріус.

А. Шопенгауер у своєму творі «Світ як воля і уявлення» (1819 р.), протиставляючи знання і волю, останню розглядав як сутність світу, як безцільно діючий початок. Вона виступає як внутрішня сутність суб'єкта, що пізнає, але й усі об'єкти відповідно до їх внутрішньої сутності повинні бути тим, що може бути позначено як воля в нас. Несвідомість волі виводить її за межі не тільки свідомості (як це було в попередніх трактуваннях несвідомого, що йдуть від Лейбніца), але і далеко за межі інтелекту, перетворюючи тим самим в ірраціональну першопричину і природу, і життя і поведінку людини. Ідеї Шопенгауера про несвідомість вольового початку отримали згодом розвиток у деяких психологічних концепціях, наприклад З. Фрейда.

Для творчості російських революційних демократів, які жили в умовах різкого загострення соціально-класових суперечностей у Росії, основне завдання полягало в обґрунтуванні антропологічного принципу в розумінні природи людини. На думку *М.Г. Чернишевського*, відповідно до цього принципу на людину слід дивитися як на «одна істота, що має тільки одну натуру, щоб розглядати кожну сторону

діяльності людини як діяльність всього її організму від голови до ніг включно, або, якщо вона виявляється спеціальним відправленням якогось особливого органу в людському організмі, то розглядати цей орган у її натуральному зв'язку з усім організмом» (Чернишевський Н.Г., 1974. – С. 292). Тим самим стверджувалась ідея про єдність людської природи, усувалася базова теза ідеалістичного вчення про те, що свідомість – це проекція якоїсь іншої

натури, яка може бути зрозуміла лише завдяки аналізу внутрішнього досвіду на основі інтроспекції. Стаття Чернишевського «Антропологічний принцип у філософії» (1860 р.), у якій обґрунтовувалась ідея

принципової невіддільності психічних актів від явищ, що вивчаються природознавством, ні з боку сутності, ні з боку пізнаваності, викликала критику філософа-ідеаліста **П.Д. Юркевича** (1827–1874 рр.) З точки зору Юркевича, моральні науки і філософія, як і інші науки про людський дух (наприклад, психологія), мають внутрішню специфіку, а тому ні в якій мірі не можуть перетворитись у підвид природознавства. При цьому він вказував, що «...моральні науки, отже, і психологія, мають нині таку ж досконалість, як наприклад хімія. І це сталося тому, що 1) в нинішньому своєму становищі природничі науки «дають багато матеріалу для точного розв'язання етичних питань», 2) «передові люди стали розробляти моральні науки за допомогою точних прийомів, подібних до тих, за якими розробляються природничі науки» (Юркевич П.Д., 1990. – С. 100). Ця полеміка викликала пильний інтерес усієї наукової громадськості Росії і знаменувала собою етап гострого протистояння детерміністичного і індетерміністичного підходів у розумінні природи психічного.

О.І. Герцен у своїх «Листах про природу» розвиває такі положення:

- підкреслює, що людина це частина природи, а її свідомість – продукт історичного розвитку;
- обґрунтовує ідею про якісну своєрідність психіки людини і її відмінність від психіки тварин як наслідок історичного розвитку людини;
- вважає, що предметом психології є співвідношення морального і фізичного боку в людині;
- показує, що психологія, відштовхуючись від фізіології, повинна, разом з тим, спиратись і на філософію, і на історію;
- вказує на соціально-історичну зумовленість вищих проявів особистості і волі.

Отже, оцінюючи погляди російських революційних демократів, слід погодитися з думкою **В.А. Якуніна**, що їх філософсько-психологічні погляди «мали безпосередній вплив на передових натуралістів Росії – анатомів, фізіологів, психіатрів», а філософсько-матеріалістичні тенденції, на яких ґрунтувалася російська наукова психологія, дозволили зайняти Росії «передові позиції в загальносвітовому розвитку психології і в перетворенні її в експериментальну науку» (Якунін В.А., 1998. – С. 248)

Однак найбільш фундаментальні основи діалектико-матеріалістичного вчення про психіку і свідомість були викладені **Марксом** і **Енгельсом**. Маркс розвивав уявлення про людину як суб'єкт історичної творчості. Відповідно до цього подання, для того, щоб досліджувати психічні явища в їх повноті й об'єктивно, необхідно вийти за межі не тільки внутрішнього досвіду, «внутрішнього простору» свідомості, а й за межі реальних контактів організму з навколишнім середовищем у галузь історичних зв'язків особистості зі світом культури. Тим самим дослідження психічного виводилося не тільки за межі суб'єктивної, але й біологічно орієнтованої об'єктивної психології. За Марксом, сутність людини – це сукупність усіх суспільних відносин, тому людина не просто повинна адаптуватися до навколишньої ситуації, а й активно

видозмінювати ці відносини, перетворюючи тим самим і саму себе.

Творчо переробивши діалектику Гегеля з позицій матеріалістичного вчення, Маркс, отже, створив теорію діалектичного матеріалізму, відповідно до якої діалектика виступає внутрішньою закономірністю всього, що відбувається, зокрема і психічних явищ. Саме марксистський діалектичний матеріалізм згодом почав виступати філософською основою багатьох конструктивних підходів в інтерпретації природи і механізмів функціонування психіки.

8.3. Передумови формування наукової психології в різних галузях природничо-наукового знання

Анатомія, фізіологія, медицина

У середині XIX ст. розвиток фізіології був тісно пов'язаний з найважливішими відкриттями й узагальненнями в галузі фізики, хімії, біології. На їх основі були розроблені нові методи і прийоми фізіологічного експерименту.

До середини XIX ст. були отримані дані, що свідчать про те, що все-таки мозкова діяльність визначає функціонування психіки. Безумовно, сам процес обґрунтування цього висновку носив тривалий і багатоаспектний характер. Багато дослідників зробили свій внесок в утвердження цієї ідеї як остаточної істини. Уже були розглянуті досягнення анатомів і фізіологів першої половини XIX ст. в цій галузі.

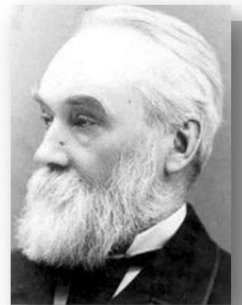
Трохи пізніше, 1861 р., французький анатом **Поль Брока** під час клінічних досліджень виділив низку зон головного мозку, що відповідають за конкретні психічні функції. Зокрема, за результатами клінічних досліджень він дав опис мозку хворого, який не міг говорити, хоча і розумів усне мовлення. Після смерті хворого Брока зміг отримати точну інформацію про уражену зону мозку. Учений першим показав, що моторна мова, тобто рухові координації, результатом яких є проголошення слів, пов'язані із задньої третиною нижньої лобової звивини

лівої півкулі. Брока стверджував, що ця зона є «центром моторних образів слів» і що пошкодження в цій зоні веде до особливого виду порушення експресивної мови, яке він спочатку назвав «афемією»; пізніше це порушення отримало назву «афазія», як воно й називається в дотепер. Тим самим, на його думку, був відкритий центр мови, що дозволило вченому обґрунтувати висновок про те, що всі інтелектуальні функції локалізуються в чітко певних зонах мозку. Відкриття Брока – це перший випадок, коли складна психічна функція, подібна мові, була чітко локалізована на базі клінічних спостережень.

Спираючись на цей висновок, Е. Ексер 1861 р. відкриває «центр письма», *А. Бастіан* 1869 р. – «центр зорової пам'яті», *Ж. Шарко* 1887 р. – «центри понять», в 1874 р. *Карл Верніке* – центр сенсорних образів слів, або центр розуміння мовлення.

1870 р. німецький невропатолог *Густав Фрітч* і швейцарський психіатр *Фердинанд Гітцигом* виявили, що при подразненні струмом деяких ділянок бічної частини мозку на протилежному боці тіла виникають рухи. Тим самим ними були відкриті рухові центри в корі головного мозку. До 1880 рр. неврологи і психіатри почали створювати «функціональні карти» кори головного мозку. Складалося враження, що проблема взаємозв'язків між структурою мозку і психічної діяльністю вже розв'язана.

Однак паралельно з локалізаційним підходом і відповідними відкриттями розвивалась і ідея про мозок як цілісну інтегровану систему. Французький фізіолог і медик *Мари-Жан-П'єр Флуранс* (1794–1867), член-кореспондент Російської академії наук за розрядом зоології та фізіології Відділення фізико-математичних наук, під час експериментальних дослідів з видалення і пригнічення окремих ділянок мозку птахів (учений

вважається одним з авторів методу екстирпації у вивченні мозку) підтвердив положення, обгрунтоване ще в другій половині XVIII ст. А. Галлером, про те, що мозок – це не сукупність автономних органів, що відповідають за будь-яку психічну здатність, а єдине ціле без чіткої спеціалізації, і прийшов до висновку, що мозок еквіпотенціальний, тобто всі його ділянки в рівній мірі причетні до якоїсь із психічних функцій.

Професор Страсбурзького університету **Фрідріх Гольц** (1834–1902), проводячи досліди над собаками з видаленою лобовою корою і спостерігаючи за тим, як вони їли, знаходили їжу, управляли власми рухами, виконували команди, дійшов висновку, що в цих собак порушується поведінка в цілому. Ці досліди підтверджували висновки **Флуранса** про еквіпотенціальність мозку. Тим самим, на противагу локалізаціонізму, пояснювався погляд на мозок як на єдину динамічну систему, функціонально однорідну мозкову масу, а увагу вчених усе більше почали привертати компенсаторні можливості мозку. Для психології значення досліджень Флуранса полягає в тому, що вони вперше експериментально виявили залежний зв'язок психічних явищ з мозком. Тому його з повною підставою можна вважати одним з основоположників сучасної експериментальної нейропсихології.

Англійська невролог **Х'юлінгс Джексон** (1835–1911 рр.) висловив 1864 р. принципово нову, порівняно з прихильниками локалізаціонізму, ідею про мозкову організацію психічних процесів. На його думку, мозкова організація психічних процесів буває різною залежно від складності психічного процесу. Ідеї Джексона виникли на основі спостережень, які йшли врозріз з локалізаційною теорією Брока.

У своїх дослідженнях рухових і мовних порушень Джексон встановив, що обмежені пошкодження окремої зони мозку ніколи не викликають повної втрати функції. Можливі, здавалося б парадоксальні, випадки, які ніяк не узгоджувалися з концепцією вузького локалізаціонізму. Наприклад, хворий не

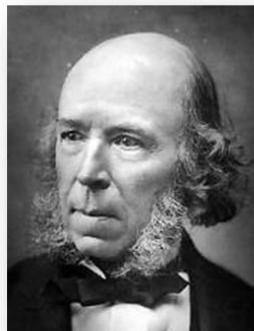

міг виконати прохання «Вимовте слово «ні», хоча і намагався зробити це. Однак дещо пізніше в стані афекту хворий міг сказати: "Ні, докторе, я не можу сказати «ні». Пояснення таких парадоксів, коли вимовлення слова одночасно й можливе, і неможливе, Джексон знаходив у тому, що всі психічні функції мають складну «вертикальну» організацію.

Згідно з Джексоном, кожна функція представлена на трьох рівнях:

- на «низькому» рівні – у спинному мозку, або стовбурі;
- на «середньому» – сенсорному, або моторному, рівні кори головного мозку;
- на «високому» рівні – у лобових долях мозку.

Він рекомендував ретельно вивчати рівень, на якому здійснюється конкретна функція, а не шукати її локалізацію в одній певній зоні мозку. Джексонівська система поглядів інтегрується в ту філософську течію, яка називається біологічною філософією, органічною теорією суспільства або органіцизмом. Відповідно до нього, людське суспільство вподібнюється біологічному організму, структура суспільства розглядається як аналогічна структурі організму і в цілому підкреслюється, що «життя є результат організації» (П. Жане). Найвидатніший представник «органіцизму» і попередник Дарвіна філософ-еволюціоніст **Герберт Спенсер** (1820–1903 рр.) зробив безперечний вплив на вченого. Джексон вивів принципи своєї нейробіології (з її основною ідеєю про те, що існує еволюція, що йде від нескладної однорідності до зв'язкової неоднорідності) саме з праці *Герберта Спенсера «Принципи психології» (1854р.)*

Отже, при розв'язанні проблеми локалізації психічних функцій у XIX ст. виділяється два протилежних напрямки – аналітичний і синтетичний.

Представники першого виступали за віднесення окремих психічних функцій до певних мозкових структур, прихильники іншого, навпаки, розглядали різні психічні явища як функцію всього мозку. Загальна помилка обох напрямків (які за своєю суттю були психоморфологічними) полягала в тому, що психічні функції проектувалися безпосередньо на мозок і мозкові структури, минаючи функціональний рівень аналізу його роботи. Тим часом, і це буде доведено видатним російським вченим І.М. Сеченовим, зв'язок психічного зі структурою мозку завжди опосередкований фізіологічною діяльністю.

Слід зазначити, що багато відкриттів середини – другої половини ХІХ ст. в галузі анатомії головного мозку, нервово-м'язової та сенсорної фізіології, які є, по суті, фізіологічними, надавали значного впливу розвитку психологічних ідей.

Так, 1848 р. відомий німецький фізіолог *Е. Дюбуа-Реймон*, використовуючи під час експериментів електричний струм, підтвердив існування різниці потенціалів між пошкодженою і неушкодженою ділянками збудженого м'яза або нерву, і виявив феномен «негативного коливання», згодом названого «потенціалом дії» («струм пошкодження» зменшується при порушенні). Тим самим були закладені основи електрофізіології, яка відіграла велике значення в розумінні психофізіологічних процесів.

Німецький фізіолог *Карл Людвіг* (1816–1895 рр.), творець і керівник Фізіологічного інституту в Лейпцигу, видає 1852–1856 рр. двотомний підручник з фізіології, у якому життєві процеси вперше чітко і систематично розглядалися з фізико-хімічної точки зору, готуючи тим самим використання і при вивченні психічної діяльності методики і методології природничих наук.

1875 р. англійський лікар *Р. Катон* відкриває факт генерації електричного струму самим мозком, і з'являється можливість фіксувати електричну активність мозку і співвідносити її із психічною активністю людини і тварини.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. *К. Гольджі* обґрунтовує ідею про сітчасту будову нервової системи, яка збіглася з традиційним уявленням про принципи роботи свідомості в асоціативній психології. А 1890 р. іспанський нейрогістолог *С. Рамон-і-Кахаль* відкриває наявність дендритів, відростків у нервових клітин (готуючи тим самим розвиток уявлень про синаптичні взаємозв'язки між нейронами) і створює вчення про нейрон як морфологічну (структурну) одиницю нервової системи (1894). Це призводить до активізації пошуків і першоелемента психічної діяльності.

Французький учений *К. Бернар* (1813–1878 рр.) розробляє концепцію про сталість внутрішнього середовища організму – гомеостаз. У її основі лежала ідея про те, що всі клітини організму існують в особливій системі, яку він позначив як внутрішнє середовище і яка складається з крові, лімфи, міжклітинної рідини. Це середовище зберігає свою сталість і бореться за нього всупереч дії зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих факторів. Тим самим стверджувався принцип саморегуляції в живих системах, зароджувалося пояснення процесів, що протікають в організмі (зокрема і психічних), на основі не механічного, а біологічного детермінізму.

Значний був внесок у розвиток природничо-наукових основ психології як науки і російських неврологів, фізіологів і лікарів: І.М. Сеченова, В.М. Бехтерева, І.П. Павлова, М.О. Ковалевського, М.Є. Введенського, І.Р. Тарханова та ін. Вони були детально ознайомлені з дослідженнями європейських фахівців, багато з них проходили наукову практику, стажувались і працювали в провідних наукових центрах Європи. Ці дослідження концентрувалися в основному в Санкт-Петербурзькій військово-медичній академії (під керівництвом І.М. Сеченова та І.Р. Тарханова) і на медичному факультеті Казанського університету (під керівництвом Ф.В. Овсяннікова та М.О. Ковалевського).

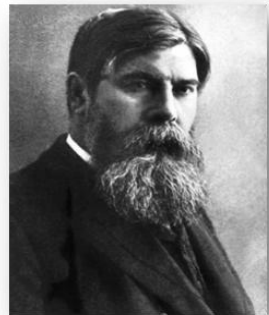
Наприклад, на медичному факультеті Казанського університету в 1855–1857 рр. була виконана робота

Ф.В. Овсяннікова і Н.М. Якубовича «Мікроскопічне дослідження початку нервів у великому мозку». Це дослідження дістало всесвітнє визнання і було удостоєне Монтіоновської премії Паризької академії наук як одне з основоположних досліджень за гістологічною структурою нервової системи. У праці вперше було доведено, що черепні нерви поділяються на рухові, чутливі і змішані. А 1873 р. у фізіологічній лабораторії при факультеті був відкритий новий тип рефлексу – периферичний, або місцевий, рефлекс і було доведено, що місцем передачі рефлекторних рухів, крім спинного мозку, може служити і периферичний нервовий вузол (М.М. Соковнин, В.М. Рожанський).

У період загального інтересу до вчення про локалізацію функцій у корі головного мозку М.О. Ковалевський публікує статтю «Сучасний стан питання про походження мозкових звивин» (1886 р.), де розвивалась ідея про необхідність комплексного вивчення мозку. Він висловлював упевненість, що мікроскопічні дослідження звивин у різні періоди розвитку і в різних тварин дозволяють побудувати «більш» досконалішу гіпотезу щодо походження мозкового рельєфу).

У 80-ті рр. XIX ст. в лабораторії було покладено початок вивченню функцій кори великих півкуль головного мозку. Для проведення досліджень Ковалевський запрошує молодих талановитих учених, що створюють нові напрямки у фізіології. Та, 1884 р. на його запрошення на кафедру психіатрії прибув **В.М. Бехтерев**, того часу приват-доцент Військово-медичної академії в Петербурзі.

Бехтерев вивчав питання коркової регуляції діяльності внутрішніх органів, поклавши тим самим початок кортико-вісцеральному напрямку у фізіології. Ним описані нервові центри зіниці, сечового міхура, деяких відділів шлунково-кишкового тракту, серцево-судинної системи. У казанський період (1884–1893 рр.)

В.М. Бехтерев приступив до вивчення структури провідних шляхів у спинному і головному мозку, ним була сконструйована модель провідних шляхів, яка нині зберігається в музеї медичного університету. В.М. Бехтерев створив журнал «Неврологічний вісник», який він редагував спільно з М.О. Миславським майже до 1917 р. У журналі, поряд зі статтями з неврології, невропатології і психіатрії, друкувались експериментально-фізіологічні дослідження з лабораторії Миславського (1891 р. очолив фізіологічну лабораторію Казанського університету). 1885 р. В.М. Бехтерев організував психофізіологічну лабораторію при кафедрі нервових і душевних хвороб Казанського університету. Це була перша в Росії і друга в Європі (після лабораторії В. Вундта) лабораторія, де вперше почалися дослідження з експериментальної та клінічної психології, велися пошуки об'єктивних методів вивчення психічної діяльності. Були проведені психометричні дослідження на здорових і психічно хворих людях. Вивчали вплив розумового стомлення на психіку учнів, визначали вплив «нервово-психічного тону» (настрою) на швидкість зорового сприйняття і вегетативні показники. І незважаючи на те, що 1893 р. Бехтерев був запрошений на посаду завідувача кафедри душевних хвороб до Петербурзької медико-хірургічної академії, діяльність лабораторії тривала до 1911 р.

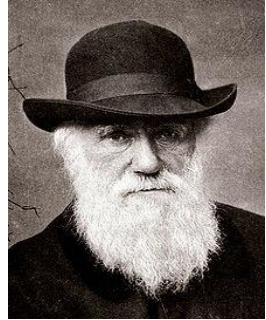
Анатомо-фізіологічні дослідження головного мозку, так само, як і дослідження в нервово-м'язовій і сенсорній фізіології, стали важливою умовою для переведення умоглядної психології на природничо-наукові рейки, передумовою об'єктивного вивчення психіки тварин і людини.

Завдяки І.М. Сеченову, В.М. Бехтереву, І.П. Павлову та їхнім попередникам у Європі було твердо встановлено, що мозок є орган психіки і тому всі міркування про психічні явища поза зв'язком з мозком, функцією якого вони є, ставали безплідною містиккою.

Біологія

Важливим джерелом формування природничо-наукових основ психології стало еволюційне вчення **Чарльза Дарвіна** (1809–1882 рр.)

1859 р. у світ виходить його книга «Походження видів шляхом природного відбору», імовірно, найзначніша праця в галузі біології аж до теперішнього часу. У ній Ч. Дарвін встановлює основні фактори біологічної еволюції – мінливість, спадковість і відбір.

Згідно з Ч. Дарвіном, вихідними факторами біологічної еволюції є індивідуальна, філогенетична мінливість і успадкування набутих в онтогенезі ознак. Однак явища мінливості і спадковості ще не пояснюють у повній мірі дійсних причин біологічної еволюції. Мінливість сама собою не несе будь-якої доцільності, оскільки зміни можуть бути для організму як корисними, так і шкідливими. Спадковість, у свою чергу, закріплює і фіксує лише те, що приносить їй мінливість. Тому постало завдання знайти реальну рушійну силу біологічного прогресу. Такою рушійною силою, на думку Дарвіна, виступає механізм відбору та боротьба за існування. Принцип природного відбору полягає в тому, що з маси живих форм, що народжуються в геометричній прогресії, зберігаються тільки ті, які виявляються найпристосованішими до умов життя. Отже, відбір передбачає збереження і накопичення таких ознак, які забезпечують організму виживання і найкраще існування. Природний відбір, або збереження корисних ознак організму, відбувається в боротьбі за існування. Вона являє собою складні внутрішньо- і міжвидові відносини організмів. Боротьба організмів за життя всередині виду, міжвидова боротьба і боротьба з несприятливими умовами природи – ось фактори, які змушують організм набувати й утримувати тільки такі ознаки, які необхідні для пристосування до умов зовнішнього середовища і збереження життя.

З'ясувавши чинники біологічної еволюції (мінливість, спадковість і відбір), Ч. Дарвін повинен був пояснити причини різноманіття видів рослин і тварин. На основі спостережень за тваринами, що живуть у природних умовах життя, а також спираючись на досліди із селекції рослин і тварин, Ч. Дарвін дійшов висновку, що для виживання організму найвигідніше відрізнятися, а не бути схожим на іншу істоту: з прогресивно розмножуваних живих форм залишаються тільки ті, які найбільше відрізняються, а всі проміжні форми приречені на загибель і вимирання. Отже, ученим уперше було дане наукове обґрунтування еволюції живих організмів у часі і просторі.

Еволюційне вчення Дарвіна справило значний вплив на розвиток не тільки всієї біологічної науки, а й психології.

Передусім, теорія Ч. Дарвіна внесла у психологію генетичний принцип, який зіграв виняткове значення в подальшому її розвитку. З генетичним підходом пов'язані найважливіші відкриття, які були зроблені як у психології, так і в суміжних до нею науках. Поширення еволюціоністських уявлень на сферу свідомості ознаменувало зближення психічних і органічних явищ з точки зору їх реального біологічного споріднення. Психологія стала запозичувати детерміновані ідеї вже не в механіки, а в еволюційної біології, під впливом якої була висунута низка таких важливих для психології проблем, як адаптація до середовища, філогенетична обумовленість функцій, індивідуальні варіації, роль спадковості, наступність у розвитку між психікою тварин і людською свідомістю, співвідношення структури і функції тощо.

Був обґрунтований новий підхід у трактуванні психічних явищ. Тепер психіка тварин і людини почала виступати як необхідний бік життєдіяльності організму, що забезпечує пристосування його до зовнішніх умов середовища. Психічні явища розглядалися Ч. Дарвіном як знаряддя пристосування організму до середовища. Самі пристосувальні акти, за якими стоять психічні явища, не можуть бути зрозумілі без того, щоб не враховувати роль зовнішніх фізичних впливів і внутрішніх

анатоμο-фізіологічних умов організму. Тим самим була запропонована нова схема детермінації відносин між організмом і середовищем. До Дарвіна середовище розуміється лише як стимул, який (за типом зіткнення механічних тіл) виробляє в тілесній організації ефект, відповідний наперед заданій, незмінній їїбудові. Тепер середовище виявлялася силою, здатною не тільки викликати, але й видозмінювати життєдіяльність.

Ще один важливий внесок Дарвіна у психологію полягав у тому, що разом з наступністю в тварин у будові їх тіла, він відкрив таку ж спадкоємність в їх психічній організації. Тим самим був обґрунтований зв'язок психіки тварин і людини. Цим питанням Ч. Дарвін присвятив дві спеціальні роботи: «Вираження емоцій у людини і тварин» (1872 р.) і «Походження людини і статевий відбір» (1871 р.) У названих працях він показав наявність загальних генетичних коренів у психічних здібностях людини і тварин. Прониклива спостережливість дозволила заявити Ч. Дарвіну, що почуття і враження, різні емоції та здібності – такі, як любов, пам'ять, увага, цікавість, наслідування, розум тощо, якими пишається людина, – можуть бути знайдені в зародку, а іноді навіть у добре розвиненому стані в нижчих тварин. Тим самим були закладені основи порівняльної психології як галузі психологічного знання.

Висунуті Дарвіном положення про мінливість і спадковість ознак незабаром були перенесені і на сферу психічних властивостей людини. Через десять років після виходу книги Ч. Дарвіна «Походження видів», його двоюрідний брат Ф. Гальтон спробував показати в книжці «Спадковість таланту», що варіації психічних здібностей визначаються спадковістю. Для доказу своєї основної тези Ф. Гальтон залучав експериментальні, статистичні та інші методи у вивченні індивідуально-психологічних відмінностей між людьми.

Ч. Дарвін, як справжній натураліст, відстоював об'єктивний підхід до вивчення психічних явищ. Усі його праці ґрунтувалися тільки на об'єктивних спостереженнях та

експерименті. Погляд на психіку як на знаряддя пристосування організму до середовища природним чином допускав включення у сферу розгляду фактів пристосувальної поведінки тварин і людини, доступних зовнішньому спостереженню і контролю. Саме це дозволило Ч. Дарвіну в усій своїй дослідницькій діяльності широко застосовувати експеримент і об'єктивне спостереження при вивченні поведінки тварин і людини.

Отже, під впливом Дарвіна змінився сам стиль психологічного мислення. Найважливішим результатом того зрушення, яке відбулося, стало впровадження об'єктивного, генетичного і статистичного методів у психологічні дослідження, а також виникнення категорій поведінки.

Педагогіка і мовознавство

Важливою галуззю знання, суміжною з психологією, завжди була педагогіка. Тісні взаємозв'язки між ними найбільше інтенсифікувались у XIX ст., тому що саме в цей період педагогіка все більше починає орієнтуватись у розробці своєї методології на психологічне знання утверджується ідея про природовідповідне виховання і навчання людини. Так, відомий швейцарський педагог **І. Песталоцці** (1746–1827 рр.) на межі XVIII–XIX ст. спеціально акцентував увагу на тому, що основою виховання повинна бути природа людини, закономірності її психічного розвитку. У психічному житті людини він виокремлює п'ять «фізико-механічних» законів: закон поступовості і послідовності, закон зв'язності, закон спільних відчуттів, закон причинності і закон психічної самобутності. Саме ці закони, на його думку, повинні лежати в основі методики виховання. Відповідно засвоєння знань виявляє в людині потрійні здібності: здатність набути образу, відповідного відчуттям, здатність виділити його з цілої маси образів і здатність дати йому певний знак. При цьому найзначущу роль Песталоцці надавав наочності в навчанні. Наочність досягається участю всіх зовнішніх органів чуттів у здобутті і засвоєнні знань, а знання тільки тоді можна вважати

засвоєним, коли воно втілюється у якусь форму, чітко розрізняється серед інших знань і отримало свою назву.

Значна роль у розвитку педагогіки на засадах психології у другій половині XIX ст. належала російським педагогам. 1856 р. публікується стаття відомого хірурга *М.І. Пирогова* (1810–1881 рр.) «Питання життя», у якій обґрунтовується думка про пріоритет завдання виховання особистості перед навчанням при підготовці майбутніх фахівців для роботи в різних галузях суспільної практики. Відомий російський педагог *К.Д. Ушинський* (1824–1871 рр.), основоположник педагогічної науки в Росії, вдало здійснив творче об'єднання педагогічних і психологічних ідей у фундаментальній двотомній педагогічній праці «Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології» (1868–1869 рр.), виклавши в ній цілісне вчення про виховання й освіту. Використовуючи кращі досягнення вітчизняної та світової філософсько-психологічної думки, учений вказує, що головна мета виховання – духовний розвиток людини, а досягти його неможливо без опори на культурно-історичні традиції народу, на особливості національного характеру; підкреслює роль діяльності (передусім трудової) у формуванні характеру і моральних якостей особистості; обґрунтовує найважливішу роль сімейного виховання як інституту виховання й освоєння дитиною норм суспільного життя (соціалізації); виділяє три основні принципи виховання: народність, християнська духовність, наука; вважає за необхідне будувати навчання на основі врахування вікових, індивідуальних і фізіологічних особливостей дітей, специфіки розвитку їхньої психіки. Не приєднуючись до послідовників будь-якої певної філософської системи, Ушинський розглядає психічні явища цілком самостійно і дає досить цінний аналіз відчуттів. Незважаючи на те, що праця залишилася незавершеною (вчений планував видати і третій том, виклавши в ньому керівництво з педагогіки), він зробив величезний вплив на психолого-педагогічну думку. Ушинський вважається одним з предтеч вітчизняної дитячої та педагогічної психології, а його

ідеї простежуються в творчості багатьох відомих вітчизняних психологів ХХ століття.

Ще одним джерелом психологічних знань у другій половині ХІХ ст., що сприяло формуванню психології як самостійної науки, стало мовознавство. З цієї точки зору виняткове значення для психології мала творчість **Олександра Олександровича Потебні** (1835–1891 рр.) Обговорювані в його працях («Думка і мова», «Із записок по руської граматики», «Із записок з теорії словесності. Поезія і проза. Стежки і фігури. Мислення поетичне і міфічне») питання взаємозв'язку мови, чуттєвого пізнання і мислення, єдності свідомості і мови доводили соціальний характер мови, розкривали проблему історичного розвитку людської свідомості і підкреслювали її соціальну природу, визначали мову як найважливішу умову формування самосвідомості людини.

Завдяки досліджуванню Потебні слово стало розглядатися як знаряддя думки, що виступає способом її об'єктивізації. Музика, живопис також є формами об'єктивізації думки, але позалінгвістичними, хоча і похідними від мови. У них є ці три аспекти: зміст (ідея), внутрішня форма (образ) і зовнішня форма. На думку Потебні, розвиток свідомості йде від мови почуттів до мови думок: першим ступенем духовного життя є міфологічна свідомість, наступними – художньо-поетична і наукова. Історія мови допомагає простежити шлях розвитку людського пізнання від міфу до поетичного мислення і від нього до науки як єдиний процес цього руху від мови почуттів до мови думок.

Зв'язок психології з педагогікою і мовознавством означав вихід психології в прикладні галузі. Іншою такою галуззю стала промислова практика. У 80-х рр. ХІХ століття у зв'язку з розвитком промислового виробництва з'являються праці щодо психіки людини під час робочого процесу, з чим пов'язані надійна робота персоналу, усунення причин порушень його діяльності, підбір і навчання людей (див. роботи О.Г. Носкової).

До психології звертаються юристи, військові діячі, психіатри, фізіологи.

Отже, паралельно з формуванням психології як самостійної науки починає формуватись і її дисциплінарна структура: на перетині психологічного знання з іншими науками і в контексті виконання практичних, соціально значущих завдань, виникають перші експериментальні розділи психології, які згодом оформилися як галузі психологічної науки.

8.4. Формування і розвиток експериментальних розділів і прикладних галузей психології

Виникнення психофізики

У другій половині XIX ст. не тільки з'являються передумови формування психології як самостійної науки, але проводяться і перші експериментальні дослідження з проблем, що лежать на межі фізіології і психології, які починають оформлятися як експериментальні галузі психологічних досліджень.

Першою в низки таких галузей може бути названа психофізика. Її засновником є німецький фізіолог *Густав Фехнер* (1801–1887 рр.), який уперше виступив з ідеєю створення нової експериментально-математичної науки в 1851 р. Підставою для психофізики Фехнера послужили результати експериментів, отримані іншим німецьким вченим, фізіологом *Ернстом Генріхом Вебером* (1795–1878 рр.) Використовуючи спеціально розроблений прилад – екстезіометр, Вебер експериментально досліджував дотик і встановив, що шкіра людини має різну чутливість до локалізації дотику і, щоб з'явилося нове відчуття, необхідно певне співвідношення (яке є сталим і різним для різних органів чуття) нового подразника до вихідного (закон розрізненої чутливості). Тим самим Вебер встановив правило, згідно з яким відносно рівним відмінностям у подразненнях відповідають рівні відмінності у відчуттях, і продемонстрував можливість вимірювання психічних явищ. Ця ідея і стала вихідною для Фехнера.

У книжці «Елементи психофізики» (1860 р.) він визначає психофізику як науку про загальний зв'язок фізичного і духовного світу. При цьому зв'язок між матеріальним і духовним, психічним і фізичним розглядався ним з позицій паралелізму цих явищ (тобто їх незалежності і місцеположення), між якими існує лише функціональний зв'язок. Як вважав Фехнер, психофізика повинна займатись експериментально-математичним вивченням різних психічних процесів (відчуттів, сприймань, почуттів, уваги тощо) в їх співвідношенні з зовнішнім і внутрішнім світами. Відповідно до цього він виділяв два види психофізики: одна, зовнішня, повинна була зясовувати питання про співвідношення між психічним і фізичним (духовним і матеріальним), інша, внутрішня, – питання про співвідношення психічного і фізіологічного (між душею і тілом). Свої зусилля вчений зосередив на зовнішній психофізиці – дослідженні зв'язків між факторами зовнішнього середовища і психічними процесами. При цьому, продовжуючи експерименти Вебера, учений зайнявся вивченням інтенсивності подразника, розглядаючи її як величину, аналогічну силі відчуття. Застосовуючи спеціально розроблені методи вимірювання (метод ледь помітних відмінностей, або метод мінімальних змін, метод постійних подразників, метод середніх помилок), Фехнер відкрив так званий «основний психофізичний закон», відповідно до якого зростання сили подразника в геометричній прогресії відповідає зростанню величини відчуття в арифметичній прогресії (або, іншими словами, інтенсивність відчуттів зростає пропорційно логарифму зовнішнього роздратування). Саме через це, рівні відношення подразників дають рівні інтервали відчуттів. Цим було дано математичний опис встановленого Вебером правила (тому основний психофізичний закон ще називають законом Вебера-Фехнера). І хоча згодом цей закон активно критикувався й уточнювався багатьма дослідниками, його відкриття продемонструвало можливість вимірювання психічних явищ і застосування до їх вивчення чітких математичних методів. Це висувало на передній план проблему

розробки спеціальних методів вимірювання психофізичних відносин і способів їх математичного опису.

Безперечною заслугою Фехнера є і те, що він увів у психологію чуттєвого пізнання поняття порога відчуття – запозичивши саме поняття порога в Гербарта (який говорив про пороги свідомості), Фехнер застосував його до відчуттів.

Створення експериментальної психофізіології

Бурхливий розвиток у XIX ст. фізіології органів почуттів привів до постановки питання щодо співвідношення між собою основних факторів, що детермінують сприйняття – структури органу і його вправності. Сформульовано воно було, насамперед, під час дослідження просторового бачення і звучало приблизно так: «У своїй основі просторове бачення є природженим або набувається з життєвого досвіду». Були намічені два варіанти його рішення – з точки зору нативізму і емпіризму. Представники першого відстоювали природну обумовленість процесу бачення, вважали здатність сприймати простір і час вродженою, а емпірики доводили, що цей процес триває в досвіді, і здатності виникають унаслідок вправлення. Ці дискусії означали, що необхідно переглядати саме поняття про природжену організацію. Ця робота і була проведена *Германом Гельмгольцем* (1821–1894 рр.), видатним німецьким фізіологом. Саме йому вдалося принципово перебудувати фізіологічні уявлення дослідників. Як писав Сеченов: «Слава Гельмгольцу за його кроки у психологічну галузь, – з нього виросла найрозробленіша частина сучасної фізіологічної психології». Центральне місце в експериментальних дослідженнях Г. Гельмгольца посідали питання психофізіології зору і слуху. До вивчення фізіології зору Г. Гельмгольц приступає майже відразу ж після своїх відомих дослідів з вимірювання швидкості проведення нервового збудження (1851). Уже 1856 р. у світ виходить перший том його «Фізіологічної оптики». Наступні другий і третій томи виходять відповідно 1860 і 1866 року. З точки зору психології найбільший інтерес викликають останні

два томи, оскільки в другому томі докладно викладається його трикомпонентна теорія колірною зору, а третій том містить широко відому загальну емпіричну теорію зору, вчення про «несвідоме виведення» і теорію про «відчуття іннервації». З 1856 р. Г. Гельмгольц починає займатись і фізіологічною акустикою. 1863 р. він публікує узагальнювальну працю, у якій наводить великий матеріал щодо експериментального вивчення тонального складу голосних звуків, тембру, комбінаційних тонів, висуває вчення про дисонанс і консонанс, викладає власну резонансну теорію слуху.

У галузі психофізіології слуху досліді Г. Гельмгольца були розпочаті у зв'язку з вивченням тонального складу голосних звуків. На основі численних дослідів з вивчення простих і складних тонів Г. Гельмгольц доходить висновку про резонансну природу звукового і слухового апарату людини. Згідно з вченням Г. Гельмгольца, ротова порожнина виконує функцію резонатора, що додає гласним звукам характерні їм відмінності, а слуховий апарат – систему резонаторів, налаштованих на сприйняття певних тонів. Важливий внесок зробив Гельмгольц і в розробку проблем психофізіології кольору.

Експериментальне вивчення явищ контрасту, окоміру, ілюзій, механізмів бінокулярного зору, сприйняття напрямку і глибини привело Г. Гельмгольца до висновку про те, що всі перераховані вище зорові функції не вроджені властивості очей, а продукти досвіду і вправ, ефекти багаторазового повторення сенсомоторних зв'язків і асоціацій, що утворюються при різних суб'єктивних і об'єктивних умовах просторового бачення. Із загальної емпіричної теорії зору впливало і вчення Г. Гельмгольца «про несвідомі умовиводи». Численні факти, встановлені в експериментах, показували, що багато перцептивних актів визначаються не тільки характеристиками об'єкта, але і значною частиною дослідних даних, які безпосередньо не представлені в стимулі. Такі, наприклад, явища, як ілюзії, константність сприйняття неможливо вивести

тільки з властивостей зовнішніх предметів і їх відносин. Отже, Гельмгольц дійшов висновку про існування внутрішнього додаткового фактору, або механізму, який впливав на те, де, як і якими ми бачимо зовнішні предмети. Цей фактор він і називає «несвідомими висновками», під якими передбачає набутий у досвіді завдяки багаторазовому повторенню асоціативний синтез сенсомоторних компонентів. Дія цього механізму, за Гельмгольцом, здійснюється за зразком індуктивного умовиводу, але, на відміну від останнього, протікає несвідомо. Звідси і пішла настільки специфічна назва «несвідомий умовивід», яку було дано Г. Гельмгольцем суб'єктивному (психічному) фактору сприйняття. Висунута вченим гіпотеза підтверджувала факт реального існування несвідомої частини психічних процесів, дія яких недоступна інтроспекції, а тому виявлення їх можливе лише опосередковано й об'єктивно. Крім цього, вона підкреслювала обумовленість будь-якого психічного акту минулим досвідом.

У цілому наукові погляди Г. Гельмгольца були суперечливі. Результати проведених ним експериментальних досліджень часто суперечили ідеалістичним концепціям психіки, і це змушувало великого фізіолога займатися в галузі теорії і філософії непослідовну компромісну позицію.

Разом з тим, незважаючи на хибність окремих теоретичних узагальнень Г. Гельмгольца, його науковий внесок у галузь експериментальної психофізіології великий і багатогранний. Він стояв біля витоків сучасної експериментальної психології. До цього необхідно додати ще один важливий момент, пов'язаний зі ставленням Г. Гельмгольца до психології. Психологію він розглядав як таку науку, яка повністю повинна будуватися на основі експериментальних і математичних методів. До певної міри він був схильний, подібно І. Мюллеру, зводити психологію цілком до фізіології. Його спроби розчинити психологію у фізіології слід вважати помилковими і механістичними. Але для тієї епохи, у якій протікала його наукова діяльність, вони мали і

позитивний бік, оскільки були спрямовані на надання психології природничо-наукової орієнтації. У цьому прагненні німецький фізіолог не самотній. Як відомо, *І.М. Сеченов* також бачив як невідкладне завдання переклад психології на фізіологічні методи і природничо-наукові рейки. Тому Г. Гельмгольц, подібно І.М. Сеченову, своїми науковими поглядами і досягненнями значно наблизив і прискорив час практичної перебудови психології на природничо-науковій основі і, крім того, взяв безпосередню участь у цьому прогресивному русі.

8.5. Оформлення психології як самостійної галузі наукового знання

Друга половина XIX століття – період виділення психології з філософії і природознавства, переходу її на самостійний шлях розвитку, оформлення психології як експериментальної науки. Перетворення психології в самостійну експериментальну дисципліну знайшло своє вираження в розробці теоретичних програм, відкриття перших експериментальних лабораторій у різних країнах світу, утворенні національних психологічних товариств, заснуванні спеціальних журналів, організації всесвітніх психологічних конгресів, у проведенні власне психологічних досліджень і створенні спеціальних приладів і експериментальної техніки. Як зазначає історик науки, «характерною зміною в загальному світогляді, що відбулася у XIX столітті, є постійно прогресуюче і принципово закінчене відокремлення психології від філософії. Це відокремлення було результатом швидкого занепаду метафізичного інтересу і метафізичного мислення ... Втративши, отже, загальну основу, психологія була вже не в змозі чинити опір вторгненню природничо-наукового методу...» (Віндельбанд В. 1997. – С. 530).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Які завдання в галузі психології дозволяли виконувати досягнення природничих наук другої половини XIX ст.?

2. Вкажіть найяскравіших представників суб'єктивно-ідеалістичної і діалектико-матеріалістичної ліній у сфері філософії другої половини ХІХ ст.
3. Хто, на думку Конта, повинен розробляти психологічні проблеми?
4. Яке основне завдання виконували революційні демократи?
5. Які ідеї щодо людини висловлював Герцен у своїй праці «Листи про природу»?
6. Чим відомий у науці Поль Брока?
7. У чому суть локалізаційного підходу до психічних функцій?
8. Яка ідея лежить в основі концепції гомеостазу?
9. У чому значення вчення Дарвіна для психології?
10. У чому суть основного психофізіологічного закону?

Теми рефератів

1. Соціокультурні та загальнонаукові умови розвитку психології в другій половині ХІХ ст.
2. Позитивна філософія О. Конта і його розуміння завдань психології.
3. Психологічні погляди Шопенгауера.
4. Революційні демократи і їх філософсько-психологічні ідеї про людину.
5. Антропологічний принцип у вітчизняній науці: історія, ідеї, представники.
6. Герцен як психолог – система поглядів та ідей.
7. Передумови оформлення психології як самостійної науки в анатоμο-фізіологічних і медичних науках.
8. В.М. Бехтерев як основоположник вітчизняної наукової психології.
9. Еволюційна теорія Дарвіна і її значення для розвитку психологічних ідей.
10. А.А. Потебня – видатний лінгвіст і філософ кінця ХІХ ст.
11. Історія формування і розвитку психофізики.

12. Основні віхи і представники експериментальної психофізіології кінця XIX ст.

Література

1. Заблудовский П.Е., Крючок Г.Р., Кузьмин М.К., Левит М.М. История медицины. – М.: Медицина, 1981.
2. История биологии. С древнейших времен до начала XX века. – М., 1972.
3. Кузьмин Е.С., Якунин В.А. Развитие психологии внутри естествознания. – Л., 1985.
4. Чернышевский Н.Г. Собр. соч.: в 5 т. – Т.4. – М., 1974.
5. Юркевич П.Д. Философские произведения. – М., 1990.
6. Якунин В.А. История психологии. – М., 1998.

ТЕМА 9. ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ПЛАН

9.1. Програма «фізіологічної психології» як науки про безпосередній досвід В. Вундта.

9.2. Програма психології як учення про вчинення психічної діяльності на рефлекторній основі І.М. Сеченова.

9.3. Програма психології як науки про зовнішні (культурні) прояви людського духу К.Д. Кавеліна.

9.4. Програма психології як учення про інтенціональні акти свідомості Ф. Brentano.

9.5. Програма психології як науки про еволюційні зв'язки між свідомістю і зовнішнім середовищем Г. Спенсера.

9.1. Програма «фізіологічної психології» як науки про безпосередній досвід В. Вундта

Наприкінці XIX ст. у зв'язку з формуванням передумов оформлення психології як самостійної науки постало питання про подальші шляхи її розвитку: про ключові проблеми, вихідні методологічні установки, використовувані методи тощо. Як зазначає відомий вітчизняний історик психології М.Г. Ярошевський: "Тоді і з'явилося кілька теоретичних планів побудови психології як самостійної дослідницької науки" (Ярошевський М.Г. 1985. – С. 220). Кожна з цих програм носила індивідуалізований характер і принципово відрізнялася від інших. Вони задавали не тільки вектор розвитку психологічних досліджень, а й фіксували найближчі і віддалені цілі розробок.

Одна з таких програм була запропонована **Вільгельмом Вундтом** (1832–1920 рр.), засновником першої у світі експериментально-психологічної лабораторії (Лейпциг, 1879 р) Навчаючись на медичному факультеті спочатку в Тюбінгу, а потім у Гейдельберзі, він нетривалий час працює в Берліні у Йоганна Мюллера, а 1856 р. захищає докторську дисертацію і обіймає посаду викладача фізіології в Гейдельберзі, будучи асистентом Гельмгольца. Дотримуючись на початку своєї наукової кар'єри фізико-хімічного напрямку у психології та надаючи в ранніх роботах велике значення поняттю рефлекс, Вундт потім намічає для себе новий план дослідницької роботи. Прочитавши 1862 р. в Гейдельберзькому університеті курс «Психологія з точки зору природознавства», він на наступний рік видає «Лекції про душу людини і тварин». У цій праці Вундт, ґрунтуючись на досягненнях фізіології органів почуттів, викладає програму побудови двох гілок психології – фізіологічної, або експериментальної (основний метод отримання даних), і соціальної, або культурно-історичної (основним методом якої є аналіз продуктів людського духу). Надалі німецький учений узагальнює основні положення своєї доктрини в тритомній праці «Основи фізіологічної психології»

(1874 р.) Тим самим були закладені основи однієї з перших наукових програм розвитку психології як самостійної галузі знання. Вона отримала різні назви в працях істориків психології. Так, А.Н. Ждан називає її програмою «фізіологічної психології» – за назвою. книги Вундта «Основи фізіологічної психології», що вийшла 1874 р. і стала на довгі роки головною працею нової науки. Так називав нову психологію і сам В.Вундт (Ждан А.Н. 2002. – с.233), а М.Г. Ярошевський – програмою психології як науки про безпосередній досвід – за назвою основного предмета, вивченням якого і повинна займатися, як вважав Вундт, психологія (Ярошевський М.Г. 1985. – С. 220).

На думку Вундта, предметом психології повинні виступати тільки ті процеси і явища, які доступні одночасно і зовнішньому, і внутрішньому спостереженню, мають як фізіологічний, так і психологічний складник і які через це не можуть бути пояснені тільки з позицій фізіології або чистої психології (тобто класичної психології свідомості). До таких явищ учений відносив спочатку відчуття й уявлення, а потім додав до них і найпростіші думки. Вундт критично переоцінив колишнє розуміння предмета психології (як науки про душу і як науки про внутрішній досвід) і запропонував розглядати як такий предмет безпосередній досвід суб'єкта (тобто безпосередньо дані суб'єкту явища свідомості), що досягається через самоспостереження і інтроспекцію. При цьому об'єкт і суб'єкт виступають в нерозривній єдності, а сам об'єкт завжди виступає як продукт переробки реального об'єкта безпосереднім досвідом суб'єкта сприйняття. Тут необхідно пояснити кілька моментів, важливих для розуміння суті ідей Вундта.

По-перше, він розглядає два види досвіду. Перший, опосередкований, спрямований на виявлення зв'язків між об'єктивними явищами. Отже, об'єктом вивчення фізіологічної психології залишається свідомість людини і представлений у ньому безпосередній досвід ставлення суб'єкта до репрезентованих об'єктів: «Людина сама – не її зовнішній образ, а те, як вона дана безпосередньо сама собі» – ось основна

проблема психології. Тим самим у кінцевому підсумку визнається первинність свідомості людини щодо об'єктивного світу.

По-друге, розуміючи безперспективність традиційного інтроспекціонізму для пізнання психічних явищ, він удосконалює метод інтроспекції (суб'єктивний, безконтрольний і неупорядкований за своєю суттю) завдяки введенню в нього експериментальних процедур, напрацьованих у фізіології. На його думку, єдиний досвід повинен розглядатися з двох точок зору, які «підказуються нам тим, що кожен досвід розчленовується безпосередньо на два чинники: на утримання, дане нам, і на спосіб нашого сприйняття цього змісту» (Вундт В. 1912. – С. 4). Як вважав учений, саме експериментальні процедури і методи (об'єктивні і впорядковані за формою використання) дозволяли поставити вивчення явищ безпосереднього досвіду (психічних явищ) на об'єктивний ґрунт. Так пояснює М.Г. Ярошевський ідею Вундта: «Досвід фізіологічний – об'єктивний дозволяє...розчленувати досвід безпосередній – суб'єктивний і тим самим реконструювати в наукових поняттях архітектоніку свідомості індивіда» (Ярошевський М.Г. 1985. – С. 223). Отже, експеримент не скасовує самоспостереження, а лише дозволяє зробити його точнішим і відповідно більш об'єктивнішим. Тим самим робилася спроба об'єднати в методичному плані досягнення інтроспекціонізму і фізіології органів чуттів, але з пріоритетом все таки за методом інтроспекції як єдиним прямим методом у пізнанні внутрішнього світу людини.

По-третє, до вивчення психічного у свідомості людини Вундт підходить з позицій його динамічних характеристик. Для нього психічне – це безперервна низка явищ, які змінюють один одного, що виникають на основі асоціативних або апперцептивних зв'язків між ними. Він спеціально підкреслює, що психічне – це «безперервна зміна явищ, постійне виникнення і творення...Ніде ці факти дійсного духовного життя не потребують іншого субстрату для свого тлумачення, крім того,

що воно дає у нас самих» (Вундт В. Очерки психології. 1912 . – С. 8). Психіка є лише сукупністю психічних актів, що протікають або при пасивній свідомості (асоціативні зв'язки), або при її активній ролі (апперцептивні зв'язки). При цьому результатом асоціативних зв'язків між окремими елементами є нова якість (через дії так званого «закону творчого синтезу»), яка не може бути зведена до суми властивостей вихідних елементів (у цьому відмінність Вундта від представників класичного асоціанізму). Апперцептивні зв'язки проявляються як активність суб'єкта в концентрації свідомості на якомусь окремому змісті об'єкта сприйняття і виступають у формі уваги. Із сукупності змістів сприйманого об'єкта (перцептованих), які одночасно перебувають у свідомості людини виділяється якийсь об'єкт (аперцептується), сприйняття якого стає більш чітким і точним. Відповідно продуктом аперцепції виступає аперцептивне поєднання уявлень, які і лежать в основі уяви і мислення.

Отже, Вундт у цілому дотримується асоціаністських поглядів на психічні явища, хоча і вносить певні уточнення та конструктивні доповнення в цей підхід. Водночас природа апперцепції, яка виконує пояснювальні функції щодо складних психічних явищ, сама виявляється непоясненою, оскільки її джерело лежить у свідомості людини.

Тим самим у психіці немає більш-менш стабільних елементів, тому в теорії Вундта немає місця для особистості людини.

По-четверте, Вундт істотно обмежує можливості експерименту як методу пізнання психічних явищ. На його думку, цьому методу доступні лише первинні, елементарні психічні факти (відчуття, уявлення, час реакції, найпростіші асоціації та відчуження), але не вищі психічні функції. Це було обумовлено тим, що у своїх дослідженнях Вундт і його учні, використовували за своєю суттю психофізичний і психофізіологічний експеримент, орієнтований на планомірний вимір і контроль за матеріальним подразником і об'єктивну

реєстрацію відповідних ефектів. Розмова про власне психологічний експеримент ще не ведеться. Тому для вивчення вищих психічних функцій і феноменів психічного розвитку людини Вундт пропонує використовувати інший метод – аналіз продуктів людського духу, до яких належать колективні результати взаємодії і спілкування людей (мова, міфи, звичаї і традиції, соціальні підвалини, правові закони, мораль тощо). Ця частина психології отримала в роботах Вундта назву «психологія народів», яка протиставлялася ним індивідуальній експериментальній психології. Останніми роками своєї наукової творчості В. Вундт майже повністю зосередився на дослідженнях у сфері «психології народів». У період від 1900 до 1920 року ним було видано десять томів «Психології народів». Вундтом обґрунтовується в межах уведеної ним нової психології існування двох її гілок (експериментальної і соціальної), що відрізняються за своїм змістом і методами, різноорієнтованих – на природознавство і науки про дух відповідно, що створило передумови для розколу психології як єдиної науки і формування умов для вибуху кризи у психології на початку другого десятиліття ХХ ст.

Висунута Вундтом програма розвитку психологічної науки була масштабною й охоплювала майже всі проблеми психології – від найпростіших відчуттів до проблем культури в їх тісному зв'язку з історією. Як зазначає О.М. Ждан, «її можна назвати структуралізмом за тим підходом до завдань, які ставив Вундт перед психологією» (Ждан А.Н. 2002. – С. 238). На її думку, «психології Вундта властиві елементаризм і сенсуалізм, вона замкнута змістами свідомості, які вивчаються в відокремленні від поведінки» (там же. – С.238). Предметом психології є змісти свідомості, оскільки тільки їх можна спостерігати. Завдання психології – «аналізувати психічні процеси в їх особистій залежності, оскільки вони нам взагалі дані як процеси, які перебувають у внутрішньому зв'язку один з одним» (Вундт В. 1912. – С. 139).

Отже, самостійність психології Вундт обґрунтував принциповою відмінністю свідомості людини від усього зовнішнього і матеріального. І оскільки унікальним предметом психології є безпосередній досвід людини, а всі інші природні науки, серед них і фізіологія, вивчають лише опосередкований досвід, продукти переробки цього досвіду (в результатах яких не міститься ніяких даних, що розширюють можливості психологічних пояснень), то психологія і має право на самостійне, незалежне від інших наук право на існування.

Безперечною заслугою В. Вундта перед світовою психологічною думкою, крім його наукових праць (його творчий доробок становить 420 книг і статей), є те, що 1881 р. в Лейпцигу, на базі першої у світі експериментально-психологічної лабораторії він створив Інститут експериментальної психології, що став міжнародним центром з підготовки психологів-експериментаторів. Тут свого часу навчалися багато видатних психологів з різних країн світу: з Німеччини – Е. Крепелін, Г. Мюнстерберг, О. Кюльпе, А. Кіршман, Е. Мейман, К. Марбе, Т. Ліпс, Ф. Крюгер; з Америки – Е. Скріпчур, Ф. Енджел, Г.С. Хол; з Росії – В.М. Бехтерев, В.Ф.Чиж, М.М. Ланге; англієць Е.Тітченер та ін. Вундт створив спеціальний науковий журнал із психології «Психологічні дослідження» (початкова назва – «Філософські дослідження»), який виявився (після «Mind», заснованого А. Беном 1876 р.), першим власне психологічним журналом.

9.2. Програма психології як учення про вчинення психічної діяльності на рефлекторній основі І.М. Сеченова

Проект розвитку психології як самостійної науки одночасно з Вундтом було запропоновано видатним вітчизняним фізіологом І.М. Сеченовим (1829–1905 рр.) У своїх працях «Рефлекси головного мозку» (1863 р.), «Кому і як розробляти психологію» (1873 р.), «Психологічні етюди» (1873 р.), «Елементи думки» (1878 р.), низці статей кінця 90-х рр. ХХ

століття він викладає рефлекторну теорію психічного й обґрунтовує погляди на предмет, метод і завдання психологічної науки, які принципово відрізняються від усіх раніше запропонованих.

Своє основне завдання Сеченов бачив у тому, щоб вивести психологію з безвиході вивчення внутрішньої свідомості і повернути її до розгляду зовнішньої детермінації психічних процесів. При цьому він виходив з ідеї, що психічні процеси протікають за схемою, аналогічною фізіологічним процесам, тобто за схемою рефлексу. За Сеченовим, здатність сприймати зовнішні впливи у формі уявлень (зорових, слухових тощо) складається в досвіді за типом рефлексів; здатність аналізувати ці конкретні враження, пам'ять, та й усі психічні акти, розвиваються завдяки рефлексу. Розроблена Сеченовим рефлекторна теорія психічного спиралася на низку ключових відкриттів у галузі мозкової діяльності, здійснених російським ученим.

По-перше, це відкриття Сеченовим так званих «гальмівних центрів» – локалізованих у таламічній ділянці мозку нервових центрів, роздратування яких затримувало рухову активність людини. Тим самим було показано, що функціонально мозок здійснює і регулює не тільки процеси збудження, а й гальмування. Це був справжній переворот й у фізіології, й у психології. Зокрема, для психологів з'явилося реальна можливість природничо-наукового пояснення процесу вольової регуляції, оскільки ознака вольової поведінки – вміння протистояти подразникам, стримувати небажані імпульси. І. Сеченов експериментально показав, що за цю форму поведінки людини відповідають відповідні нервові центри мозку. Саме мозок людини почав виступати тією субстанцією, яка не тільки збуджується під впливом зовнішніх впливів (про це говорили і попередники Сеченова), але яка ще й керує нашою реакцією на ці дії. Тим самим закладався принципово інший підхід у розумінні ролі і місця мозкового субстрату в протіканні психічної діяльності людини.

По-друге, Сеченов дав нове трактування і самому поняттю «рефлекс». Інституційні погляди на рефлекс і рефлекторну діяльність були кардинально переглянуті вченим. Для Сеченова рефлекс не просто якась механічна і суто фізіологічна реакція – це дуже складний цілісний акт, що пов'язує організм із середовищем і виступає механізмом регуляції психічної діяльності. На його думку, будь-який психічний акт має початкову, центральну і кінцеву ланки: «Думка про психічний акт як процес, рух, що має певний початок, перебіг і кінець, повинна бути основною» (Сеченов І.М. 1947. – С. 251). Учений вважав, що психічний процес завжди має причину в зовнішньому світі: він викликається зовнішніми впливами середовища на організм і приводить до виникнення відчуттів і уявлень. А вони, у свою чергу, виконуючи орієнтовну функцію в конкретній ситуації, за рахунок активації певних зон мозку, що відповідають за рухову діяльність людини, призводять до певного реагування на цю ситуацію у вигляді якоїсь рухової реакції, поведінкового акту: «Первісна причина будь-якого вчинку лежить завжди в зовнішньому чуттєвому порушенні...» (Сеченов І.М. 1952. – С.159). Схема психічного процесу та ж, що й схема рефлексу: психічний процес бере початок у зовнішньому впливі, протікає центральною нервовою діяльністю і закінчується відповідною діяльністю – рухом, вчинком, промовою. Психічний процес виникає і завершується в процесі взаємодії індивіда з навколишнім світом, а впливи ззовні у формі відчуття первинні. При цьому, що вкрай важливо, Сеченов підкреслює, що зовнішній імпульс стає причиною «запуску» психічного процесу, лише перетворившись на відчуття. Відчуття виступає регулятором наших рухів, вчинків, дій. Отже, Сеченов уперше обґрунтував положення про сигнальну і регуляторну роль психічних актів.

Тим самим первинним і таким, що визначає нашу поведінку, визнавалися не явища нашої свідомості, а зовнішні щодо психіки впливи, і психіка отримувала не тільки своє

матеріальне причинне пояснення, але й розглядалася як провідний чинник регуляції взаємодії людини із середовищем.

По-третє, психічні усвідомлювані процеси співвідносилися вченим з центральною ланкою рефлексу, саме вони забезпечували інтеграцію «психічних діяльностей». Сеченов, на відміну від філософів і психологів, які суб'єктивно розуміли психіку, розглядав психічне (тобто центральну ланку рефлексу) в його органічному зв'язку з початковою і кінцевою ланками. Тим самим він не допускав відокремлення психіки ні від зовнішнього світу, ні від фізіологічних процесів. Отже, російський учений стверджував у матеріалістичній формі ідеї психофізичного та психофізіологічного монізму в розумінні суті психічних процесів. При цьому він підкреслював принципову незвідність психічного до фізіологічного, незважаючи на те, що між ними існує збіг за структурою і походженням, а їх механізми подібні й мають рефлекторну природу. У міру психічного розвитку і ускладнення людини, внутрішні (щодо зовнішнього світу) умови (пережиті думки, почуття, набутий досвід) стають самостійними регуляторами і збудниками дій. Залежно від внутрішніх умов, одні рефлекси можуть затримуватися, а інші посилюватися, тобто не всі з них можуть отримати власне зовнішнє вираження.

По-четверте, Сеченов показав, що психічне, маючи рефлекторну природу, нерозривно пов'язане з м'язовими рухами. Рухи (у формі рухових або мовних реакцій) супроводжують будь-який психічний акт і є його завершальною ланкою. М'язова чутливість сигналізує про кінцеві результати відповідних рухових реакцій, свідчить про актуальний стан рухових актів і дозволяє виробляти їх коригування. Отже, м'язове почуття виступає загальним регулятором усієї психічної діяльності.

Система поглядів Сеченова уявляла собою оригінальну теоретичну програму природничо-наукової перебудови психології на основі використання об'єктивних методів дослідження.

Визнання рефлекторної природи психічного дозволило Сеченову по-новому подивитися на:

- предмет психології як науки;
- вихідний методологічний принцип вивчення психіки;
- основний метод психології та професійну підготовку фахівців, що займаються вивченням психіки.

Предметом вивчення психології мало стати походження психічних діяльностей – відчуттів різної модальності, різних форм сприйняття і видів мислення, волі. Психологія повинна вивчати не тільки сферу усвідомлюваних психічних процесів (як це пропонував Вундт), але і аналізувати всі ланки єдиного і цілісного психічного акту: його виникнення під впливом зовнішніх впливів (початкова ланка), інтеграцію психіки в центральній ланці рефлексу і зовнішнє вираження психічного акту у вигляді певної рухової або мовної реакції (завершальна ланка). Адекватним принципом вивчення психіки визнавався генетичний підхід, суть якого полягала в тому, що «психіка дорослої людини повинна вивчатися з історії виникнення дитячої думки, так само, як закони мислення слід шукати в історії виникнення, розвитку та синтезу відчуттів і сприйнять» (Якунин В.А. 1998. – С. 328). Основним методом вивчення психічного повинен стати фізіологічний, об'єктивний метод, оскільки в основі психічних процесів лежить фізіологічний за своїм характером механізм рефлексу. Відповідно і розробляти проблеми психології повинні фізіологи, оскільки вони володіють цим об'єктивним методом, а не філософи, які за часів Сеченова мали переважно ідеалістичну орієнтацію, дуалістичну систему поглядів на природу психічного й орієнтувалися на інтроспективні підходи в її пізнанні.

Водночас програмі Сеченова, що базується на природничо-науковому матеріалізмі, властива історична обмеженість. Визнаючи соціальну обумовленість людської свідомості, відзначаючи «спадкоємний хід розвитку всього психічного змісту в міру накопичення знань», Сеченов не зміг

включити цю реальність у свою програму. Його підхід намічав шлях об'єктивного дослідження явищ свідомості в основному як продуктів взаємодії індивіда з предметним світом.

Заслуги Сеченова високо оцінені у світовій психології. Американські психологи Х. Місіак і І. Секстон зазначають, що «завдяки своїм працям і вченню І.М. Сеченов затвердив і розвинув у Росії об'єктивну психологію і детерміністичний підхід до аналізу поведінки в той період, коли західні психологи були зайняті дослідженням свідомості за допомогою інтроспекції» (цит. за: Якунин В.А. 1998. – С. 330). А інший американський психолог, Е. Борінг констатував: «Сеченов став російським піонером рефлексології...Ми повинні, крім того, пам'ятати що він був далеко попереду західноєвропейської думки в цьому питанні» (Boring E.G. 1950. – P. 636). Сеченова можна по праву вважати основоположником вітчизняної наукової психології. Його програма підводила вчених до вивчення цілісної поведінки, а сеченовські ідеї набули розвитку у працях В.М. Бехтерева, Н.Є. Введенського, І.П. Павлова, А.А. Ухтомського та ін.

9.3. Програма психології як науки про зовнішні (культурні) прояви людського духу К.Д. Кавеліна

Незважаючи на те, що погляди Сеченова набули широкої популярності в російському суспільстві, але далеко не всі їх поділяли. Одним з провідних опонентів Сеченова в розумінні завдань і шляхів розвитку психології був **Костянтин Дмитрович Кавелін** (1818–1885 рр.), російський філософ, історик, юрист і політичний діяч.

Етнопсихологічна проблематика була однією з найважливіших у його творчості. У праці «Нарис юридичного побуту Давньої Русі» (1847 р.), він намітив план етнографічних та

етнопсихологічних досліджень, припускаючи, що правова свідомість людини обумовлена особливостями історичних і соціальних умов її життя. Етнографічні дослідження К.Д. Кавеліна привели його до думки про те, що аналіз продуктів народної творчості може бути методом вивчення національної психології, а аналіз продуктів індивідуальної творчості може бути використаний в аналізі психіки окремого суб'єкта. Займаючись вивченням російської історії, учений обґрунтував основний принцип культурного прогресу: він можливий там, де є розвинена особистість (проте при цьому свобода як необхідна умова розвитку особистості ним ігнорувалася, що й стало однією з передумов його ідейного розриву з революційними демократами. Останні вважали, що без свободи людина не може стати особистістю, звідси їх вимоги особистих і громадянських свобод у російському суспільстві). Цей інтерес до особистості і привів Кавеліна до розробки питань психології. У роботах «Завдання психології» (1872 р.) і «Завдання етики» (1885 р.) він зробив спробу пристосувати психологію для виправдання християнської етики, висловивши власні погляди і в цілому на розвиток психологічного знання. Психологія, на його думку, повинна стати наукою, яка пояснює моральний, духовний світ людини безвідносно до його матеріального субстрату. Оцінивши сучасне йому психологічне знання як помилкове (в даному випадку, насамперед ішлося про ідеї І.М. Сеченова, хоча Кавелін прямо на це й не вказує), учений пропонує власне бачення шляхів і завдань перетворення психології в позитивну і самостійну науку. Він прагне узгодити природознавство з інтроспективною психологією, позитивістське знання з умоглядною філософією, об'єктивні методи вивчення – з методом інтроспекції.

Кавелін вважає, що психічне не може і не повинно бути зведене до фізіологічного. Визнаючи відкриття Сеченова, він пише, що ці відкриття «при всій своїй важливості для науки не дають ніякого права відкидати довільні рухи, іншими словами, відкидати самодіяльність душі як джерела дій» (Кавелін К.Д.

1899. – С. 412). Кавелін вказував, що якщо визнати рефлекторну природу психічного, то «немає жодної підстави, та й ніякої потреби, припускати особливий психічний світ і душу, як самостійний центр і джерело психічного життя... Думка про душу і вироблених нею якихось особливих явищах, відмінних від явищ реального світу, виявляється гіпотезою абсолютно зайвою і непотрібною» (там же. – С. 404–405). Психічному Кавелін приписував властивості ідеальності, свідомості і довільності і, обґрунтовуючи набуття психологією статусу позитивної науки, вважав, що успіхи природознавства розкривають у людини тільки один матеріальний бік, а іншим, духовним боком повинна займатися саме психологія. Духовний бік Кавелін, не без впливу ідей Вундта, пропонував вивчати і через внутрішній зір, і через прояви його в продуктах культури в різних народів у різні часи. Психологія, вказував Кавелін, перетвориться в позитивну науку лише після того, як зробить найголовнішим об'єктом вивчення ці зовнішні прояви людського духу.

Кавелін стверджував, що людська істота складається з двох організмів – тіла і «організму душі». Ці, за висловом Кавеліна, два організми в одному організмі були цілком у душі теорії психофізичного паралелізму, перенесеної в Росію із західноєвропейської психології. Як зазначає Є.А. Будилова у своїй книжці «Боротьба матеріалізму та ідеалізму в російській психологічній науці (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): «...Стара операція поділу людини на дві натури була знову проведена Кавелініним, але замаскована формулою, протилежною за змістом, – проголошенням єдності людської природи» (Є.А. Будилова, 1960. С. 70).

Кавелін вважав, що ідея душі як організму розв'язує всі суперечки у психології, при цьому «душа має, незалежно від дії і впливів на неї матеріального світу, власні особливі життя і діяльність... життя її, хоча звернене одним своїм боком до матеріального світу, проте не вичерпується пасивним прийняттям нею впливів, «вона містить у собі» ще щось таке,

що відрізняє її від цих впливів і змушує відрізнити психічне від матеріального» (Кавелін К.Д. 1899. – С. 477). Його заява про те, що душа і її властивості є предметом психології, ні чим не відрізнялося від поглядів відверто ідеалістичних систем у психології, як і визнання психічного зору, або внутрішнього почуття, особливим методом пізнання внутрішнього світу. Хоча при цьому Кавелін, як ми вже зазначали, визнавав обмеженість інтроспекції, підкреслюючи, що за її допомогою не можуть бути вивчені деякі факти об'єктивного втілення життя душі в зовнішній діяльності людини (мова, слова, поєднання звуків, художні твори, пам'ятки історичного життя тощо), які і повинні виступати матеріалом психологічних спостережень і досліджень.

Між Сеченовим і Кавеліним розгорнулася публічна дискусія на сторінках преси. (У вітчизняній психології публічні дискусії були характерною прикметою того часу. Досить згадати ще одну дискусію між М.Г. Чернишевським і П.Д. Юркевичем, який у роботі «Наука про людський дух» (1860 р.) вступив у відкриту полеміку з М.Г. Чернишевським щодо діалектики матеріального і духовного в житті людини. Юркевич піддав рішучій критиці позитивістсько-сцієнтистські ідеї, розвинені в праці «Антропологічний принцип у філософії», яка вийшла з-під пера М.Г. Чернишевського; утім, про це мало хто знав – книга не мала імені автора.) По суті справи, Кавелін прагнув дати природничо-наукове обґрунтування ідеалістичного трактування психіки, використовуючи для цього досягнення передової фізіологічної та біологічної думки. Саме це і викликало критику Сеченова. У журналі «Вісник Європи» 1872 р. публікується стаття Кавеліна «Завдання психології», у якій викладаються його погляди і яка згодом видана окремою книжкою. Тут же з'являється стаття Сеченова «Зауваження на книгу п. Кавеліна «Завдання психології», а 1873 р. ще одна стаття Сеченова, спрямована проти поглядів Кавеліна, – «Кому і як розробляти психологію?». Кавелін відповів серією листів у «Віснику Європи», які були розкритиковані в черговій статті Сеченова

«Кілька слів у відповідь на листи п. Кавеліна». Полеміка тривала до кінця 1874 р., викликаючи гострий інтерес у суспільстві, насамперед у середовищі вчених.

Отже, кавелінівська програма перетворення психології в позитивну науку, по суті, не містила нічого нового, крім термінології, навіяної досягненнями природознавства («організм душі», «психологічна анатомія», «фізіологія душі» та ін.). І навряд чи кавелінівські міркування звернули б увагу Сеченова, якби «Кавелін не прикривався прапором передового природознавства і позитивного методу, якби не підносив свої домисли як висновок з останніх досягнень біології і не брався намічати для психології нові шляхи» (Буділова Є.А. 1960. – С. 71–72).

9.4. Програма психології як учення про інтенціональні акти свідомості **Ф. Brentano**

Ще один варіант перетворення психології в самостійну науку презентувала програма її розвитку, запропонована австрійським філософом **Францем Brentano** (1838–1917 рр.) Вона спиралася на створене Brentano ідеалістичне вчення про інтенціональність психічних феноменів. Він вважав, що психіка

завжди інтенційна, тобто завжди є ставлення до чого-небудь, спрямоване на щось, але сам її предмет не завжди існує реально. У своїй роботі «Психологія з емпіричної точки зору» (1874 р.), спираючись на ідеї Арістотеля, він вказує, що кожен психічний феномен характеризується іманентним об'єктом, іншими словами, «ми можемо сказати, що це такі явища, які інтенційно містять у самих собі об'єкт» (цит. за: Ярошевський М.Г. 1985. – С. 227).

Включеність об'єкта у психічний процес виражається в декількох моментах:

- уявлення об'єкта у формі образу (ідеація);
- судження про об'єкт як істинний або помилковий;
- емоційна оцінка об'єкта як бажаного або

небажаного.

Відповідно до цього предмет вивчення психології – це не самі по собі відчуття або уявлення, а ті акти, "дії", які виробляє суб'єкт, коли він перетворює щось в об'єкт усвідомлення (відповідно акти уявлення, судження та емоційної оцінки). Отже, поза одним з цих актів об'єкта не існує, а сам акт з необхідністю передбачає «спрямованість» на так звану «інтенцію».

Коли людина чує, наприклад, будь-яке слово, то "крізь" відчутні звуки її свідомість спрямовується до предмета, про який ідеться. Розуміння значення є психічний феномен, який руйнується, якщо брати окремо акустичний подразник і позначену ним річ. Подразник і річ уже не психічні, а фізичні явища і, на думку вченого, вже не належать до галузі психології.

Брентано стояв біля витоків напряму функціоналізму. Він протистояв вундтівській концепції, надалі названій структуралізмом. Оскільки термінам «функція» і «структура» надається різний зміст, необхідно пояснити, який саме зміст пов'язувався з ними в даний період розвитку психологічних ідей.

Вундта зараховують до структуралістів на тій підставі, що головним для його програми було завдання з'ясувати, з яких компонентів побудовано свідомість і який характер їх структурування. Для Брентано вихідним було поняття не про елементи свідомості, а про її акти, що розуміється як функція суб'єкта, виражена в його спрямованості на об'єкт. Тому психолог, згідно з Брентано, повинен досліджувати не елементи (відчуття різної якості, інтенсивності тощо), а акти, завдяки яким ці елементи стають об'єктом усвідомлення.

Отже, центральна для психології проблема суб'єктно-об'єктних відносин отримала в Брентано істотно іншу інтерпретацію, ніж у Вундта. Обидва виходили з того, що

предметом психології є свідомість та інтерпретували її з позицій інтроспекціонізму. Але Вундт розраховував з'ясувати за допомогою витонченої інтроспекції та допоміжних фізіологічних приладів склад свідомості, її структуру. Brentano вважав, що завдання психолога полягає в тому, щоб ретельно описувати не сам по собі зміст, а пов'язані з ним акти, дії, внутрішні операції.

Вундт наголошував на тому, що психологія – наука дослідна й експериментальна, Brentano – що вона дослідна, але спостережувана. З точки зору Brentano, прийнята в лабораторіях фізіологічної психології процедура аналізу свідомості укладає в прокрустове ложе реальні процеси свідомості, за якими слід ретельно спостерігати в їх природному перебігу і складі. Тому і суб'єктивний (інтроспективний) метод набував у тих, хто починав від Вундта, однієї спрямованості, від Brentano – іншої. В обох випадках стверджувався феноменологічний підхід (об'єкт аналізу – феномени свідомості). Різниця ж полягала в тому, що послідовники Вундта спиралися на виявлення гіпотетичних структурних елементів свідомості, недоступних недосвідченому спостерігачеві, а послідовники Brentano розгортали дослідження свідомості в його цілості і природності, вільної від упереджених теоретичних схем.

Свідомість людини направлена на реальний, незалежно від неї існуючий предмет. Однак у Brentano об'єкт не реальний, а феноменальний, оскільки його буття мислиться залежним від актуалізації його у свідомості суб'єкта. Та й сам суб'єкт, по суті, зведений до системи актів, що має основу в самій собі, а не в чомусь зовнішньому (наприклад, рух або мова, як це було у Сеченова). Отже, реальна активність поведінки була перетворена в суто духовну, яка не має ніяких коренів у реальних і практичних зв'язках людини зі світом.

Ідеї Brentano вплинули на психологічну думку в різних напрямках. У Brentano вчилися і під впливом його ідей перебувало багато західноєвропейських психологів: К. Штумпф,

Т. Ліпс – у Німеччині; А. Мейнонг, Х. Ерекфест – в Австрії; Д. Уорд, Г. Стаут – в Англії та ін. Серед учнів курсу філософії у Brentano був Фрейд, у вченні якого поняття про інтенції перетворилося в ідею про спрямованість психічної енергії на зовнішні об'єкти (включаючи власне тіло суб'єкта). В основі гештальтпсихології лежать феноменологічні ідеї Гуссерля – одного з учнів Brentano.

9.5. Програма психології як науки про еволюційні зв'язки між свідомістю і зовнішнім середовищем Г. Спенсера

Ще одна програма розвитку психології (в її асоціаністському варіанті), уже в контексті вчення про біологічну еволюцію, була запропонована *Гербартом Спенсером* (1820–1903 рр.) у парці «Основи психології». Друге видання цієї книги (1870–1872 рр.) принесло авторові славу творця еволюціоністської психології.

Поняття про еволюцію Спенсер трактував дуже широко, розуміючи під ним будь-який розвиток. Усе існуюче, відповідно до його поглядів, визначається «спільним законом еволюції», загальною формулою: від невизначеної незв'язної гомогенності до певної зв'язкової гетерогенності. Але не це універсальне положення саме по собі, а поєднання психологічних завдань з ідеями нової еволюційної біології дозволило Спенсеру розробити план перетворення психології.

Життя, згідно із Спенсером, є «безперервне пристосування внутрішніх відносин до зовнішніх». З цієї точки зору слід розглядати і психічний процес. Психічні явища, на його думку, – це один з видів життєвих проявів у процесі пристосування організму до середовища. Свідомість тим самим аналізувалась у плані біологічної адаптації. Її існування і розвиток не має іншого сенсу, крім пристосувального. Якби вона не служила цій меті, не сприяла боротьбі за життя, її поява і розвиток була б дивом. Природний відбір створює її з невблаганною необхідністю, і вона служить одним із знарядь

виживання. Психіка, за Спенсером, як і життя в цілому, є пристосуванням внутрішніх відносин до зовнішніх, тобто до зовнішнього середовища.

Спенсер справедливо підкреслює, що вся попередня асоціативна психологія замикалась усередині організму, вважала єдиним шляхом його вивчення встановлення зв'язку між нервовими процесами і психічними. Сам же вчений узяв курс на аналіз фактів свідомості в їх кореляції не тільки з внутрішньотілесними (нервовими), а з зовнішніми щодо організму зв'язками, тобто зв'язками в зовнішньому середовищі. У психології Спенсера психіка береться в її ставленні до зовнішнього середовища й отримує реальну функцію у здійсненні зв'язку організму із середовищем. За Спенсером, «психологію відрізняє від інших наук, на яких вона базується, те, що кожне з її положень охоплює водночасно як пов'язані між собою внутрішні явища, так і пов'язані між собою зовнішні явища, до яких вони належать» (цит. за: Ярошевський. 1985. – С. 218). Співвідношення між внутрішніми явищами – предмет фізіології, між зовнішніми – інших наук. А предмет психології «не є відношення між внутрішніми явищами, які не є також співвідношенням між зовнішніми явищами, але є ставлення між цими двома відношеннями» (Спенсер Г. 1898. – С. 85). Це був крок уперед від «поля свідомості» до «поле поведінки», перехід від розуміння свідомості до поведінки як предмет психології. Але й сама асоціативна концепція психіки у Спенсера зазнала докорінних перетворень: уже психіка в цілому виступала як інструмент пристосування організму до середовища проживання.

На думку Спенсера, у процесі еволюції відбувається поступова диференціація психічного життя від життя фізичного. Середовище – це не тільки сила, що пускає в хід за типом механічного поштовху внутрішньоорганічні процеси, але вона здатна видозмінювати і саму життєдіяльність, забезпечуючи все зростаючу складність пристосування до середовища. Первинною одиницею психіки Спенсер вважає відчуття. Воно

розвинулося з первісної дратівливості. Зовнішній світ, впливаючи на організм, виробляє в ньому поштовх, який має і суб'єктивний ефект – відчуття, тобто найпростіше відчуття. Те, що об'єктивно є нервовим імпульсом, суб'єктивно є одиницею відчування. З різного роду поєднань почуттів утворюються різноманітні форми духовного життя тварин. У процесі пристосування внутрішніх ставлень до зовнішніх утворюються рефлекс, інстинкт, пам'ять, розум, воля. Вони виступають як фази психічного розвитку, стадії пристосування. Інтелект – вища фаза душевного розвитку, за його допомогою пристосування розширюється в просторі і в часі, зростають його спеціалізація, точність і складність. Почуття і воля теж виникають з нижчих форм психічної діяльності. Почуття завжди супроводжують акти пізнання, виникають там, де дія перестає відбуватись автоматично. Вольові вчинки відрізняються від автоматичних тим, що в них є попереднє усвідомлення того, що повинно бути виконано.

На питання про те, як відбувається пристосування внутрішніх зв'язків до зовнішніх, відповідає теорія асоціації ідей. Принцип асоціації Спенсер розглядає як закон, що лежить в основі психічного розвитку. Зовнішні ставлення і зв'язки виробляють зв'язки внутрішні. Вони утворюються в індивідуальному досвіді. Їх продуктом є відчуття, сприйняття, почуття, автоматичні процеси – звички. До індивідуального досвіду приєднується спадковий досвід попередніх поколінь, закріплений у нервовій системі. Це безумовні рефлекси, інстинкти, а також такі форми свідомості, як простір і час, які закріплюються в структурі мозку внаслідок їх повторення в досвіді численних поколінь.

Людську психіку Спенсер розглядає в основних поняттях біологічної еволюції, хоча і підкреслює при цьому, що людина, на відміну від тварин, існує не тільки в природному, а й у надорганічному, тобто соціальному, середовищі і змушена пристосовуватися і до нього. Соціальна еволюція, за Спенсером, становить частину еволюції взагалі, тому закони і механізми

пристосування людини до соціального середовища тільки ускладнюються завдяки появі нових факторів – мови, суспільства, матеріального виробництва, науки, моральних і естетичних категорій та ін. Порівняно з еволюцією у тваринному світі процес пристосування в людини якісно не змінюється. Спенсер зберігає поняття про дві форми досвіду індивідуального і спадкового – видовий. Знання та вміння, набуті в досвіді, закріплюючись в органічній структурі мозку, частково передаються у спадок. До них належать такі форми свідомості, як простір і час. За Спенсером, кожне покоління від народження має у свідомості готові форми простору і часу. Значить, вони не виникають у результаті індивідуального досвіду. Однак, будучи еволюціоністом, Спенсер пояснює їх наявність як продукт розвитку попередніх поколінь. Ці форми являють собою найбільш постійний елемент сприйняття та історично сформовану здатність сприймати всі частини простору одночасно або всі елементи часу послідовно. Вони були набуті протягом тривалого періоду розвитку людства.

Слід зазначити, що у психологію як науку Спенсер увів розрізнення двох її видів. Одна – об'єктивна психологія – має справу із психічними явищами у тварин і людей, що виявляються в діях, пристосуванні до впливів зовнішнього середовища; її метод – зовнішнє спостереження. Інша гілка психології – суб'єктивна психологія – займається станами свідомості за допомогою внутрішнього спостереження. У цілому психологія повинна досліджувати природу, походження і значення зв'язків між свідомістю і зовнішнім середовищем.

Побудована на засадах позитивістського еволюціонізму теорія людини Спенсера натуралістично трактує його розвиток. По суті, вчений стояв на біологізаторських позиціях у розумінні законів розвитку людської психіки. Насправді закріплення знань і вмінь, що здобуваються в процесі розвитку людства, відбувається в об'єктивації, непсихологічних формах соціального успадкування. Кожен індивід повинен засвоїти їх.

Засвоєння є тією новою формою досвіду, якої немає у тварин і яка посідає провідне місце в становленні людської психіки.

Сеченов високо оцінив значення вчення Спенсера про розвиток психіки, назвавши його «першою серйозною і системно проведеною спробою пояснити психічне життя не тільки з боку змісту, але й з боку прогресивного розвитку із загальних засад органічної еволюції» (Сеченов І. М. 1947. – С. 419).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Назвіть авторів програм розвитку психології як самостійної науки.
2. Що виступало предметом психології у «фізіологічній психології» В. Вундта?
3. Чим обґрунтовувалася В. Вундтом самостійність психології?
4. Як розумів своє завдання у галузі психології І.М. Сеченов?
5. Чому, на думку І.М. Сеченова, психологію повинні розробляти фізіологи?
6. Як розумів рефлекс І.М. Сеченов?
7. За якими методами пропонував вивчати духовний бік психіки К.Д. Кавелін?
8. Чи дотримувався ідеї психофізіологічного паралелізму К.Д. Кавелін?
9. Як представлений об'єкт в психічному процесі за Brentano?
10. До якого напрямку функціоналізму або структуралізму можна зарахувати погляди Brentano?
11. Кому належить ідея про те, що психічні явища - це один з видів життєвих проявів організму в процесі адаптації?
12. Яким були погляди Спенсера біологізаторськими чи соціологізаторськими?

Теми рефератів

1. Творчість В. Вундта і її значення для психології.
2. Творча біографія Сеченова і його внесок у розвиток психології.
3. Основні ідеї та положення рефлекторної теорії психічного І.М. Сеченова.
4. Фізіологічні відкриття І.М. Сеченова і їх значення для психології.
5. Подібність і відмінність психологічних поглядів Вундта і Brentano.
6. Дискусія між Сеченовим і Кавеліним про природу психічного.
7. Діалектика матеріального і духовного в полеміці Чернишевського і Юркевича.
8. Внесок Спенсера в розвиток асоціаністської теорії і психології як науки.
9. Порівняльний аналіз програм розвитку психології наприкінці XIX ст.
10. Психологічні погляди К.Д. Кавеліна
11. Структуралізм і функціоналізм у психології: ідеї та люди.

Література

1. Boring E.G. A history of experimental Psychology. – N.Y., 1950.
2. Brentano F. Psychologie von empirischen Standpunkte. – Leipzig, 1874.
3. Будилова Е.А. Борьба материализма и идеализма в русской психологической науке (вторая половина XIX – начало XX в.). – М., 1960.
4. Вундт В. Основания физиологической психологии / пер. В. Кандинского. Ч. 1 – 2. – М., 1880–1881.
5. Вундт В. Очерки психологии. – М., 1912.
6. Вундт В. Проблемы психологии народов. – М., 1912.

7. Ждан А.Н. История психологии. От античности к современности: учебник для вузов. – [4-е изд., перераб.]. – М., 2002.
8. Кавелин К.Д. Собрание сочинений. – т 3. – СПб., 1899 .
9. Кавелин К.Д. Наш умственный строй: Статьи по философии русской истории и культуры. – М., 1989.
10. Сеченов И.М. Избранные произведения: в 2 т. Т.1. – М., 1952.
11. Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения. – М., 1947.
12. Спенсер Г. Соч.: в 7 т. Т 3. – СПб., 1898.
13. Чернышевский Н.Г. Собр. соч.: в 5т. – М., 1974.
14. Юркевич П.Д. Философские произведения. – М., 1990.
15. Якунин В.А. История психологии: учеб. пособие. – СПб., 1998.
16. Ярошевский М.Г. История психологии. –[3-е изд., перераб.]. – М., 1985.

ТЕМА 10. ПЕРІОД «ВІДКРИТОЇ КРИЗИ» У ПСИХОЛОГІЇ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

ПЛАН

- 10.1. Загальна характеристика ситуації в суспільстві, науці і психології на початку ХХ століття.
- 10.2. Періодизація кризи у психології.
- 10.3. Основні наукові школи у психології періоду кризи.

10.1. Загальна характеристика ситуації в суспільстві, науці і психології на початку ХХ століття

Розвиток психології як експериментальної науки, отримання нових емпіричних даних, боротьба думок у теоретичній галузі психології, розширення галузей практичного застосування психології, зростання кількості власне прикладних

психологічних досліджень наприкінці XIX – уперші десятиліття XX ст. призводило до зростання суперечностей між суб'єктивно-ідеалістичними методологічними підставами і конкретно-науковими результатами проведених досліджень. Подібна ситуація, коли теорія почала суттєво відставати у своєму поясненні даних психологічних досліджень, а часом виявлялась і просто неадекватною їм, призвела до ситуації кризи у психології. За оцінкою Л.С. Виготського, це була криза методологічних основ психології, і яка стала «виразом того факту, що психологія як наука у своєму практичному просуванні вперед у світлі вимог, що пред'являються їй практикою, переросла можливості, що допускалися тими методологічними підставами, на яких починала будуватися психологія наприкінці XVIII – початку XIX століття» (Виготський Л.С. 1960. – С. 474).

Криза у психології збіглася з періодом загострення економічних і соціально-політичних суперечностей у буржуазному суспільстві, обумовлена його переходом до імперіалізму. Зростання виробництва супроводжувався якісними змінами в економіці, політиці та ідеології, розвитком процесу концентрації капіталу, пануванням монополій і фінансової олігархії, агресивною зовнішньою політикою, спрямованою на перерозподіл колоній і ринків збуту через імперіалістичні війни, серед яких Перша світова війна 1914–1918 рр. стала першим з найбільших соціальних потрясінь XX ст.

Поглиблення і загострення в суспільстві суперечностей, які є наслідком панування монополій і фінансової олігархії, призвели до утворення масових політичних рухів, течій і партій, до загострення боротьби між різними суспільними групами і класами, насамперед між буржуазією і робітничим класом. Разом з цим, відбувається процес перетворення буржуазії з прогресивного класу в консервативний і навіть реакційний. Природно, що ця обставина знайшла своє відображення у великих змінах буржуазної ідеології. Незабаром після закінчення Першої світової війни відбувається соціалістична

революція 1917 р. в Росії і спостерігається революційний підйом у деяких європейських країнах

Наприкінці XIX – початку XX ст. були зроблені фундаментальні відкриття у фізиці, хімії та інших науках. В.І. Вернадський оцінював їх як «вибух наукової творчості», який привів до перегляду всіх основних характеристик картини світу (Вернадський В.І. 1981. – С. 235). Нові знання неправомірно інтерпретувалися як свідчення того, що сучасні наукові дослідження спростовують відкриття, зроблені в науці попередніми періодами. Насправді, той опис матерії, який дається новітньою фізикою, не спростовує старої фізики, але змінює колишні обмежені поняття про матерію і свідчить про глибше її пізнання. У цьому виявився факт нескінченного розвитку наукового знання, який прийшов на зміну уявленню про науку як застиглу систему знань. Глибокі зміни ідей, виникнення нових понять про матерію у фізиці, хімії, вчення про симетрію, ідеї в астрономії, одночасно зі зростанням фізико-хімічних наук, привели до зміни в розумінні положення людини в науково створюваній картині світу. В.І. Вернадський говорив про глибоку зміну наук про людину і про їх поєднання з науками про природу як про один з наслідків розвитку фізико-хімічних наук, цього перелому наукового розуміння космосу.

У мистецтві (літературі, живописі, театрі) виникають різноманітні антиреалістичні течії, повні містичних мотивів, настрою страху і відчаю. Складність і суперечливість соціальної ситуації, розчарування в колишніх «добропорядних» нормах буржуазної моралі, проповідь волюнтаристських поглядів на суспільство та історію, що приводили до помилкових уявлень про людську особистість, до невіри в духовні цінності, виливались у проповідування панування «природного» біологічного начала в людині. Суперечність між особистістю і суспільством усвідомлювалися як одвічна несумісність біологічної природи людини з моральними вимогами суспільства. Це призводило до виправдання соціальної

несправедливості, конфліктів, злочинів, воєн, до висновку про неможливість встановлення нормальних людських стосунків.

У філософії найпоширенішими течіями стають позитивізм у формі махізму й емпіріокритицизму, інтуїтивізм *А. Бергсона*, німецька ідеалістична філософія життя, феноменологія Е. Гуссерля. Продовжують значно впливати волюнтаристські ідеї А. Шопенгауера, Е. Гартмана, Ф. Ніцше. Усі ці філософські напрямки, звичайно, дуже різні. Але їх об'єднує спільна риса: вони стверджують обмеженість людського пізнання, приводять до висновку, що діяльність розуму має тільки допоміжне значення. Наука може дати лише картину неживої природи. Висуваються ідеї про ірраціональні інстинктивні способи пізнання, які нібито перевершують розум, оскільки логічне мислення не може проникнути в сутність життя. За оцінкою Дж. Бернал, «унаслідок соціальних труднощів наприкінці ХІХ століття воскресило антиінтелектуалізм, який знайшов своє вираження у філософських теоріях Сореля і Бергсона. Інстинкт та інтуїція почали розцінюватися як щось більш важливе, ніж розум... Розум відкидається як застаріле поняття...» (Бернал Дж. 1953. – С. 119). Ці напрямки мали істотний вплив на психологію – багато психологів підтримали філософські ідеї Маха.

Ось за таких умов суспільної ситуації і положення в науці і філософії психологія на початку 10-х рр. ХХ ст. вступила в період відкритої кризи. Її джерелом стали запити практики, необхідність відповісти на які привело усвідомлення недостатності колишніх теоретичних поглядів, що розвивались емпіричною інтроспективною асоціативною психологією, до появи нових напрямків у дослідженнях і нових концепцій. Як і в природознавстві, відкрита криза у психології стала свідченням розвитку цієї науки.

Перетворення уявлень про природу, про закономірності в розвитку психіки і свідомості на основі й унаслідок потужного розвитку власне психологічного експерименту, застосування психологічних знань у різних галузях науки і практики –

медичній, педагогічній, галузях виробництва, транспорту, торгівлі, військової справи та ін., розвиток об'єктивних досліджень у дитячій психології і зоопсихології сприяли виникненню низки нових напрямків, які ставили своїм завданням зміну уявлень про теоретичні основи психологічної науки.

Отже, можна говорити про три групи чинників і умов, у контексті яких виникла і розвивалася криза у психології: суспільні і культурно-історичні, становище в науці і філософії і ситуація в самій психологічній науці.

10.2. Періодизація кризи у психології

Початок кризи можна датувати початком розвитку психології як експериментальної науки. А.М. Ждан позначає її як перший період кризи – період виникнення кризової ситуації – і вказує її межі: третя чверть 70-х рр. XIX ст. – перше десятиліття XX ст. (Ждан А.Н. 1992. – С. 80). Теоретичні ідеї, на яких базувалася психологія Вундта, найпоширеніший напрямок у європейській психології в другій половині XIX ст., з моменту свого обґрунтування відрізнялися подвійністю. Увівши у психологію експеримент (що було, безсумнівно, позитивним фактом), Вундт, разом з тим, обмежив можливості його застосування галуззю тільки елементарних процесів. До того ж і сам експеримент, перенесений у психологію із суміжних галузей – фізіології органів чуттів, психофізики та психометрії, – зберіг властивий цим галузям фізіологічний характер і був лише доповнений даними самоспостереження. Однак незабаром після виникнення експерименту він не тільки потрапляє майже в усі галузі психології, але змінюється і його характер: з фізіологічного, яким він був переважно у Вундта, він перетворюється у власне психологічний експеримент в Еббінгауза та інших психологів. Чим успішніше йшло у психології впровадження експерименту, чим ширшою була сфера досліджуваних нею явищ, тим очевиднішим ставало, що

не свідомість є предметом психологічної науки, і не інтроспекція – її основним методом. Отже, криза зосереджувалася навколо проблеми свідомості і стала підсумком розвитку психології як науки про **свідомість**.

На початку 10-х рр. ХХ ст. психологія вступила в другий період кризи – власне період «відкритої кризи», яка тривала до середини 30-х рр. ХХ ст. і була пов'язана з виникненням нових теоретичних напрямів психології, що прийшли на зміну асоціативній вундтівській психології і заявили про себе як про нові загальнопсихологічні теорії.

Розвиток експерименту супроводжувалося швидким накопиченням нових фактів, які вимагали і нових теоретичних узагальнень. В Європі, одночасно психологією Вундта і в полеміці з нею, народжується психологія актів Ф. Brentano, формується психологія функцій К. Штумпфа, оформляється вюрцбурзька школа психології мислення тощо. В Америці, разом із психологією Е. Тіченера, який продовжує ідеї В. Вундта, значного впливу набула система В. Джемса і сформований на її основі функціоналізм, а також об'єктивні напрямки в дослідженнях на тваринах (Е. Торндайк). Тим самим на зміну панівному асоціатизму Вундта і його американському варіанту – структуралізму приходять функціоналізм, **біхевіоризм** і **геіштальтпсихологія**, які в перші десятиліття ХХ століття оформляються як провідні світові психологічні системи.

Змістовну характеристику цього періоду в розвитку зарубіжної психології дав М.М. Ланге: «У цьому величезному і новому русі, при явному руйнуванні колишніх схем і ще недостатньої визначеності нових категорій, при, так би мовити, бродячому і хаотичному нагромадженні нових термінів і понять, у яких навіть фахівцеві не завжди легко розібратися, ми отримуємо таке враження, ніби сам об'єкт науки – психічне життя – змінився і розгортає перед нами такі нові сторони, яких раніше ми зовсім не помічали, так що для опису їх колишня психологічна термінологія виявляється абсолютно

недостатньою». При цьому вчений підкреслює, що характерною рисою виникаючих нових напрямків є «крайня різноманітність течій, відсутність загальноновизнаної системи науки, величезні принципи відмінності між окремими психологічними школами. Всі визнають асоціатизм і сенсуалізм недостатніми, але чим замінити колишні, настільки прості і ясні, хоча і вузькі психологічні схеми – на це кожна «школа» відповідає по-своєму. Нині загальної, тобто загальноновизнаної системи в нашій науці не існує. Вона зникла разом з асоціанізмом. Психолог наших днів подібний Пріаму, що сидить на руїнах Трої» (Ланге М.М. С. 110).

Основним змістом періоду відкритої кризи і було виникнення нових психологічних напрямків, що зробили (і продовжують чинити) великий вплив на сучасну психологію. Це такі напрямки психологічної думки, як *біхевіоризм, психоаналіз, гештальтпсихологія, французька соціологічна школа, розуміюча (описова) психологія*. Кожен з цих напрямків виступив проти основних положень традиційної психології, основи якої були закладені ще в XVII ст. Декартом і Локком і яка зберегла свої найважливіші риси протягом XVIII–XIX ст.

Як вказує А.М. Ждан, основні положення цієї психології зводилися до таких ідей:

- Психіка ототожнюється зі свідомістю.
- Галузь свідомості протиставляється іншим явищам дійсності і відділяється від них «пріркою». Виникає проблема співвідношення психічного як ідеального світу з матеріальним світом (психофізична проблема) і, зокрема, психічного з фізіологічним (психофізіологічна проблема).
- Суб'єктивний метод інтроспекції вважається єдиним прямим методом в дослідженні свідомості.
- Сенсуалістичний атомізм і, як наслідок цього, механіцизм.
- Індивідуалізм, вивчення явищ свідомості в межах індивідуальної свідомості, якій вони безпосередньо дані.

- Буття психіки вичерпується її даністю, пережитою у свідомості. Феномени, які виступають у переживанні суб'єкта, видаються за адекватну і повну картину свідомості (Ждан А.Н. 1992. – С. 12).

Характерно, що кожен з нових напрямків виступав проти будь-якого одного з цих положень. Так, **Фрейд** зруйнував подання, відповідно до якого психіка ототожнювалась із свідомістю, а психологія оголошувалася наукою про зміст або функції свідомості. Він проаналізував факти несвідомої психічної діяльності і її проявів у вчинках здорової і хворої людини, у сновидіннях і неврозах; він говорив про глибинну будову психіки, у якій свідомість займає лише зовнішній, поверхневий шар. Тим самим Фрейд поставив під сумнів і можливість самопостереження. **Біхевіоризм** сформувався на основі гострої критики суб'єктивності предмета класичної психології і методу інтроспекції і виступив з обґрунтуванням об'єктивного підходу, але вже не до явищ свідомості, безпосередньо недоступним об'єктивному спостереженню, а до поведінки. Французька соціологічна школа стала протестом проти індивідуалізму асоціаністичної психології і відстоювала ідею про соціальну природу людської психіки і її якісну зміну в процесі історичного розвитку суспільства. Другу інтерпретацію ці ідеї (про залежність психіки від суспільства) знайшли в духовно-науковій психології В. Дільтея, а потім Е. Шпрангера. Ці вчені розглядали свідомість людини у відриві від її реальної практичної діяльності.

На думку Дільтея і Шпрангера, вивчення свідомості неможливо за допомогою пояснювальних методів, що склались у природознавстві, зокрема експериментального методу Вундта. Для психології як однієї з наук про душу Дільтей пропонує особливий науковий метод, який він позначив як «розуміння» цілісної за своєю природою свідомості завдяки її віднесенню до об'єктивних суспільних явищ і видів людської діяльності: мистецтва, науки, економіки тощо. Проти сенсуалізму й атомізму асоціаністичної психології виступила цілісна

психологія – широка наукова течія, що має низку варіантів (описова психологія теж розділяла ідеї цілісності духовного життя).

Загальну характеристику різних напрямків другого періоду кризи дав **Л.С. Виготський**. Простежуючи долю кожного з них, він показав, що «...на початку кожного напрямку стоїть якесь фактичне відкриття... Ми маємо справу з новим фактичним матеріалом, який приноситься в психологію кожним новим напрямком» (Виготський Л.С. 1960. – С. 479). Потім на базі цих фактів, кожна група яких дає матеріал лише для окремої глави психології, кожен напрямок будував загальнопсихологічну теорію і в деяких випадках (гештальтпсихологія, психоаналіз) навіть претендував на створення універсальної концепції і світогляду. Однак виконання ролі загальнопсихологічної теорії виявилось не під силу кожному з цих напрямків, і тому вони були змушені асимілювати ідеї інших напрямків. Це призвело до видозміни основних ідей цих напрямків, їх розколу і трансформації в нові наукові напрямки. Безумовно, процесу розпаду цих напрямків сприяла їх взаємна критика, яка допомогла швидше виявити внутрішні суперечності, властиві кожному з них (абсолютизація часткових спостережень, недостатність експериментів, неадекватна теоретична інтерпретація їх результатів).

Таким чином, неминуче настав наступний, третій період кризи. Вона характеризується занепадом напрямків періоду відкритої кризи, змішанням одних напрямків з іншими, розмиванням чітких меж між ними, появою нових психологічних концепцій, таких як, наприклад, *екзистенційна*, або *«гуманістична»*, психологія (К. Роджерс, А. Маслоу, Г. Олпорт), *когнітивна психологія* (У. Найсер, Н. Ліндсей, Д. Норман) та ін. Цей період починається від середини 30-х рр. минулого століття і триває дотепер. Його характерною ознакою є відсутність загальної психологічної теорії і сумнів у можливості коли-небудь її створити.

Загальний підсумок цього періоду підвів Л.С. Виготський. Він писав: «Беручи всі напрямки в їх історичних межах, у всьому тому, що вони були покликані зробити і що вони могли завершити, залишаючись самі собою, я хотів вказати на їх внутрішню обмеженість і неможливість вийти за межі кризи, подолання якої всі ці напрямки ставлять своїм завданням. Імовірно, коло цієї кризи окреслено так, що воно впливає із самої природи тієї методологічної основи, на якій розвивається психологія на Заході, тому всередині себе вона не має розв'язку. Навіть ті спроби, які походять від ідеї розв'язання кризи і подолання тих глухих кутів, до яких вона привела, насправді не долають тих труднощів, до яких привели психологію механіцизм і віталізм, і якби їм випала нагода протягом 10 років увести розумне дослідження, то через 10 років воно знову призвело б у безвихідь уже на вищій фактичній основі, під іншою назвою, глухий кут буде переживатися незмірно трагічніше і гостріше, оскільки він матиме місце на вищому щаблі науки, де всі зіткнення і суперечності виявляються гострішими і нерозв'язними» (Виготський Л.С. 1960. – С. 480 – 481).

Проте, незважаючи на принципові відмінності аналізованих напрямків, усі вони виходили зі старого розуміння свідомості, що й виступало їх спільною основою, яка, на думку С.Л. Рубінштейна, складалась «...у відриві свідомості від практичної діяльності, у якій перетворюється предметний світ і формується саме свідомість у її предметно-смысловому змісті; саме звідси виникає, з одного боку, відчуження цього змісту як «духу» від матеріального буття людини, з другого, перетворення діяльності в поведінку, що розуміється як спосіб реагування. Тут, у загальному вузлі сходяться нитки, що пов'язують психологію свідомості і психологію поведінки, психологію поведінки і психологію духу; у напрямків, які здавалися

найкрайнішими антиподами, тут виявляється загальна основа. Тут осередок кризи, і саме звідси має розпочатися його теоретичне подолання» (Рубинштейн С.Л. 1973. – С. 90).

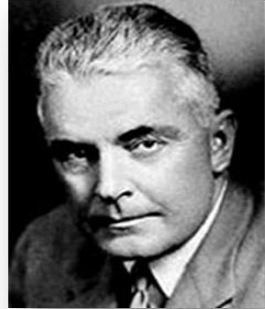
Змінити розуміння свідомості, а не відмовитися від неї як конструктивної категорії у психології, пояснити умови її породження і функціонування – ось у чому полягало завдання, виконання якої дозволяло дійсно подолати кризу теоретичної психології. Її розв'язання вимагало нових методологічних орієнтирів. Саме цим шляхом пішло розв'язання кризових проблем у вітчизняній психології. Радянські психологи висунули завдання перебудови своєї науки на основі принципів марксизму. Починаючи від загальних вказівок про те, що «наукова психологія орієнтується на марксизм» (П.П. Блонський), переходячи потім до свідомого завдання побудови марксистської психології (К.Н. Корнілов) і від неї – до конкретної психологічної програми «історичної людської психології «на основі принципів марксизму (Л.С. Виготський), радянська психологія реально» ... відкрила Маркса для світової психологічної науки» (Леонтьєв О.М. 1977. – С. 18). Саме «внесення у психологію таких понять, як поняття психічного відображення об'єктивного світу, поняття, що породжує психіку людини в суспільній практиці, про предметну діяльність і про єдність свідомості і діяльності, неминуче вело до зміни самосвідомості радянської психології. Стало ймовірним, що марксистська психологія – це не особливий напрямок серед інших, а зовсім новий етап у розвитку світової психології...» (Леонтьєв О.М. 1977. – С. 9).

Опора радянської психології на методологію марксизму-ленінізму означала перебудову «самого фундаменту психології», яка забезпечила справді наукове, послідовно матеріалістичне розв'язання основних проблем і стала причиною всіх її досягнень.

10.3. Основні наукові школи у психології періоду кризи

Біхевіоризм

Біхевіоризм виник у США і став реакцією на структуралізм В. Вундта і Е. Тітченера та на американський функціоналізм. Його основоположником був *Джон Уотсон* (1878–1958 рр.), стаття якого «Психологія з точки зору біхевіориста» (1913 р.) поклала початок напрямку. У ній автор критикував психологію за суб'єктивізм і практичну марність, називаючи «...свідомість з її структурними одиницями, елементарними відчуттями, чуттєвими тонами, увагою, сприйняттям, уявленням одними лише невизначеними виразами» (Уотсон Дж. 1926. – С. 3). Предметом біхевіоризму він проголосив вивчення поведінки об'єктивно, а його метою є служіння практиці.

Філософську основу біхевіоризму становить сплав позитивізму і прагматизму. Відповідно до методології позитивізму в біхевіоризмі визнавалося, що науковому дослідженню доступні тільки об'єктивно спостерігаючи факти. У дусі прагматизму заперечувалося значення абстрактного знання про людину. Стверджувалося, що вивчення поведінки має життєве значення і повинно допомогти людині (і суспільству в цілому) у розв'язання практичних проблем: як організувати своє повсякденне життя, як побудувати навчання, щоб швидше оволодіти необхідними навичками або змінити небажану поведінку, тощо.

Як наукову передумови Дж. Уотсон називав дослідження із психології тварин, передусім дослідження Е. Торндайка, а також школу об'єктивної психології. Однак усі ці дослідження були, за оцінкою Уотсона, «швидше за реакцією на антропоморфізм, а не на психологію як науку про свідомість» (Уотсон Дж. 1926. – С.129). Він відзначав також вплив на

формування цього напрямку праць І.П. Павлова і В.М. Бехтерева.

Поведінка людини як предмет біхевіоризму – це всі вчинки і слова, як набуті, так і вроджені, те, що люди роблять від народження і до смерті. Поведінка – це будь-яка реакція у відповідь на зовнішній стимул, за допомогою якої індивід пристосовується до середовища. При цьому поведінка трактується досить широко і включає будь-яку реакцію, зокрема і виділення секрету залози, і судинну реакцію, наприклад, до поведінки належить навіть сукупність змін гладкої і поперечно-смугастої мускулатури, а також зміни залоз, які відбуваються у відповідь на подразник. Водночас це визначення надзвичайно вузьке, тому що обмежується тільки зовні спостережуваними явищами: з аналізу виключаються як неспостережувані фізіологічні механізми, так і психічні процеси. У результаті поведінка трактується механістично, оскільки зводиться лише до її зовнішніх проявів.

«Основне завдання біхевіоризму полягає... в накопиченні спостережень над поведінкою людини з таким розрахунком, щоб у кожному даному випадку при даному стимулі (або краще сказати, ситуації) біхевіорист міг сказати наперед, яка буде реакція, або, якщо дана реакція, якою ситуацією дана реакція викликана» (Уотсон Дж. Б. 1992. – С. 98).

Уотсон виробляє класифікацію всіх реакцій за двома підставами: є вони набутими, чи спадковими; внутрішніми (прихованими), або зовнішніми (спостережуваними). Відповідно в поведінці виділяються реакції:

- зовнішні, або видимі, набуті (наприклад, гра в теніс, відкривання дверей, рухові навички тощо);
- внутрішні, або приховані, набуті (мислення, під якою в біхевіоризмі розуміється зовнішня мова);
- зовнішні (видимі) спадкові (наприклад, хапання, чхання, мигання, а також реакції при страху, люті, любові, тобто інстинкти і емоції, але описувані суто об'єктивно в термінах стимулів і реакцій);

▪ внутрішні (приховані) спадкові реакції залоз внутрішньої секреції, зміни в кровообігу та ін., що вивчаються у фізіології.

У подальшому Уотсон описав і відмінності між інстинктивними й емоційними реакціями.

Спостереження за новонародженим привело вченого до висновку, що кількість складних незавчених реакцій при народженні і потім після нього порівняно невелика і не може забезпечити пристосування. Більш того, він не знаходить даних, що підтверджують існування спадкових форм поведінки, таких, як повзання, лазіння, войовничість, спадкових здібностей (музичних, художніх та ін.). У дійсності поведінка є результатом навчання. Уотсон вірить у всесилля освіти. Тому навички і навчання стають головною проблемою біхевіоризму. Мова, мислення розглядаються як види навичок.

Звичка – це індивідуально набута, або завчена дія. Її основу становлять елементарні рухи, які є вродженими. Новий, або вчинений, елемент у навичці – це зв'язування воєдино або об'єднання окремих рухів так, щоб зробити нову діяльність.

Утримання навичок становить пам'ять. У суперечності з установкою на відмову від вивчення неспостережуваних механізмів поведінки Уотсон висуває гіпотезу про такі механізми, які називаються ним принципом обумовлення. Називаючи всі спадкові реакції безумовними рефlekсами, а набуті – умовними, Дж. Уотсон стверджує, що найважливішою умовою утворення зв'язку між ними є одночасність у дії безумовного й умовного стимулів, стимули, які спочатку не викликають будь-яку реакцію, потім починають викликати її. Передбачається, що зв'язок є результатом перемикання збудження в центральній інстанції на шляху сильнішого, тобто безумовного, подразника. Однак біхевіорист не займається цим центральним процесом, обмежившись спостереженням за співвідношенням реакції з усіма новими стимулами.

У біхевіоризмі процес утворення навичок і навчання трактується механістично. Навички утворюються через сліпи

проби й помилки і є некерованим процесом. Тут один з можливих шляхів видається за єдиний і обов'язковий. Існує й інший шлях, в основі якого лежить управління процесом утворення досвіду: виділяється система умов, необхідних для дії, і організовується її виконання з орієнтуванням на ці умови. Незважаючи на ймовірні обмеження, концепція Уотсона поклала початок науковій теорії процесу формування рухової навички і навчання в цілому.

До середини 20-х рр. біхевіоризм набув значного поширення в Америці. Водночас для дослідників ставало дедалі зрозуміліше, що виключення психіки (свідомості, за Уотсоном) призводить до неадекватного трактування поведінки. На це вказав Е. Толмен у критиці Уотсона, назвавши його підхід молекулярним. Дійсно, якщо виключити з поведінки його мотиваційно-пізнавальні компоненти, неможливо пояснити інтегрування окремих реакцій в той чи інший вчинок або діяльність типу «людина буде будинок», «плаває», «пише листа» тощо. Твердження Дж. Уотсона про те, що біхевіорист цікавиться поведінкою цілої людини, ніяк не забезпечується її механістичною атомістичною позицією і навіть вступає в суперечність з нею, що вона сама визнала.

Основу біхевіоризму становить ототожнення психіки з інтроспективним її розумінням у психології свідомості. За оцінкою Виготського і Рубінштейна, ігнорування свідомості, психіки – замість перебудови інтроспекціоністської концепції свідомості – становить суть радикального біхевіоризму Уотсона. Імовірно, не можна покласти в основу психології заперечення психіки. Водночас історичною заслугою Уотсона є дослідження поведінки і гостра постановка проблеми об'єктивного підходу у психології. Також важливим є висунуте ним завдання управління поведінкою людини, націленість наукового дослідження на зв'язок з практичними завданнями. Однак завдяки механістичному підходу до людини як реагуючого організму реалізація цього завдання отримує в біхевіоризмі

напрямок, що дегуманізує людину: управління починає ототожнюватися з маніпулюванням особистістю.

Окремим напрямком у розвитку біхевіоризму є теорія оперантного біхевіоризму *Барреса Скіннера* (1904–1990 рр.) Як і Уотсон, він висуває як предмет дослідження поведінки організму і, зберігаючи двочленну схему його аналізу (*стимул – реакція*), вивчає тільки його руховий бік. Ґрунтуючись на експериментальних дослідженнях і теоретичному аналізі поведінки тварин, Скіннер формулює положення про три види поведінки: безумовно-рефлекторний, умовно-рефлекторний і оперантний. Останній і становить специфіку вчення Скіннера. Безумовно-рефлекторний і умовно-рефлекторний види поведінки, що викликаються стимулами, називаються Скіннером *респондентною*, тобто відповідною, поведінкою. Вони становлять певну частину репертуару поведінки, але тільки ними не забезпечується адаптація в реальному середовищі існування. Реально процес пристосування будується на основі активних проб – впливів тварини на навколишній світ, деякі з яких випадково можуть приводити до корисного результату, який завдяки цьому закріплюється. Такі реакції, які не викликаються стимулами, а виділяються («випускаються») організмом, Скіннер назвав *оперантні*. Саме ці реакції переважають в адаптивній поведінці тварини.

Для їх дослідження була сконструйована спеціальна установка, що отримала назву «ящик Скіннера». Це клітка, у якій є маніпулятор – пристрій, натискання на яке приводить до появи підкріплення (позитивного або негативного). Маніпулятор пов'язаний із записуючим пристроєм, що реєструє силу і частоту реакцій тварини. Усі елементи ситуації варіювалися з метою дослідження залежності між реакцією і режимом підкріплення.

На основі аналізу поведінки Скіннер сформулював власну теорію навчання. Головним засобом формування нової поведінки виступає підкріплення. Уся процедура навчання у тварин отримала назву «послідовного наведення на потрібну реакцію».

Дані, отримані при вивченні поведінки тварин, Скіннер переносить на людську поведінку, що призводить до вкрай біологізаторського трактуванні людини. Так виник скіннерівський варіант програмованого навчання. Відповідно до його вимог навчальний матеріал розчленовується на дрібні порції (кроки), кожна з яких доступна для учнів; кожен крок негайно підкріплюється; з цією метою використовуються технічні засоби. Процес навчання індивідуалізується.

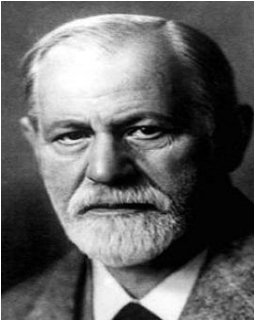
Принципова обмеженість програми навчання Б. Скіннера полягає у зведенні навчання до набору зовнішніх актів поведінки і підкріплення правильних з них. При цьому не організовується внутрішня пізнавальна діяльність учнів і, як наслідок, навчання втрачає свою специфіку як свідомий процес. Слідуючи установці уотсонівського біхевіоризму, Б. Скіннер виключає внутрішній світ людини, її свідомість з поведінки і виробляє біхевіоризацію психіки.

Поведінка – це те, що творить організм і що можна спостерігати. Настільки крайня позиція приводить Скіннера до висновку, що поняттям інтелекту, волі, емоцій, творчості, особистості не залишається місця в науковому аналізі поведінки. Вони лише слова, які позначають неспостережувані фікції, приховують незнання причин поведінки. Психічні процеси описуються в термінах реакцій і підкріплень, а людина – як реактивна істота, що піддається впливам зовнішніх обставин. Культура – література, живопис, естрада – виявляються в його трактуванні «хитромудро вигаданими підкріпленнями». Доведена до крайнощів біхевіоризація людини, культури і суспільства призводить до абсурду, що найчіткіше проявилось у сумнозвісній книзі 1971 року «По той бік свободи і гідності». Трансформація Скіннером понять свободи, відповідальності, гідності означає їх фактичне виключення з пояснення реальної життєдіяльності людини.

Меті розв'язання соціальних проблем служить створена Скіннером технологія поведінки, покликана здійснювати контроль одних людей за іншими. Оскільки наміри, бажання,

самосвідомість людини не беруться до уваги, засобом управління поведінкою не є звертання до свідомості людей. Ним виступає контроль за режимом підкрплень, що дозволяє маніпулювати людьми.

Класичний психоаналіз

Психоаналіз *Зігмунда Фрейда* (1856–1939 рр.) виник на початку 90-х рр. XIX ст. з медичної практики лікування хворих з функціональними порушеннями психіки. Займаючись неврозами, переважно істерією, З. Фрейд вивчив досвід видатних французьких неврологів *Ж. Шарко* і *І. Бернгейма*. Використання останнім гіпнотичного навіювання з терапевтичними цілями, факт постгіпнотичного навіювання справили велике враження на Фрейда і сприяли такому розумінню походження неврозів і їх лікування, яке сформувало ядро його майбутньої концепції. Воно було викладене в книжці «Дослідження істерії» (1895 р.), написаної спільно з відомим віденським лікарем *І. Брейером* (1842–1925 рр.), з яким Фрейд того часу співпрацював.

У загальній формі теорія Фрейда в цей період зводилася до розуміння невротичної хвороби як патологічного функціонування «ущемлених» афектів, сильних, але затриманих у несвідомій ділянці переживань. Якщо за допомогою гіпнозу пацієнт отримує можливість оживити в пам'яті переживання, які травмували його, і знову емоційно випробує їх, може наступити одужання. Вирішальним моментом у становленні оригінальної теорії Фрейда був відхід від гіпнозу як засобу проникнення до ущемлених і забутих хворобливих переживань: у багатьох, і якраз найважчих, випадках гіпноз залишався безсилим, зустрічав «опір», який не міг подолати. Фрейд був змушений шукати інші шляхи до «ущемленого» афекту і зрештою знайшов їх у тлумаченні сновидінь, вільно спливаючих асоціацій, малих і

великих психопатологічних симптомах (проявах) рухових розладів, застережень, забування тощо. Дослідження та інтерпретацію цього різноманітного матеріалу Фрейд назвав психоаналізом – новою формою терапії і методом дослідження. Ядро психоаналізу як нового психологічного напрямку становить *вчення про несвідоме*.

Наукова діяльність Фрейда охоплює кілька десятиліть. За ці роки його концепція несвідомого зазнала суттєвих змін. У його вченні можна розрізнити, хоча і дещо умовно, три періоди.

Перший період (1897–1905 рр.), коли психоаналіз в основному залишався методом лікування неврозів з окремими спробами загальних висновків про характер душевного життя. Основні твори цього періоду: «Глумачення сновидінь» (1900 р.), «Психопатологія повсякденного життя» (1904 р.), «Дотепність і її відношення до несвідомого» (1905 р.), «Три нариси з теорії сексуальності» (1905 р.), «Уривок з одного аналізу істерії» (перший і закінчений виклад психоаналітичного методу лікування) (1905 р.). Особливе значення має праця «Глумачення сновидінь», у якій висловлюється перший варіант вчення про систему духовного життя, яка має глибинну будову.

У ній виділяються три рівні – свідоме, підсвідоме і несвідоме з цензурою між ними. У цей період психоаналіз починає набувати популярності, навколо Фрейда складається гурток (1902) з представників різних професій (лікарів, письменників, художників), які хочуть вивчити психоаналіз і застосувати його у своїй практиці.

У другому періоді (1906–1918 рр.) фрейдизм перетворюється в загальнопсихологічне вчення про особистість і її розвиток. У цей період виходять «Аналіз фобії одного п'ятирічного хлопчика» (1909 р.), «Леонардо да Вінчі» (1910 р.) і «Тотем і табу» (1912 р.) –праці, у яких Фрейд поширює психоаналіз на галузь художньої творчості і проблеми людської історії.

Психоаналіз збуджує інтерес у багатьох країнах. 1909 р. Фрейд на запрошення Хола читає лекції в Америці, тим самим

поклавши початок поширенню психоаналізу в Америці («Про психоаналіз, п'ять лекцій», 1909 р.) Значною подією в розвитку психоаналізу в цей період був відхід від Фрейда його перших співробітників А. Адлера (1911 р.) і К. Юнга (1912 р.) Кращим і найповнішим викладом психоаналізу до початку Першої світової війни, роботою, яка разом із «Психопатологією повсякденного життя» отримала порівняно з іншими працями З. Фрейда поширення, є його «Лекції із вступу до психоаналізу» (в 2 т.), які були прочитані лікарям 1915 / 1916–1916 / 1917 роками. 1933 р. Фрейд приєднав до них 3-й том під назвою «Продовження лекцій зі вступу до психоаналізу».

Третій період. У 3-му, останньому періоді творчості концепція З. Фрейда зазнає суттєвих змін і отримує своє філософське завершення. Під впливом подій Першої світової війни змінюється вчення про потяги («По той бік принципу задоволення», 1920 р.) Структура особистості уявляється тепер у вигляді вчення про три інстанції – «Я», «Воно», «Ідеальне-Я» («Я і Воно», 1923 р.) У низці робіт З. Фрейд поширює власну теорію на розуміння культури і різних сторін суспільного життя: релігію – «Майбутнє однієї ілюзії» (1927 р.); антропологію, соціальну психологію, проблеми цивілізації – «Психологія мас і аналіз людського Я» (1921 р.), «Мойсей і єдинобожжя» (1939 р.) та ін. Психоаналіз стає філософською системою і змикається з іншими течіями сучасної філософії.

У чому ж суть психоаналізу? Психоаналіз розглядає душевне життя з трьох точок зору: динамічної, топічної (просторове уявлення про структуру духовного життя) та економічної.

З топічної точки зору Фрейд розрізняє три сфери психіки – свідоме, підсвідоме і несвідоме. Свідоме має властивість переживання, підсвідоме – це приховане (латентне) несвідоме, тобто має здатність свідомості, несвідоме – це витіснена несвідома психіка, не має здатності потрапити у свідомість: потрапити в нього може тільки представник витісненої несвідомої психіки. До джерел припущень про несвідому

психіку можна зарахувати такі теоретичні міркування.

Виходячи з безумовного детермінізму і виключаючи правомірність фізіологічних пояснень у психології, З. Фрейд розглядав факти, що не піддаються свідомому контролю і не привертали увагу традиційної психології (забудькуватість, описки, сновидіння), як явища, які мають причини і тому повинні отримати пояснення. Так і виходило, що психічне має пояснюватись із психічного і, значить, психічне свідоме – із психічного несвідомого: об'єктивні прояви – сновидіння, помилкові вчинки, описки, забудькуватість, які відбуваються в нормальному душевному житті, а також в невротичних симптомах у хворих людей, відкриваються свідомості, а їх причини немає.

Саме ці прояви є свідченням несвідомого. Шляхи їх виявлення за допомогою аналізу об'єктивних проявів несвідомого формують методи Фрейда. Основним з них є метод аналізу асоціацій, які вільно спливають. Пацієнт зручно розташовувався на канапі, Фрейд посів місце позаду, так, що йому було видно пацієнта, а він сам не потрапляв у поле зору пацієнта. Йому пропонувалося віддатися ходу вільних асоціацій, тобто говорити все, що приходить на думку, припинивши будь-яке свідоме управління ходом думок, не давати можливості для критики, яка відкидає інші асоціації під приводом їх недостатньої важливості або безглуздості. Вимога щирості з боку пацієнта у висловлюванні власних думок було основним технічним правилом проведення аналізу, початком роботи, що сприяє здійсненню аналітичної терапії. Отриманий таким чином матеріал – Фрейд називав його «рудюю для психоаналізу» – підлягав тлумаченню, тому що під впливом опору в ньому виникають спотворення, і вишукувані витіснені думки маскувалися замісними.

Тісно пов'язаний з цим методом і метод тлумачення сновидінь. Фрейд розрізняє явний, образний зміст сну – його «фасад» – і замаскований прихований сенс, який є бажання, у яких ми не хочемо собі зізнатися, оскільки вони є

неприйнятними для нас. Цей сенс виражається в символіці сновидінь. «Я назвав «роботою сновидінь» процес, який спільно з цензурою переводить приховані думки в явний зміст сновидіння і який включає такі процеси, як *згущення* і *зміщення*. У снах несвідоме користується, передусім для зображення сексуальних комплексів, визначеною символікою, яка... цілком типова». Звідси необхідність тлумачення сновидінь. Сновидіння є і у здорової людини. Сновидіння створюються також як невротичні симптоми: «...вони є компромісом між вимогами пригнічених імпульсів (витіснених потягів) і опором, що цензурують сили». Фрейд надавав надзвичайну важливість тлумачення сновидінь. «Спочатку психоаналіз був пов'язаний тільки з патологічними явищами ... але коли він перейшов до сновидінь, тут він вже мав справу з явищами нормального психічного життя, що зустрічаються у кожної здорової людини. Якщо сни виявились утвореними так само, як симптоми, якщо їх пояснення вимагає тих же припущень – бажань, заміщення і компромісних утворень, виділення свідомості і несвідомого в різні психічні системи, то зрозуміло, що психоаналіз більше не допоміжна наука в галузі психопатології; він більшою мірою дає основу нової та глибокої науки про психіку, яка буде так само прийнятна для розуміння норми. Його постулати і відкриття виявились придатними для перенесення в іншу галузь психічних явищ, і перед ними відкритий шлях далеко за їх межі у сфері універсального значення».

Одним з методів був аналіз помилкових дій повсякденного життя. Такі явища, як описки, застереження, втрата речей та ін., не випадкові і висловлюють імпульси і наміри, які відсторонені і повинні бути приховані від свідомості. За їх допомогою людина видає власні таємниці. Знову помічається зв'язок психоаналізу зі здоровою психікою. Симптоматичні дії повинні бути витлумачені. Виходячи з них, можна виявити існуючі, але приховані або пригнічені імпульси і наміри. Так, дотепність, жарти, каламбури тощо – це є замасковані мотиви щось сказати не прямо, а з натяком.

Невротичні симптоми розглядалися як спотворений замісник витісненого в несвідоме бажання. Такі сфери прояву несвідомого. Отже, психологічний аналіз невротичних симптомів, сновидінь, помилкових дій стає джерелом проникнення в несвідоме, тобто способом привести до свідомості витіснений матеріал.

Усюди в сновидіннях, помилках повсякденного буття, виявлених у нормальному душевному житті, у невротичних симптомах хворих простежується зіткнення двох тенденцій, конфлікт протилежно спрямованих душевних сил: одні – порушують та інші – порушені тенденції, бажання. Сила, яка чинить опір цій другій тенденції, – цензура. Під її впливом відбувається витіснення ідеї, з якою пов'язане несумісне бажання, у несвідоме, де воно продовжує існувати, але в зміненому вигляді, і переробка цієї тенденції, створення заміни неможливого задоволення через спотворення, утворення хворобливого симптому, нав'язливий стан, сублимацію (перемикання на інші шляхи – у рамках творчої, наукової тощо діяльності) та ін. Так, у сновидіннях робота цензури зі спотворення несвідомих прихованих думок у явний зміст включає процеси згущення, зміщення (зсуву), перетворення думки в образ та ін. Виникає необхідність тлумачення, тобто виявлення прихованого змісту і значення помилкових дій, невротичних симптомів, сновидінь. Тлумачення можливе, оскільки в усіх цих утвореннях зберігається залишок подібності з первісною витісненою ідеєю.

Які ті тенденції, проти яких виступає цензура? Це питання про зміст і сутність несвідомого. Приховані тенденції – це завжди бажання, з якими наша соціалізована свідомість не може примиритися, бо «... за своєю природою вони, безумовно, гідні осуду, однаково непристойні як з етичного, так і в естетичного і соціального боку належать до розряду таких явищ, про які не наважуються подумати або думають тільки з відразою» (Фрейд 3. 1922. – С. 147). Несвідоме – це місце зосередження потягів, де перебуває все витіснене зі свідомості

як недопустиме за своєю природою. У системі несвідомого немає заперечень, сумнівів, різних ступенів достовірності. Несвідомі процеси перебувають поза часом, вони підпорядковані принципу задоволення, для них не має значення критерій реальності. У цій системі немає псуперечностей, вона існує у формі уявлень. Несвідоме називається первинним психічним процесом. Воно – вихідний момент душевного життя і справжня психічна реальність.

Економічна точка зору на діяльність психічного апарату бере до уваги кількісний бік, підхід до духовного життя з точки зору витрати енергії. Психоаналіз передбачає, що потяги заряджені певною кількістю енергії, яка створює напругу в організмі, що супроводжується невдоволенням, стражданням. Під впливом біологічної тенденції до зниження збудження організм прагне звільнитися від страждання, знизити напругу (різними шляхами –через звільнення, що йдуть ззовні подразнень, або задоволення, що йдуть зсередини), щоб домогтися зниження тону збудження і випробувати почуття задоволення.

Отже, перебіг душевних процесів автоматично регулюється принципом задоволення – страждання (принцип задоволення), причому страждання співвідноситься із зростанням напруги, збудження, а задоволення – з його спадом. Завдання душевного апарату з економічної точки зору полягає в тому, щоб впоратися з наявною в душевному апараті кількістю збудження і не допустити його до повного застою.

В описі структури душевного життя, яке складається зі свідомості і двох систем несвідомого–підсвідомого і власне несвідомого і цензурою між ними – необхідно ввести зміни, якщо застосувати динамічну точку зору. Якщо в описовому сенсі існує двояке несвідоме, то в динамічному – тільки одне: те, що витіснене і не може бути свідомим. Класичний психоаналіз Фрейда зосереджується переважно на витісненому несвідомому. На роботу з ним спрямована і терапевтична практика психоаналізу.

Надалі ця топографія душевного апарату була перетворена. В остаточному варіанті психічна сфера поділялася на три утворення: «Я», «Над-Я», «Воно». Індивідуум уявляється як несвідоме «Воно», яке поверхнево охоплено «Я». Тут збираються всі потяги.

Розуміння Фрейдом потягів змінювалося. Спочатку (до 1915 р.) Фрейд розрізняв сексуальні потяги, які підкоряються принципу задоволення і потягу «Я», і потягу до самозбереження, які підкоряються принципу реальності. В остаточному варіанті психоаналізу (з 20-х рр.) вони об'єднуються в групу потягів до життя (*eros*). Іншим потягом є потяг до смерті, до руйнування (*танатос*).

«Воно» – це галузь несвідомого, яке відіграє найважливішу роль у структурі особистості. «Воно» – рушійна сила поведінки: джерело енергії, потужний мотиваційний початок. «Я» – це поверхневий шар душевного апарату, саме він називається свідомістю і його завдання порівнювати діяльність «Воно» з принципом реальності. «Над-Я» спрямоване проти «Воно» і висловлює систему вимог «Я». У нього включаються система ідеалів (ідеальне «Я») і заборони. Це критична інстанція, посередник між «Воно» і «Я». У цілому сукупність моральних, етичних тенденцій Фрейд називає «Над-Я», ідеалом і совістю. «Над-Я» є представником морального обмеження і прагнення до досконалості. Це наглядчач, критик, продовжує в особистості ту функцію, яку виконував батько і вихователь у першому періоді життя індивіда. Ця частина у структурі особистості належить до несвідомого.

Взаємозв'язки цих станів стали зрозумілі в процесі дослідження джерел невротичних станів. Коріння цих джерел простежувалися до глибокого дитинства. Зрештою вимальовувалася загальна лінія розвитку психіки людини. За Фрейдом, дитина – суто органічна істота, вона народжується наповненою потягами. При задоволенні вони доставляють їй задоволення. Ці недиференційовані бажання органічного задоволення, насолоди Фрейд називав сексуальним потягом, в

основі якого лежить сексуальна енергія – **лібідо**. Розвиток організму відбувається під впливом потягів і проходить низку стадій – від аутоеротизму до ранньої генітальної стадії, коли первісний ерос перетворюється в двох напрямках: по-перше, відбувається його підпорядкування пануванню генітальної зони, що призводить до виникнення власне статевого потягу; по-друге, здійснюється вибір об'єкта реалізації лібідо.

Другий напрямок має виняткове значення. Спочатку особу, на яку спрямовані потяги, дитина знаходить серед близьких. Маленький хлопчик зосереджує свої сексуальні бажання на матері, він ворожий батькові. У дівчинки зворотна установка – ніжність до батька і ворожість до матері. Фрейд розвиває теорію обов'язкової конфліктної ситуації, пов'язаної з подвійністю бажань дитини до батька і до матері як об'єктів любові. Конфлікт закінчується утворенням відповідних комплексів – Едіпа у хлопчика і Електри у дівчинки до 4 – 5 років. (Поняття комплексу Електри ввів К. Юнг для позначення Едіпового комплексу в дівчат. Фрейд же говорив про едіповий комплекс, який притаманний усім людям, незалежно від статевої приналежності). У результаті витіснення цих комплексів утворюються внутрішні ідеали і заборони – «Над-Я». «Над-Я» має також найтісніший зв'язок з філогенетичними впливами: у ньому містяться заборони і табу, що збереглися з часів первісного суспільства і зафіксовані спадково.

Після придушення сексуального потягу настає латентний період. Він триває до пубертатного віку. З 13–14 років починається фаза подальшого розвитку сексуального потягу. Це період остаточного вибору об'єкта. Дитина бере за зразок батька і матір і переносить потяг на інший об'єкт – це благополучний розвиток лібідо. Для неблагополучного розвитку характерні фіксації (затримки) на певній стадії, регресії (повернення на пройдену стадію). Ці збочення були названі інфантилізмом.

У результаті розвитку в онтогенезі, з накопиченням життєвого досвіду складається «Я», формуються інстанції «Над-Я» і витісненого «Воно». Розвинена, правильно сформована

особистість являє собою систему первинних потягів, що знайшла шляхи їх задоволення: частково прямі, але головним чином обхідні, через *сублімацію*. Уся людська діяльність, культура і суспільство розглядаються як засіб задоволення і символічного вираження якогось внутрішнього бажання, потягу.

Співвідношення між сферами в структурі особистості розглядалося Фрейдом як їхнє динамічне зіткнення і боротьба за типом конфлікту між свідомим і несвідомим, а людина виступала їх продуктом. Свідоме «Я», яке вважалося раніше істинним осередком індивіда, стає лише глашатаєм несвідомого, причому досить погано поінформованим, оскільки він нічого не знає про дійсний зміст несвідомого, доносячи свідомості лише про те, що пропускає цензура. Свідоме – не має психіки, а лише одну з її якостей, що може приєднуватися чи не приєднуватися до інших якостей психіки. Водночас завдання полягає в тому, щоб перевести несвідомий матеріал людської психіки в галузь свідомості: «Я» має замінити «Воно».

Механізми взаємодії між різними інстанціями в особистості знаходять, на думку пізнього Фрейда, свій аналог у соціальних і культурних процесах у суспільстві. Усі соціальні інститути пояснювалися ним як результат розвитку суто внутрішніх тенденцій у самій людині. При цьому Фрейд вдавався до невиправдано широких аналогій і узагальнень. Спостережуваний ним антагонізм між індивідом і суспільством він вважав невід'ємною частиною розвитку культури в усі часи, оскільки підходив до людини і трактуванні причин виникнення неврозів з натуралістичних позицій.

Вчення 3. Фрейда з моменту його виникнення і дотепер викликає неослабний інтерес, але отримує при цьому неоднозначну і досить критичну оцінку. Це відбувається через однобічне трактування ним проблеми несвідомого. Основне питання, яке вимагало відповіді, полягало в тому, наскільки науково обгрунтована психологічна теорія несвідомого, твердження про дитячу сексуальність і широке тлумачення поняття сексуальності, уявлення про важливість сексуального

життя і дитячих переживань для походження неврозів. Часто як відповідь висловлювалася думка про ефективність психоаналізу. Однак сам по собі факт виліковності ще не підтверджує правильності теоретичного тлумачення несвідомих процесів, оскільки може залежати від набагато ширшого кола причин. У психоаналізі допускається велика довільність у тлумаченні символічного сенсу проявів несвідомого – снів, застережень тощо, істинність яких неможливо перевірити. Замість суворої дедукції використовуються аналогії, метафори. Усе це суперечить об'єктивності та науковості, обов'язковим для наукової теорії.

У психоаналізі відбувається біологізація і натуралізація психіки людини. Сутність людини становить темне «Воно». Людина розглядається як природна істота, наповнена потягами. Потяги лежать в основі поведінки людини, неврози також пояснюються з потягів. Духовний світ розглядається як форма сублимованого лібідо. Водночас суспільні явища психологізуються. Фрейд замінив реальні рушійні сили історичного процесу і воєн ідеєю природної схильності людини до агресії і деструкції. Саме суперечливі, науково необґрунтовані твердження, що межують з вигадкою, зустріли критику навіть послідовників і учнів Фрейда.

Одним з них був *Альфред Адлер* (1870–1937 рр.) Він почав свою медичну практику лікар-окуліст, але невдовзі основним напрямком його роботи стає психіатрія. Зустрівшись із великими труднощами в лікуванні неврозів, Адлер

звернув увагу на новий підхід Фрейда, зокрема, високо оцінив його «Тлумачення сновидінь». Цю книгу він вважав найбільшим внеском у розуміння природи людини. Вона піддавалася різким нападкам, передусім твердження про сексуальну етіологію неврозів. Адлер виступив у пресі на захист Фрейда. Фрейд звернув увагу на цей виступ і запропонував Адлеру вступити до

психоаналітичного гуртка (1902 р.) Однак невдовзі між ними почалися глибокі теоретичні розбіжності, головною з яких було заперечення Адлером сексуальних причин походження неврозів та інших феноменів. Конфлікт завершився розривом, відходом від Фрейда (1911 р.) і створенням власної концепції. За Адлером, не сексуальні потяги, а почуття неповноцінності і необхідність компенсувати дефект посідають центральне місце в особистості і виступають чинниками розвитку кожної людини. Почуття неповноцінності викликається як органічними – морфологічними і функціональними вадами органів, аномаліями органів, їх функцій та ін., так і суб'єктивними факторами – відчуттям природної слабкості, труднощів у соціальних стосунках та ін. *Почуття неповноцінності* – нормальне почуття, воно – не пасивний стан, але є стимул психічного розвитку індивіда. Людина прагне подолати власну неповноцінність: чим сильніше почуття неповноцінності, тим сильніше прагнення до його подолання у формі прагнення до переваги, до влади над навколишнім середовищем. Отже, почуття неповноцінності врівноважується прагненням до досконалості, і навіть до переваги, разом вони призводять до утворення несвідомих механізмів компенсації і надкомпенсації дефекту.

З почуттям неповноцінності пов'язана постановка життєвої мети, яка організовує весь потік психічної активності в певному напрямку. Мета виробляється індивідуально і задає ту цілісну індивідуальну особистісну структуру, яку Адлер називає *«стилем життя»*. Ці найважливіші утворення формуються до 4–5 років. *«Стиль життя»* – цей вислів «Я» як певної цілісності, як особистості, це – продукт творчості індивіда, що відображає його унікальність, неповторність. У психології Адлера поняття *«стиль життя»* прирівнюється до особистості, до «Я». Формування стилю життя багато в чому залежить від сімейної ситуації і передусім від матері, яка першою вводить дитину у світ.

За Адлером, індивідуум не може розглядатися поза суспільством. Людське буття соціальне, людина не є

ізолюваною істотою, що діє незалежно від соціального довілля, у якому вона живе. Тільки за допомогою соціального спілкування індивід стає частиною суспільства. Соціальне почуття (або соціальний інтерес) опосередковує зв'язки між людьми в людському суспільстві. Це почуття розвивається в трьох основних життєвих сферах: у професійній діяльності, у соціальних контактах з іншими людьми, у любові і шлюбі. Особистість, яка не володіє здатністю до кооперації, не може вирішити цих трьох найважливіших для кожної людини проблем і отримує у своєму розвитку, що відхиляється від норми, невротичний напрям, а також може розвиватися шляхом злочинної поведінки або перетворення у важку дитину. Нормальна особистість з високо розвиненим соціальним інтересом добре компенсована. Невротична ж особистість характеризується зростаючим почуттям неповноцінності, нерозвиненим соціальним інтересом і перебільшеною активною метою до досягнення переваги.

Як вважав Адлер, існують три групи умов, що сприяють появі почуття неповноцінності в ранньому дитинстві.

По-перше, наявність фізичних недоліків, які сприймаються як життєві перешкоди. Однак подолання цих недоліків можливе. Для цього необхідно змінити ставлення до дефекту, а також опанувати певними прийомами, необхідними для роботи (на підтвердження вчений наводить приклади з історії про музикантів з поганим слухом, художників з поганим зором тощо).

По-друге, неправильне виховання, продуктом якого є зніжені діти, у яких не виникає почуття власної цінності, і вони зустрічаються з великими труднощами у встановленні взаєморозуміння з іншими людьми.

По-третє, неправильне виховання, у наслідок якого формуються безсердечні діти, у яких через вороже ставлення до інших людей також ускладнюється процес кооперації і співробітництва в суспільстві. Ці помилки у вихованні породжують у дитини сильне почуття неповноцінності. З точки

зору Адлера, виховання в дітях завзятості і самостійності, терпіння, відсутність безглузлого примусу, приниження, глузування, покарань сприяє зміцненню в людини віри у власні сили.

Згідно з Адлером, дефект сам по собі не зумовлює фатально подальшу долю дитини і може бути компенсований у процесі виховання. Підкреслення Адлером ролі суспільства в розвитку особистості стало підставою для кваліфікації його в зарубіжній психології як родоначальника соціального спрямування в розвитку психоаналізу у формі індивідуальної психології. Разом з тим, Адлер зберіг глибокий зв'язок із психоаналізом, зокрема, він прийняв положення про вроджені несвідомі причини і рушійні сили поведінки (хоча і розумів їх інакше); зберіг тезу про вирішальну роль раннього дитинства для всього подальшого життя людини, не проводив якісних відмінностей між хворобою і нормою тощо.

Ще одним учнем і послідовником Фрейда, який виступив з критикою положень фрейдівського психоаналізу, був *Карл Густав Юнг* (1875–1961 рр.) Після закінчення медичного факультету Базельського університету він працював як психіатр у психіатричній клініці Цюрихського університету під керівництвом Е. Блейлера. Юнг проводив експерименти зі словесними асоціаціями. За допомогою цього методу він виявив несвідомі комплекси – психічні фрагменти, що виділились у результаті психічних травм, ядро яких складають емоційно забарвлені змісти. У цей же період Юнг зацікавився дослідженнями з психології істерії та сновидінь Фрейда. Він так само, як і Адлер, високо оцінив працю Фрейда «Тлумачення сновидінь» і почав застосовувати принципи психоаналізу у своїй практиці. З 1906 р. почав тісно співпрацювати з Фрейдом. Однак уже 1912 р. він виступає з критикою теорії Фрейда в книжці «Психологія

несвідомого». Розбіжності з Фрейдом також стосувалися фрейдівських положень про сексуальну природу лібідо.

За Юнгом, лібідо – це психічна енергія, яка виражає інтенсивність життя, вона має різні форми свого прояву в різні періоди людського розвитку, сексуальність є тільки одна з таких форм. Зустрівши негативну реакцію Фрейда на критику, він 1914 р. остаточно порвав з психоаналізом. Здійснивши низку подорожей до Південної Африки й Америки, познайомившись з представниками примітивних культур, Юнг використовував матеріали цих культур (фольклор, міфи, вірування) у формуванні оригінальної психологічної концепції несвідомого.

Власну психологічну концепцію Юнг назвав *аналітичною психологією*. Її центральний зміст становить учення про несвідоме і про процес розвитку особистості. Зберігаючи розподіл психіки на свідому і несвідому, Юнг розвиває вчення про дві системи несвідомого – особисте і колективне несвідоме. Особисте несвідоме – це поверхневий шар психіки, що включає всі змісти, пов'язані з індивідуальним досвідом: забуті спогади, витіснені імпульси і бажання, забуті травматичні враження. Воно залежить від особистої історії індивіда, а його зміст може проявлятися у снах і фантазіях. Однак головну роль Юнг відводив колективному несвідомому. Колективне несвідоме – це надособова несвідома психіка, що включає інстинкти, потяги, які представляють у людині природну істоту, й архетипи, у яких проявляється людський дух. Колективне несвідоме – це найдавніша психіка, деяка сутність, незалежна від розвитку індивіда, від його свідомості. Воно включає національні, расові, загальнолюдські вірування, міфи, забобони, а також деякий спадок, який людина отримала від тварин. Інстинкт і архетипи виступають регуляторами душевного життя: інстинкт визначає специфічну поведінку людини, а архетип обумовлює конкретне формування свідомих психічних змістів. Архетипи існують у формі образів і символів і відповідають найглибшим шарам несвідомого.

Підставою для введення колективного несвідомого став психопатологічний досвід, коли Юнг зазначав деякий загальний зміст у фантазіях багатьох хворих і однакову послідовність у зміні їх. Ці образи і фантазії розглядалися як аналогічні образи в міфах різних народів та інтерпретувалися як вираз роботи деякої несвідомої людської (і частково тваринної) психіки з фіксації, відображення нескінченно повторюваного досвіду.

У такій фантастичній формі Юнг висловлював ідею розвитку у психології. Він описав кілька фігур архетипічної природи, які називав: Персона (або Маска), Тінь, Аніма (Анімус), Мудрий Старець, Самість. Ці фігури трактувалися як символи певних сторін (тенденцій) несвідомої психіки. Фігури колективного несвідомого виступають і як рівні особистості, у якій весь минулий досвід людства становить спадкову даність, і проявляється у послідовності виявлення архетипів під час індивідуального розвитку особистості.

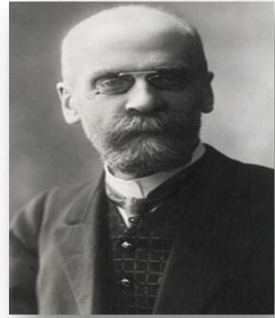
Процес становлення особистості називається Юнгом *індивідуалізацією*. Її мета – становлення Самості, що психологічно означає об'єднання, урівноваженість, зв'язність свідомого і несвідомого. Цей процес здійснюється природним шляхом, але про те, як він протікає, можна дізнатися за допомогою психотерапевта під час аналітичної процедури. Юнг трактує розвиток як процес, детермінований зсередини і спрямований на розкриття вже спочатку наявного в особистості, у її несвідомому, «внутрішнього ядра» особистості, її Самості.

У праці «Психологічні типи» (1921 р.) Юнг розрізняє дві базисні установки особистості – *екстравертований*, спрямовану на зовнішній світ, і *інтровертований*, спрямовану на внутрішній світ, і чотири функції психіки – мислення, почуття, відчуття, інтуїція. Домінування тієї чи іншої установки в поєднанні з певною психічною функцією дає 8 типів індивідуальності. Ці погляди Юнга послужили джерелом численних наукових публікацій і набули подальшого розвитку у психології.

Французька соціологічна школа

У психологічній науці питання про соціальну природу людської свідомості було спеціально поставлене французькою соціологічною школою.

Засновником школи був *Еміль Дюркгейм* (1858– 1917 рр.), юрист, який створив концепцію первісного мислення, вивчаючи звичаєве право у відсталих народів. Його ідеї розвинув Л. Леві-Брюль. До цієї школи приєднався на деякий час і Ж. Піаже. До неї ж належали М. Гальббакс, Ш. Блондель.

Вивчаючи звичаї, моральні та юридичні норми, погляди народів з примітивним рівнем культури, Е. Дюркгейм дійшов висновку про те, що вони представляють громадську силу, панувну над свідомістю кожної окремої людини. Людина – істота двоїста: індивідуальна (біологічна) і соціальна. Перша має своє коріння в організмі, йому відповідає біологічно обумовлена частина психіки, вона керує практичними взаєминами індивіда з навколишнім світом. У сфері матеріального виробництва індивід, згідно з Дюркгеймом, виступає як ізольована істота. Його індивідуальна свідомість перебуває під впливом об'єктів. У французькій соціологічній школі індивідуальне ототожнюється з біологічним, індивід розглядається як організм; проблема суспільного та індивідуального ототожнюється з проблемою соціального і біологічного. Соціальна ж істота в людині формується суспільством. Їй відповідає соціально обумовлена частина психіки. У двоїстій природі людини лежить її відмінність від тварин: ті не мають суспільного досвіду. Дуалізм – характерна риса концепції Е. Дюркгейма.

Суспільство розглядається Дюркгеймом як особлива реальність. Вона виступає як духовне утворення і включає сукупність думок, знань, способів дій певного роду тощо, які відображають різні боки суспільного життя і називаються колективними увявленнями. Ці увявлення закріплюються в мові і

володіють загальністю і необхідністю; вони створюються суспільством, а не особистістю і виступають продуктом тривалого розвитку людства; вони афективно зафарбовані і приймаються кожною людиною без міркування, впливаючи на неї примусово. Вони не стільки розуміються, скільки захоплюють людину і змушують її діяти.

Визнання впливу на людину колективних уявлень змінює розуміння людини як джерела найвищих форм духу, пояснюється до цього або з індивідуального досвіду, або через допущення апіорних природжених форм (емпіризм або апіоризм). Думка Дюркгейма, що все власне людське в людині від суспільства – це дійсно фундаментальна думка. Однак суспільство Дюркгейм розуміє однобічно, ототожнює його структуру із системою колективних уявлень, тобто суспільною свідомістю. Полювання, рибальство та інші форми практичної діяльності людини, хоча і розглядаються, але лише як контакти ізольованих індивідів з природою, які не передбачають необхідність справжнього мислення і не приводять до нього. Отже, у цілому розвиток мислення не пов'язується Дюркгеймом з розвитком людської діяльності.

Ще один представник французької соціологічної школи **Люсьєн Леві-Брюль** (1857–1939 рр.) виступив з тезою про дві форми, типи людського мислення і про специфічні особливості первісного мислення. Згідно з його теорією, у процесі розвитку людського суспільства відбувається не тільки накопичення знань про світ, а й зміна типів мислення. Сучасний тип – логічний – прийшов на зміну первісному мисленню, яке Л. Леві-Брюль називає пралогічним. Первісне мислення має магічний характер; для первісної людини світ речей наділений одночасно природними і надприродними, буденними і містичними властивостями. Причому найважливішими є саме надприродні властивості. Первісна людина завжди думає про магічні сили,

приховані за подіями, і речами, які самі по собі ніякої сили не мають.

Мислення первісної людини, спрямоване на магічний зміст, має особливу логіку. Воно підпорядковується закону партиципації, тобто єднання. Учений вважає, що всі предмети, подібні між собою, мають загальну магічну силу (звідси віра в тінь, портрети, ім'я – вважається, що дії, застосовані до них, поширюються і на їх оригінали). Магічна сила передається також шляхом дотику (єднання за схожістю і єднання за виразом).

На думку Леві-Брюля, мислення первісної людини абсолютно причинне: воно не визнає випадковостей, невідчутне до суперечностей не потребує підтвердження за допомогою фактів. Уміння розрізняти різновиди рослин, відбитки слідів кожної людини своєї групи, мистецтво у виробництві посуду, корзин, човнів, прикрас тощо прояви трудової діяльності не є, за Леві-Брюлем, плодом роздуму і міркування. Вони – продукти чуття, інтуїції, сліпої навички. За Леві-Брюлем, вплив суспільства на свідомість людини здійснюється тільки через систему колективних уявлень, причому переважно релігійно-містичного характеру (вірування, магічні обряди).

Пралогічне мислення, на думку вченого, не утворює стадію, що передує логічній думці. Воно являє особливу структуру, що функціонує спільно з логічною думкою, і не переростає в логічне: з розвитком суспільства сектор логічного мислення лише збільшується, відсуваючи містичне пралогічне мислення. Справа в пропорції: у мисленні первісних народів пралогічні структури переважають. Але навіть у сучасному суспільстві вони не зникли повністю, що знаходить відображення, наприклад, у релігії, уявленнях про душі тощо. Наша розумова діяльність одночасно і раціональна, й ірраціональна, пралогічні і містичні елементи в ній співіснують з логічними.

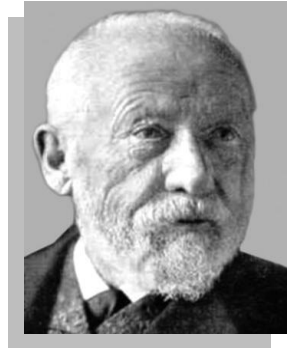
До представників французької психологічної школи зараховані також *Моріс Гальбвакс* (1877–1945 рр.) і *Шарль*

Блондель (1876–1939 рр.) Перший на матеріалі пам'яті, а другий щодо афективно-вольової сфери стверджували соціальний характер усієї психіки людини.

Значення французької соціологічної школи полягає не стільки в розвинених нею уявленнях про типи мислення – якраз це і було піддано критиці, – скільки у висуванні нового, історичного, підходу до дослідження людської психіки. Проблема перетворення людської психіки під час історичного поступу суспільства отримала подальший розвиток як у Франції (К. Леві-Строс, А. Валлон, історична психологія І. Мейерсона), так і в інших країнах.

Описова (розуміюча) психологія

У період відкритої кризи про новий підхід до вивчення духовного світу людини заявив німецький філософ **Вільгельм Дільтей** (1833–1911 рр.), засновник «філософії життя». Він виступив з критикою академічних філософських шкіл і з вимогою нового світогляду, у який спирається на саме життя, цієї єдиної реальності, що осягається за допомогою творчих інстинктів і геніальної інтуїції. Власні психологічні погляди вчений виклав у праці «Описова психологія» (1894 р.)

Діяльність В. Дільтея протікала в ситуації гострих дискусій про методологію історичного та гуманітарного знання, так званих «наук про дух». Згідно з вченням Дільтея, усі ці науки про дух повинні базуватися на психології.

Він виходив з положення про те, що всі «культурні системи – господарство, право, релігія, мистецтво і наука – і як зовнішня організація суспільства в союзі сім'ї, громади, церкви, держави виникли з живого зв'язку людської душі «і вони» не можуть, зрештою, бути зрозумілими інакше, як з того ж джерела. Психічні факти утворюють їх найважливішу складову

частину, і тому вони не можуть бути розглянуті без психологічного аналізу» (Дільтей В. 1992. – С. 322). Унаслідок психологізації трактування суспільства, історичного процесу і наук про дух виявлялося, що «розвиток окремих наук про дух пов'язаний з розробкою психології».

Однак існуюча психологія (пояснювальна – у термінології Дільтея) була піддана вченим нищівній критиці, бо «метод пояснювальної науки виник з неправомірного поширення природничо-наукових понять на галузь духовного життя» (там же. – С. 338), оскільки природознавство розглядалося як єдина справжня форма наукового знання. Природничо-наукова орієнтація психології, передусім у період її становлення як самостійної науки, отримує у Дільтея негативну оцінку. Критиці піддавалися принципи пояснювальної психології, її гіпотези, уявлення про елементи – атоми і їх асоціації та ін., які не можна довести. Її предметом не є повнота людської природи – пояснювальна психологія не може пояснити справжнє життя душі, тому що займається незначними феноменами і трактує їх неправильно.

Водночас описова психологія «повинна виходити з розвитку духовного життя, а не виводити його з елементарних процесів... Хід такої психології повинен бути тільки описовим», а її предметом повинна бути розвинена людина і повнота душевного життя. Остання повинна бути зрозуміла, описана й аналізувати її в усій цілісності» (там же. – С. 327–328).

Експеримент у психології можливий, але тільки в суміжних сферах духовного життя, у центральних же – ні. Тут позиція Дільтея подібна до вундтівської: уводячи у психологію експеримент, Вундт також обмежував його застосування сферою лише найпростіших психічних процесів.

Протиставлення розуміння і пояснення – центральний методологічний принцип описової психології. Це протиставлення стало формою критики натуралізації у психологічному дослідженні, яка властива природничо-науковій психології. Розуміння є методом, що розуміє психологію

принципово відмінно від інтроспекції. Інтроспекція обмежує суб'єкта пізнання змістом його свідомості, закриваючи вихід у сферу об'єктивного. Розуміння не тотожне і раціональному пізнанню в поняттях: описова психологія зобов'язана з'ясувати неможливість зведення переживань у поняття. Зрозуміти – значить оцінити суб'єктивні переживання як осмислені, включити суб'єктивні переживання в ширші смислові зв'язки, які визначають їх. Ці зв'язки виходять за межі суб'єкта, у духовній культурі, утіленій у мистецтві, релігії, моралі, праві.

Спроба Дільтея піти у психології по лінії співвіднесення структури окремої особистості з духовними цінностями суспільства не створювала адекватних методичних і методологічних засобів для вивчення психіки людини, оскільки, як зазначає Виготський, «розвиток вищих психічних функцій представлено в ній як суто духовний процес» (Виготський Л.С., 1960. – С. 24), та й самі ці сфери культури виникають «в силу суто духовний процес, внутрішній саморух духу» (Виготський Л.С., 1960. – С. 35). Розвиток духовного життя, на думку Дільтея, відбувається в умовах розвитку тіла і залежить від зв'язку з навколишнім світом – фізичним і духовним середовищем. Рушійною силою розвитку є почуття і спонукання. Розвиток складається з окремих життєвих станів, кожний з яких прагне здобути і затримати власну життєву цінність. Кожен вік характеризується спрямованістю на власні цінності і, крім того, «будь-який період життя має самостійну цінність, бо кожен із них... здатний бути насиченим очікуваннями, підвищенням і розширенням існування почуттів» (Дільтей В. 1992. – С. 344). У дитинстві гра є необхідним проявом життя. У юнацькому віці формуються ідеали життя, межі яких не випробувані. У зрілості відбувається усвідомлення дійсних цінностей. У старості людині відкриваються найзначніші цінності. Твори, створені в старості, відрізняються особливою піднесеністю. Розвиток полягає в переході від елементарних до вищих цінностей, бо «з поступальною течією життя розвивається все

розчленованіший склад душевного життя, якому доступні всі вищі єднання» (Дільтей В. 1992. – С. 345).

Думки В. Дільтея про те, що будь-який період життя має самостійну цінність, співзвучні сучасним уявленням про якісну своєрідність і безліч цінностей окремих періодів дитинства, унікальних можливостей, створюваних ним для формування відповідних психічних процесів і якостей.

За точною оцінкою С.Л. Рубінштейна, «на протигагу глибинній психології Фрейда, психологія Дільтея може бути схарактеризована як вершинна психологія. Як і Фрейд, Дільтей хоче пізнавати психологію особистості в її глибинах. Але на відміну від Фрейда, і навіть на протигагу йому, він виходить з того, що психологічні глибини особистості розкриваються не в найнижчих її потягах, а в найвищих її об'єктивованих проявах» (С. Л. Рубинштейн. 1989. – С. 349).

Ідеї В. Дільтея отримали розвиток у духовно-науковій психології *Едуарда Шпрангера* (1882–1963 рр.) Її завданням є дослідження ставлення індивідуальної духовної структури суб'єкта до структури об'єктивного духу (предмет загальної психології як науки про дух) і виявлення типів, або форм, смислової спрямованості, які отримали назву «форми життя» (предмет диференціальної психології як науки про дух).

Від загального твердження В. Дільтея про співвідношення структури душевного життя з культурою і про цінності, яке визначається емоційним ставленням суб'єкта, Шпрангер переходить до класифікації цінностей і виробляє її за об'єктивнішим, ніж це було В.Дільтея, підґрунтям. Цінності – це об'єктивні утворення, незалежні від суб'єкта, що протистоять йому і які на нього впливають. Це весь світ – природа, наука, мистецтво тощо.

Шпрангер виділяє шість типів об'єктивних цінностей:

- теоретичні (галузь науки, проблема істинності);
- економічні (матеріальні блага, корисність);
- естетичні (прагнення до оформлення, вираження власних вражень, до самовираження);

- соціальні (громадська діяльність, спрямованість до чужого життя, почуття себе в іншому);
- політичні (влада як цінність);
- релігійні (сенс життя).

У кожної індивідуальності представлені всі 6 типів цінностей, але в особливому напрямку і з різною силою. Керівні визначають життя, утворюючи психічну структуру особистості. На підставі переважання тієї чи іншої цінності різняться 6 типових основних форм індивідуальності, які позначаються Шпрангером як форми життя, тому що вони до певної міри визначають форму, у якій протікає життя індивіда:

- людина теоретична (всі її прагнення спрямовані на пізнання);
- естетична (прагне досягнути одиничний випадок, вичерпати його без залишку з усіма його індивідуальними особливостями);
- економічна (ефект корисності як сенс всієї діяльності, усього життя);
- соціальна (сенс життя в спілкуванні, у любові, у житті для інших);
- політична (прагнення до влади і честі, панування і впливу);
- релігійна (відносить всі поодинокі випадки до спільного змісту життя і світу).

Оскільки в житті немає чистих типів, кожен окремий конкретний випадок потрібно вміти привести до одного з цих типів. Виходячи з цих психологічних уявлень, Шпрангер робив і низку педагогічних висновків. Загальна освіта не повинна бути однаковою для всіх. Педагог повинен інтуїтивно вгадати сформовану і ще не усвідомлену дитиною психічну структуру і готувати її до найбодоцільнішого і найдоступнішого для неї шляху життя.

Описова (розуміюча) психологія відкрито протиставляє себе природничим наукам і носить умоглядний характер. Її висновок про неможливість природничо-наукового пояснення у

психології звучить поверненням до старої ідеалістичної психології як науки про душу. Започаткована в цьому напрямку спроба співвіднести структуру окремої особистості з духовними цінностями і формами культури, створеними історично, через ідеалістичне їх розуміння представляла розвиток вищих психічних функцій як суто духовний процес: «При такому розумінні історії та культури і при такому розумінні психології сказати, що психологію слід вивчати історично, це означає, по суті, що духовне слід зближувати з духовним. ...Розуміюча психологія далека від адекватної розробки проблем культурного розвитку» (Виготський Л. С. 1960. – С. 35).

Отже, період відкритої кризи призвів до досить широкого розвитку варіантів інтерпретації сутності та завдань психологічного пізнання. Багато напрямів психології згодом змінили свої вихідні підстави, трансформувались у наукові теорії з префіксом нео-: неофрейдизм, необіхевіоризм тощо. Водночас, наприклад гештальтпсихологія, один з важливих напрямків психологічної думки першої третини ХХ століття, що сформувався в межах вивчення проблем мислення, згодом трансформувалась у теорію особистості, зберігши і розширивши вихідні постулати.

Питання і завдання для самоперевірки

1. У чому полягала криза у психології кінця ХІХ – початку ХХ ст.?
2. Чим характеризувався період «відкритої кризи» у психології?
3. Які характерні риси традиційної психології ХVІІ–ХІХ ст. виділяє А.Н. Ждан?
4. Назвіть основних представників біхевіоризму.
5. Які реакції в поведінці людини виділяє Уотсон?
6. Які етапи виділяються в розвитку психоаналізу і чим вони характеризуються?
7. Які три сфери психіки виділяв Фрейд і як вони співвідносилися між собою?

8. Які умови, що сприяють появі почуття неповноцінності, виділяє Адлер?
9. Дайте характеристику ключових ідей французької соціологічної школи
10. Які ключові ідеї описової (розуміючої) психології?

Теми рефератів

1. Загальнонаукова і соціокультурна ситуація виникнення методологічної кризи у психології кінця XIX – початку XX ст.
2. Основні етапи кризи методологічних основ у психології і їх вплив на подальший розвиток психології.
3. Аналіз методологічної кризи у психології Л.С. Виготським і С.Л. Рубінштейном.
4. Біхевіоризм – історія формування та основні ідеї.
5. Рефлексологія як наука про поведінку людини: історія формування та ключові положення.
6. Теорія оперантного навчання Скіннера як варіант біхевіоризму.
7. Біля витоків психоаналізу – історія науки про несвідоме.
8. Наукові ідеї та внесок у розвиток психології А. Адлера.
9. Наукові ідеї та вплив на розвиток психології К. Юнга.
10. Е. Дюркгейм і його психологічна спадщина.
11. В. Дільтей як основоположник «філософії життя».
12. Життя і наукова творчість Е. Шпрангера.

Література

1. Бернал Дж. Наука и общество. – М., 1953.
2. Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. – М., 1981.
3. Выготский Л.С. История развития высших психических функций // Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – М., 1960.

4. Выготский Л.С. Современные течения в психологии // Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – М., 1960.
5. Дильтей В. Описательная психология // История психологии (10 – 30-е гг. Период открытого кризиса): 2-е изд. / под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. – М., 1992. – С. 319–346.
6. Ждан А.Н. Общая характеристика состояния зарубежной психологии в период открытого кризиса (начало 10-х – середина 30-х годов XX в.) // История психологии (10 – 30-е гг. Период открытого кризиса): 2-е изд. / под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. – М., 1992.
7. Ланге Н.Н. Психология экспериментальная // Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. – 7-е изд. – М., 1929. –Т. 33.
8. Леонтьев А.Н. Октябрь и психологическая наука // Вестн. Моск. ун-та.– 1977. – №3. – Сер. «Психология».
9. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973.
10. Рубинштейн С. Л. Очерки, воспоминания, материалы. – М., 1989.
11. Уотсон Дж. Б. Бихевиоризм // История психологии (10-е - 30-е гг. Период открытого кризиса): 2-е изд. / под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. – М., 1992. – С. 96 – 107.
12. Уотсон Дж. Психология как наука о поведении. – М., 1926.
13. Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ. – М., 1922.
14. Ярошевский М.Г. Краткий курс истории психологии. – М., 1995.

ТЕМА 11. СУЧАСНІ НАУКОВІ НАПРЯМКИ І СИСТЕМИ У СВІТОВІЙ ПСИХОЛОГІЇ

ПЛАН

11.1. Розвиток напрямків і систем психології, що сформувались у період кризи у психології початку XX ст.

11.2. Формування і розвиток нових психологічних напрямків.

11.1. Розвиток напрямків і систем психології, що сформувались у період кризи у психології початку ХХ ст.

Неофрейдизм

Фрейдівський психоаналіз і його варіанти, запропоновані *Карлом Юнгом* і *Альфредом Адлером*, породили багато критичних зауважень і безліч спроб його уточнення. Усю сукупність течій, які виростили на основі психоаналізу, прийнято позначати як неофрейдизм, під яким розуміється широкий напрямок у зарубіжній психології, який виник у 30-х рр. на базі ідей З. Фрейда і являв собою соціально орієнтовану форму психоаналізу. Головними представниками неофрейдизму є *К. Хорні*, *Е. Фромм*, *Г. Салліван*.

Карен Хорні (1885–1952 рр.) виступила радше не зі створенням власної теорії, альтернативної фрейдівській, а з подальшим розвитком його ідей. Вона не погоджувалася з тезою Фрейда про залежність особистості людини від незмінних біологічних факторів і про виняткову роль сексуальних потягів у формуванні її поведінки. Вона відкидала і висновок Фрейда про незмінність і тотальної біосексуальної зумовленості мотивів поведінки людини. На її думку, людина не тільки може змінюватися, але й реально змінюється в процесі свого життя. Якщо Фрейд постулював заздрість дівчаток до хлопчиків як головний мотив вчинків і діяльності жінок, то Хорні висунула протилежне твердження, що хлопчики заздять дівчаткам і вся поведінка чоловіків

визначається їх власним почуттям неповноцінності стосовно до жінок, що й призводить до прагнення чоловіків принизити жінок, домогтися панування над ними. Однак, незважаючи на це, кардинального перегляду понять несвідомого, комплексів тощо К. Хорні не проводила.

Центральне місце в системі своїх поглядів вона відводила поняттю базальної тривожності, джерелом якої є брак батьківської уваги і ласки в дитинстві, що викликає в дитини почуття самотності і беззахисності в потенційно ворожому її світі. Усе, що може порушити систему стосунків батьків і дитини, призводить зрештою до формування цієї основної, базальної тривоги. По суті, Хорні виступила із соціологізованим варіантом фрейдизму, у якому поставила проблему соціальної (в термінології Хорні – культурної) обумовленості формування характеру людини і неврозів. На відміну від інстинктів як фактора мотивації поведінки (про що говорив Фрейд), Хорні до кола домінуючих чинників зарахувала потребу в безпеці і звільнення від страху.

Під впливом досвіду лікарської роботи (Хорні займалася лікарською практикою у психоаналітичних клініках Берліна) і внаслідок спілкування з Еріхом Фроммом, вона дійшла висновку про значну роль культурних факторів у виникненні неврозів. Отже, *джерелом неврозу є сформована у дитини базова тривожність*.

Ці уявлення найчіткіше підтвердилися після її переїзду 1932 р. до США. Вона писала, що «...стосунки між людьми і неврози в цій країні здебільшого відрізняються від тих, які я спостерігала в європейських країнах, і пояснити це можна тільки ...відмінністю в цивілізації». Власні погляди К. Хорні виклала в книжці «Невротична особистість нашого часу». Головним твердженням у ній було те, «що неврози викликаються порушеннями людських взаємин» (Хорні К. 1995. – С. 10).

У цій же книжці міститься і критика низки положень учення Фрейда як недостатньо відображаючого значення культурних чинників, що не тільки призводить до невірних

узагальнень, а й заважає розумінню реальних сил, що визначають наші погляди і дії (Хорні К. 1993. – С. 3). Ця критика звучала і в інших працях Хорні і стосувалась основних аспектів фрейдівської теорії: пансексуалізму, Едіпового комплексу, інстинкту смерті, структурного поділу психіки на Воно, Над-Я і Я, яка зумовлює ролі дитинства і його інфантильно-сексуальних фаз, сексуальної етіології неврозів та ін.

Проте Хорні не відмовляється повністю від спадщини Фрейда. Вона дуже високо оцінила творчість ученого і висловлені ним ідеї. Однак власне завдання вона бачила не в суворій прихильності до всіх теоретичних інтерпретацій Фрейда – це була б небезпека стагнації – але «...в побудові нового на закладених ним засадах ... саме таким шляхом ми можемо допомогти реалізації тих можливостей, які психоаналіз дає для майбутнього – як в якості теорії, так і в як терапії". Хорні замінює переважно біологізаторську орієнтацію Фрейда на еволюційно-соціологічний підхід. Вона звернула увагу на деякі типові для сучасного суспільства аспекти, наприклад, змагання в сенсі суперництва, конкуренцію, які є не лише рушійною силою економіки, але й пронизують також особисте життя людини. Усі людські стосунки в сім'ї, між рідними, у школі, у суспільстві, у любові мають характер суперництва. Постійна необхідність порівняння себе з іншими, домагання і – реальні можливості свого неуспіху й успіху інших, викликають важкі переживання – страх перед можливою невдачею, почуття неповноцінності, заздрості і постійної тривоги. Тривожність є джерелом домагань і бажання любові і прихильності з боку інших. Вона породжується обставинами життя індивіда і сягає своїм корінням у дитинство. Відсутність теплоти і безпеки в дитинстві породжує посилену потребу в заспокійливій прихильності, за якою стоїть потреба в безпеці. На її думку, людиною рухають несвідомі спонукання, переважно вроджені, біологічно обумовлені, частково ж набуті: прагнення до безпеки і до задоволення. Беручи фрейдівський принцип, згідно з яким

поведінка індивіда визначається несвідомими мотивами, і припускаючи, що ці несвідомі спонукання носять афективний, або емоційний, характер, Хорні тим самим зберігає всю суть психоаналізу. Ці два види несвідомих прагнень несумісні один з одним. Конфлікт між ними призводить до необхідності придушення одного з них. Хорні відкидає Над-Я як переважну силу, сам конфлікт викликає придушення одного з несумісних прагнень. Придушення, за Хорні, – це виштовхування зі свідомості імпульсу або афекту. Після придушення ми суб'єктивно переконані, що в нас його немає. Пригнічений імпульс зустрічає опір свідомості. Виникають захисні механізми Я, які служать обхідними шляхами проникнення у свідомість пригнічених імпульсів, потреб, почуттів, але в надто замаскованому вигляді. Ці захисні механізми формуються з дитинства і стають тією несвідомою основою, на якій будуються уявлення людини про саму себе. Зберігаючи основні особливості психоаналізу, Хорні підкреслює роль культури, суперечностей, що викликаються нею: з одного боку, культура стимулює наші потреби, а з другого – накладає великі обмеження (економічні, юридичні, етичні), які пригнічують ці ж потреби, отже, підсилює несвідомий внутрішньоособистісний конфлікт.

Основними елементами цієї драми в Хорні, як і у Фрейда, є протилежні несвідомі спонукання, засновані на несумісних прагненнях, причому конфлікти розв'язуються в результаті придушення за допомогою захисних механізмів Я. Сума таких розв'язків, їх джерело і розвиток протягом життя індивіда визначають його характер і роблять особистість нормальною або невротичною. Приблизний механізм поведінки людини, за Хорні, виглядає так. При виникненні базальної тривожності дитина виробляє відповідні тактики поведінки, що дозволяють їй впоратись зі зростаючим почуттям безпорадності і беззахисності. При фіксації цих тактик в особистості дитини формуються невротичні потреби.

Об'єднання цих невротичних потреб призводить до формування певного типу особистості:

- ❖ послужлива особистість – та, котра відчуває потребу бути поруч з іншими людьми, тягнеться до людей, у якій сильна потреба у схваленні і любові з боку домінантного партнера;

- ❖ відчужена особистість – та, котра відчуває потребу в самоті, біжить від людей, у якій сильна потреба до незалежності і досконалості, яка веде замкнутий спосіб життя;

- ❖ агресивна особистість – та, котра потребує протидії людям, хто тягнеться до влади, престижу, хто потребує захоплення, успіху в підпорядкуванні інших людей.

Тяга до інших людей передбачає визнання власної безпорадності і спробу завоювати схвалення з боку навколишніх. Це єдиний спосіб, яким людина подібного типу може відчути себе в безпеці. Втеча від людей передбачає замкнутість, тягу до незалежності і самостійності. Потреба відчувати протидію з боку інших людей передбачає ворожість, бунтарський дух і агресію.

Коли одна із зазначених стратегій виявляється фіксованою в особистості людини, змінити її практично неможливо – вона захоплює особистість у цілому: стосунки з іншими людьми, самооцінку, ставлення до життя тощо.

Реформоване вчення Хорні, як визнає вона сама, залишається психоаналізом. «...Якщо вважати, що суть психоаналізу укладена в певних базисних підходах до осмислення ролі несвідомих процесів і тих шляхів, які вони знаходять для свого вираження, й у формі терапевтичного лікування, яке приводить ці процеси до усвідомлення, тоді те, що я тут уявляю, є психоаналізом».

Ще один представник неофрейдизму – *Гаррі Салліван* (1892–1949 рр.) – психіатр-практик, викладач і редактор журналу «Психіатрія», автор концепції міжособистісної психіатрії. Ця концепція – інша форма соціалізованого психоаналізу (Флоренська Т.А. 1974). Її основу становить теза

про роль міжособистісних стосунків у формуванні особистості і процесу її розвитку. При цьому завдання виховання зводиться до соціальної адаптації людини. Прагнучи об'єктивного, за типом точних наук, опису психічних фактів, Салліван розробив спеціальну термінологію. Особистість визначається як «відносно стійка модель повторюваних міжособистісних ситуацій, що характеризують людське життя». Особистість не можна ізолювати від інтерперсональних відносин, людина завжди – член «соціального поля» і може бути зрозуміла тільки в цьому контексті. Дитина вступає в міжособистісні стосунки вже з моменту народження під впливом потреб – органічних, в ніжності, прагнення звільнитися від занепокоєння, що виникає від недобррозичливого ставлення. Під час цих стосунків складається персоніфікація, тобто образ людини (себе та інших). Персоніфікації, що склались у ранньому дитинстві, у подальшому визначають усі ставлення людини до інших людей. Джерелом активності, за Салліваном, є енергія, властива організму спочатку. Усі психічні процеси, усі набуті звички і форми поведінки є способами трансформації енергії і називаються ним «динамізм». У сумі вони становлять «Я-систему», яка утворюється в ранньому дитинстві. Соціалізації дитини сприяє оволодіння мовою, за допомогою якої відбувається утворення «синтаксичного досвіду».

Отже, Салліван розвиває важливі ідеї про значення і місце зв'язків і стосунків людини з іншими людьми, залишаючись при цьому в межах психоаналітичного вчення про людину. Він вважав, що порушення міжособистісних стосунків лежать в основі душевних захворювань. «Це твердження стосується і психозу, і неврозу, оскільки внутрішньопсихічні конфлікти спочатку є міжособистісними конфліктами і стають внутрішньопсихічними тоді, коли початкові противники – зазвичай батьки – беруть участь у цих конфліктах, інтерналізуються».

Салліван мав величезний досвід застосування динамічних психотерапевтичних методів до лікування шизофреніків. Як пишуть Ф. Александер і Ш. Селесник, «він володів особливим даром спілкування з цими відстороненими, відчуженими душевними страдниками, і його психологічні описи їх поведінки не мають собі рівних» (Александер Ф., Селесник Ш. 1995. – С. 520).

Еріх Фромм (1900–1980 рр.) – найвидатніший представник психології неофрейдизму. Їм розроблена концепція «гуманістичного психоаналізу». Фромм був не тільки психоаналітиком: він об'єднав соціологію із психоаналізом у самостійну аналітичну соціальну психологію. Протягом усього життя його захоплювали тексти Старого і Нового Завіту. Поглиблене вивчення релігії іудаїзму, німецьких містиків, класичного буддизму сприяли формуванню гуманістичних уявлень про людину та шляхи її розвитку (див., напр., його роботу «Мати чи бути?», 1976).

Головне відкриття Фромма пов'язано з визнанням соціальної зумовленості теорії і терапії психоаналізу. «На противагу точці зору Фрейда аналіз, запропонований у цій книзі, заснований на припущенні, що ключовою проблемою психології є особливого роду зв'язаність індивіда із зовнішнім світом, а не задоволення або фрустрація тих чи інших людських інстинктивних потреб. Крім того, ми допускаємо, що зв'язок між людиною і суспільством не є статичним. ...Суспільство здійснює не тільки функцію придушення, хоча і ця теж, але і функцію творення особистості. Людська натура – пристрасті людини і тривоги її – це продукт культури; по суті справи, сама людина – це найважливіше досягнення тих безперервних людських зусиль, опис яких ми називаємо історією» (Фромм Е. 1990. – С. 20–21). Як зазначає Фромм, характер людини має не тільки лібідозну, а й соціальну обумовленість. При цьому

головна роль належить родині, але після закінчення періоду дитинства вплив сім'ї заміщається суспільним впливом. У зв'язку з розумінням вирішальної ролі суспільства у формуванні людини, Фромм звертається до різних концепцій суспільства, зокрема і до вчення Маркса. Він розкрив гуманістичну сутність вчення Маркса, і разом з тим, вказав на його дійсні обмеження. Отже, можна сказати, що Фромм спробував з'єднати неортодоксальний фрейдизм і марксову теорію суспільства.

Так само, як Хорні і Салліван, з якими вчений товаришував, Фромм відкидає біологізм Фрейда і намагається зрозуміти людину в залежності від соціальних умов її існування. Фромм аналізує всі сфери суспільства – його економічну, соціальну і політичну структуру у зв'язку з їх впливом на внутрішні духовні зміни людини. Вихідним при цьому виступає теза про особливості людського існування, якісно відмінного від існування тварин. «Людське існування починається тоді, коли досягає певної межі розвитку діяльності, не обумовленої вродженими механізмами; пристосування до природи втрачає примусовий характер, і способи дій вже не визначаються спадковістю, інстинктами. Іншими словами, людське існування і свобода від самого початку неподільні. Тут мається на увазі не позитивна «свобода чогось», а негативна «свобода від чогось» – у даному випадку свобода від інстинктивної обумовленості дій" (Фромм Е. 1990. – С. 36–37). Це особливе існування людини містить у собі так звану екзистенціальну суперечність, що виникає з того, що розриваються природні, інстинктивні зв'язки людини з природою, первинна гармонія між людиною і природою руйнується і перед нею постає завдання пристосування до природи. Замість зумовленої інстинктивної дії «людина повинна вибирати між різними діями; вона починає думати. Її роль щодо природи змінюється: замість того, щоб діяти на основі інстинктивної зумовленості, людині доводиться оцінити в розумі різні способи дії; від пасивного пристосування вона переходить до активного, тобто починає працювати. Вона винаходить знаряддя праці і тим самим, опановуючи природу,

відділяється від неї все більше і більше. Вона починає сумно усвідомлювати, що вона – або, точніше, група, до якої вона належить, – це не те ж, що й природа навколо. У неї пробуджується свідомість трагічності своєї долі: бути частиною природи, але не вписуватись у неї. Вона усвідомлює, що врешті-решт, її чекає смерть, хоча і намагається заперечувати це в різних фантазіях» (там само. – С. 39).

Оскільки людина, вільна від первинних зв'язків з природою, усе ж залишається пов'язаною з нею, «свобода від...» призводить до зростання почуття самотності. Разом з біологічним відділенням і початком індивідуального існування людина відчуває самотність, заклопотаність, безнадійність, небезпеку, зростає почуття безсилля і нікчемності. Виникають імпульси-потреби, спрямовані на подолання цих важких переживань. Для цього існує тільки один можливий продуктивний шлях: добровільні зв'язки зі світом і природою, продуктивна діяльність людини, любов до роботи, які знову з'єднують її зі світом, але вже не первинними зв'язками, а як вільного і незалежного індивіда. Людина може розвиватися до «позитивної свободи», вона може добровільно з'єднати себе зі світом любові і роботою, істинним виразом власних емоційних, чуттєвих та інтелектуальних здібностей; таким чином, вона може стати єдиною з людьми, природою і самою собою, не знищуючи незалежність і єдність свого індивідуального «Я». Але соціальні умови не залишають можливості для розвитку людини в цьому напрямку. Для неї залишається тільки один спосіб перемогти самотність – втекти в покірність, підкоритися або вступити в такі стосунки з людьми і світом, які обіцяють порятунк від невизначеності.

Так виникають непродуктивні способи задоволення людських потреб. Їх Фромм називає механізмами втечі (від нестерпної ситуації). Механізми втечі – це такі шляхи розв'язання індивідом проблем свого існування, які перетворюються на певні тенденції поведінки. Їх три: авторитаризм, деструктивізм і конформізм. Вони – ірраціональні

і несвідомі. Різні у своїх проявах, вони є результатом однієї базової потреби – уникнути власної слабкості та ізольованості. Вони не усувають причин страждання і тривоги і не можуть розв'язати проблему людського існування, будучи лише захисними механізмами, бо за вчинками і думками особистості, наприклад деструктивного типу, ховаються інші дійсні мотиви. Проникнути за ці захисні механізми і відкрити ці емоційні та інтелектуальні потреби особистості може тільки психоаналітик за допомогою застосування психоаналітичної техніки – вільних асоціацій, тлумачення сновидінь тощо.

Визнаючи якісні відмінності суспільства на різних етапах історії, Фромм підкреслює необхідність суворого наукового аналізу його соціальної структури і стверджує, що радикальні зміни економічних, соціальних, політичних боків життя супроводжують настільки ж радикальні зміни в структурі особистості. Тому екзистенційні суперечності, що впливають з особливостей людського існування як властиві людській ситуації взагалі, доповнюються історичними суперечностями, властивими певному суспільству.

Розвинута Фроммом концепція людини капіталістичного суспільства, коли не тільки праця, а й особистість стає товаром, коли досягає межі відчуження людини: вона перетворюється в автомат, яким маніпулюють, – викриває капіталізм як соціальну систему. Фромм показав, що економічна система капіталістичного суспільства зажадала від людини таких якостей, як егоїзм, самолюбство, жадібність, які є продуктом цих соціальних умов. Залежність характеру людини від способу її життя Фромм висловив у понятті «соціальний характер». «Взаємозв'язок індивідуальної психічної сфери і соціоекономічної структури я називаю соціальним характером».

Соціальний характер змінюється разом зі зміною суспільства і культури. Фромм розрізняв такі його типи: накопичувальний, сприймаючий, ринковий, експлуататорський, некрофілічний. Усе це різновиди непродуктивного характеру.

Тільки створення нового суспільства в майбутньому призведе до продуктивного характеру.

Породжений суспільством, у якому панує приватна власність, цей характер висловлює такий спосіб існування людини, який Фромм назвав володінням. Орієнтація на володіння проявляється у власницьких почуттях і установках, які пронизують життя людини в всіх її проявах – у навчанні, у формах стосунків між людьми, зокрема, батьків і дітей, чоловіка і дружини, пацієнта і лікаря тощо. Характеристика Фроммом орієнтації на власність являє собою гостру критику сучасного капіталістичного суспільства.

У річищі психоаналітичної концепції розвивається і так звана Его-психологія – напрям, у центрі якого є дослідження проблеми «Его». Дочка Фрейда, *Ганна Фрейд* (1895–1982 рр.), відштовхуючись від уявлень Фрейда, що розвиваються ним у роботах «По той бік принципу задоволення», «Групова психологія і аналіз людського Я», у яких З. Фрейд вказував на власні схильності і тенденції «Его», виступила з власною концепцією дитячого аналізу як напрямку психоаналітичної терапії. Вона розширила роль «Его» і показала його незалежність від «Воно». Тому ця концепція отримала назву «психологія Его». Її дотримувався такий відомий психолог, як Е. Еріксон. Цей напрямок ставить завдання дослідити зміст і походження «Его» як автономного, незалежного від «Воно» утворення, і його функцій, головною з яких є адаптація до зовнішнього світу.

Розвиваючи психоаналіз, *Ерік Еріксон* (1902–1994 рр.) на різноманітному матеріалі розробив епігенетичну теорію розвитку особистості та емоційних криз у дорослих. Він описав 8 стадій психічного розвитку Я, які проходить людина від народження до смерті, стверджуючи таким чином, що розвиток особистості не закінчується в підлітковому віці, а відбувається протягом усього життєвого циклу. Перехід на кожен наступну стадію викликається новими завданнями, які висуває суспільство, і супроводжується кризами ідентичності. У відомих

працях «Дитинство і суспільство» (1950 р.), «Ідентичність: юність і криза» (1968 р.), «Молодий Лютер» (1958 р.) та ін. Еріксон, відштовхуючись від теорії і практики психоаналізу, розробляв проблему ставлення Его до суспільства, пов'язавши її з новітніми даними антропології та соціології.

У французькій науці великого поширення набув структурний психоаналіз *Жака Лакана* (1901–1981 рр.) Лакан з'єднав психоаналіз з лінгвістикою. Серцевину його структуралістичного підходу висловлюють формули «несвідоме – це мова», «несвідоме структурується як мова». Лакан фіксує увагу на ролі лінгвістичних методів опису несвідомих проявів особистості. Теза Декарта – «я мислю, отже, існую», в основі якого лежить ідея про повний збіг суб'єкта мислення і суб'єкта існування, він перетворює в іншу тезу – «я мислю там, де я не існую», тобто суб'єкт не є висловлювання, тому що мотивування мовного висловлювання несвідоме. Несвідоме – це мова «Іншого», що виступає в ролі суб'єкта. Воно ховається в міжсуб'єктній мовній взаємодії лікаря і пацієнта і розкривається під час «мовної роботи» в ситуації їх діалогу. У цій роботі Лакан спирається на прийоми дослідження, розроблені Ф. Соссюром, Р. Якобсоном та ін. Опора на чіткі наукові прийоми переслідує не тільки суто практичні терапевтичні цілі, але, передусім, відображає прагнення до справжньої об'єктивності та науковості психоаналізу, на відміну від вільних інтерпретацій у душі інтуїції, розуміння тощо, які надають психоаналізу характер важко перевірюваних побудов.

Отже, нині неофрейдизм є безліч різних концепцій і підходів, дуже віддалено пов'язаних між собою. Як зазначають Д. Шульц і С. Шульц, «деякі сучасні варіанти психоаналізу вже настільки далеко пішли від його початкового, фрейдівського варіанта, що зберігають свою назву лише для того, щоб відрізнити себе від біхевіористської та експериментальної лінії у психології» (Шульц Д.П., Шульц С.Е. 1998. – С. 466–467).

Необіхевіоризм

Основи необіхевіоризму заклад *Едвард Чейз Толмен* (1886–1959). У книжці «Цільова поведінка тварин і людини» (1932) він показав, що експериментальні спостереження над поведінкою тварин не відповідають уотсонівському молекулярному розумінню поведінки за схемою «стимул-реакція». Він запропонував варіант біхевіоризму, який отримав назву цільового біхевіоризму. За

Толменом, будь-яка поведінка направлена на досягнення певної мети. І незважаючи на те, що приписування доцільності поведінки передбачає звернення до свідомості, проте Толмен вважав, що можна обійтись і в даному випадку без посилань на інтроспекцію і свідомість, залишаючись у межах об'єктивного біхевіоризму. Поведінка, за Толменом, це молярний феномен, тобто цілісний акт, який характеризується власними властивостями: спрямованістю на мету, тямущістю, пластичністю, селективністю, що виражається в готовності вибирати засоби, що ведуть до мети коротшими шляхами.

Уведення в характеристику поведінки понять мети (наміру), поля відображає позицію Толмена щодо інших напрямів у психології: він визнавав сумісність біхевіоризму з гештальт-психологією і глибинною психологією. Переконаний у складності детермінації поведінки, Толмен розрізняв п'ять основних незалежних причин поведінки: стимули навколишнього середовища, психологічні спонукання, спадковість, що передує навчанню, вік. Поведінка – це функція цих змінних. Разом з тим, між цими незалежними змінними і результируючою відповідною поведінкою – залежною спостережуваною змінною – Толмен увів низку неспостережуваних чинників, позначених ним як проміжні змінні. Саме вони пов'язують між собою стимулюючу ситуацію і спостережувану реакцію. Тим самим формула класичного біхевіоризму повинна була бути перетворена з $S - R$ (стимул-

реакція), у формулу S – O – R, де «O» включає в себе все, що пов'язано з організмом. Визначаючи незалежні і залежні змінні, Толмен отримав можливість дати опис спостережуваних, внутрішніх станів. Своє вчення він назвав оперантним біхевіоризмом. І ще одне важливе поняття ввів Толмен – латентне научіння, тобто таке научіння, яке не піддається спостереженню в той час, коли воно відбувається. Оскільки проміжні змінні є способом операційного опису спостережуваних внутрішніх станів (наприклад, голоду), то ці стани можна було вже вивчати з наукових позицій.

По-новому було оцінено Толменом два основних закони біхевіоризму, сформульовані Торндайком: закон вправи і закон ефекту. Закон вправи, якщо його трактувати як закріплення реакції через її частіше повторення, порівнянно з іншими не має, з точки зору Толмена, великої пояснювальної цінності. Справжній сенс вправи полягає не в зміцненні зв'язків між подразником і руховою відповіддю, а в утворенні певних пізнавальних структур.

В експериментах на латентне научіння було сформульовано поняття *«когнітивної карти»*. Когнітивна карта – це структура, яка складається в мозку тварини в результаті переробки, що надходять ззовні впливів. Вона включає складну сигніфікативну структуру співвідношення між стимулами і цілями і визначає поведінку тварини в ситуації актуального завдання. Сукупність таких карт дозволяє адекватно орієнтуватись у ситуації життєвих завдань у цілому, серед інших і для людини. Незважаючи на застереження, пов'язані зі спробами уникнути менталізму, насправді в результаті введення проміжних змінних поведінка реально отримує свою психологічну характеристику. Висновки, отримані зі спостережень над тваринами, Толмен поширював на людину, розділяючи тим самим біологізаторські позиції Уотсона.

Значний внесок у розвиток необіхевіоризму вніс **Кларк Халл** (1884–1952 рр.) Його гіпотетико-дедуктивна теорія поведінки сформувався під впливом ідей Павлова, Торндайка, Уотсона. На думку Халла, мотивами поведінки виступають потреби організму, що виникають у результаті відхилення від оптимальних біологічних умов. При цьому

Халл вводить таку змінну, як спонукання, придушення або задоволення, яка виступає єдиною основою для підкріплення. Іншими словами, спонукання не визначає поведінку, а лише надає їй енергію. Ним були виділені два види спонукання – первинні і вторинні. Первинні спонукання пов'язані з біологічними потребами організму і відносяться до його виживання (потреби в їжі, воді, повітрі, сечовипусканні, термічній регуляції, статевих зносинах та ін.), а вторинні – пов'язані з процесом навчання і співвідносяться з навколишнім середовищем. Усуваючи первинні спонукання, вони можуть самі виступити нагальними потребами.

Запропонована Халлом теорія навчання якраз і спирається на закон первинного підкріплення, відповідно до якого, якщо зв'язок між стимулом і реакцією супроводжується зниженням потреби, то зростає ймовірність, що при подальшому виникненні такого ж стимулу знову виникатиме така ж реакція.

Застосовуючи логічний і математичний аналіз, Халл намагався виявити зв'язок між спонуканням, стимулами і поведінкою. Ним були сформульовані закони поведінки – теоретичні постулати, що встановлюють зв'язки між основними змінними, що визначають поведінку. Основною детермінантою поведінки Халл вважав потребу. Потреба викликає активність організму, визначає його поведінку. Від сили потреби залежить сила реакції (потенціал реакції). Потреба обумовлює характер поведінки, різної у відповідь на різні потреби. Однією з умов створення нового зв'язку, за Халлом, є суміжність стимулу,

реакцій і підкріплення, яке знижує потребу. Сила зв'язку (потенціал реакції) залежить від кількості підкріплень.

Халл підкреслює вирішальну роль підкріплення в утворенні нових зв'язків. Ним зроблена ретельна теоретична й експериментальна розробка і проведений математичний розрахунок залежності реакції від характеру підкріплення (часткове, переривчасте, постійне), від часу його пред'явлення. Ці фактори навчання були доповнені спільними принципами – постулатами, на підставі яких робляться висновки, що підлягають експериментальній перевірці.

Досвід математичного підходу до опису поведінки в системі Халла вплинув на подальшу розробку математичних теорій навчання. Під безпосереднім впливом Халла питаннями навчання почали займатися *Н.С. Міллер, Дж. Доллард, О.Х. Маурер*. Вони створили власні концепції, залишаючись у межах традиційної теорії підкріплення, але використовували формальний підхід Халла.

Варіант оперантного біхевіоризму був розроблений Б.Ф. Скіннером. Як і більшість біхевіористів, Скіннер вважав, що звернення до фізіології є даремним для вивчення механізмів поведінки. Тим часом його власна концепція «оперантного обумовлення» формувався під впливом вчення І.П. Павлова. Визнаючи це, Скіннер розмежував два типи умовних рефлексів. Він запропонував віднести умовні рефлекси, що вивчалися Павловською школою, до типу S. Це позначення вказувало на те, що в класичній павловській схемі реакція виникає тільки у відповідь на вплив будь-якого стимулу (S), тобто безумовного або умовного подразника. А його поведінку в «скіннерівському ящику» було віднесено до типу R і названо оперантною. Тварина спочатку виробляє реакцію (R), скажімо, щур натискає на важіль, а потім реакція підкріплюється. Під час експериментів були встановлені суттєві відмінності між динамікою реакції типу K і виробленням слиновидільного рефлексу за павловською методикою. Отже, Скіннер зробив

спробу врахувати (з біхевіористських позицій) активність (довільність) пристосувальних реакцій.

Оцінюючи необіхевіоризм у цілому, слід визнати, що він продовжує посідати значне місце у психології. Була створена наука про поведінку, дослідження сприяли утвердженню об'єктивного підходу у психології, збагатили її новими експериментальними методами дослідження і фактами і в цілому змінили психологічне мислення.

Необіхевіоризм широко використовується в різних гадузах соціальної практики, насамперед при плануванні і проведенні профілактичних програм, спрямованих на зміну людей і формування поведінки, пов'язаного зі здоров'ям, поширення здорового способу життя, а також при лікуванні деяких захворювань: мігрені, м'язового напруження та ін.

Широку популярність отримала соціально-когнітивна теорія навчання (і особистості) *Альберта Бандури*. Його дослідження показали, що підкріплення не є необхідною умовою набуття нових форм поведінки. Часто навчіння відбувається за допомогою спостереження і прикладу. Так, на формування агресивної поведінки впливають телевізійні передачі, які містять сцени насильства і жорстокості. Важливо враховувати, що негативні наслідки можуть проявитися не відразу, тому що сприйняті моделі поведінки зберігаються в досвіді особистості і проявляються в віддаленому майбутньому. Прикладний біхевіоральний аналіз використовується в біхевіоральній терапії фобій (страх змій, павуків тощо), у галузі виконання завдань зі звільнення від небажаних форм поведінки (куріння, сором'язливість) і виробленні бажаних моделей поведінки завдяки оволодінню прийомами поведінкового самоконтролю.

Іншим варіантом соціально-когнітивного напрямку є теорія соціального навчання *Джуліана Роттера*. Центральним у теорії Роттера поняттям «*локус контролю*» позначаються дві орієнтації в розумінні причин людської поведінки: залежно від

власних сил або від зовнішнього оточення – відповідно інтернальний або екстернальний локус контролю.

Гештальтпсихологія

В 1912 у Франкфурті-на-Майні під керівництво **М. Вертгеймера** (1880–1943 рр.) виникла нова психологічна школа – гештальтпсихологія (від нім. «Gestalt» – форма, структура). У неї входили відомі психологи **В. Келер** (1887–1967 рр.) і **К. Коффка** (1886–1941 рр.)

В експериментах М. Вертгеймера зі сприйняття було встановлено, що в складі свідомості існують цілісні утворення (гештальти), які не розкладаються на сенсорні першоелементи, тобто психічні образи, які не є комплексами відчуттів. Прогресивне значення гештальтпсихології полягало в подоланні нею «атомізму» у психології – уявлення про те, що образи свідомості будуються з цеглинок відчуттів. Існує якась початкова впорядкованість сенсорно-інтелектуальних структур. М. Вертгеймер став прихильником діяльної сутності свідомості: свідомість активна, за допомогою певних дій вона будує власні образи зовнішнього світу, спираючись спочатку на наявні структури – гештальти.

У дослідженнях гештальтпсихологів було відкрито понад сто закономірностей зорового сприйняття: аперцепція (залежність сприйняття від минулого досвіду, від загального змісту психічної діяльності людини), взаємодія фігури і фону, цілісність і структурність сприйняття, прегнантність (прагнення до простоти і впорядкованості сприйняття), константність сприйняття (сталість образу предмета попри зміни умов його сприйняття), феномен «близькості» (тенденція до об'єднання елементів, суміжних у часі і просторі), феномен «замикання» (тенденції до заповнення прогалів між елементами сприймаючої постаті).

Адаптивні форми поведінки пояснювались універсальним поняттям «інсайту» (від англ. «Insight» – осяяння) – раптовим схоплюванням стосунків при виконанні

проблемних завдань. Але, на жаль, гештальтісти намагалися пояснити свідомість, виходячи з неї самої.

11.2. Формування і розвиток нових психологічних напрямків

Гуманістична психологія

Гуманістична психологія, що бере свій початок від 1950-х рр., офіційно заявила про себе в 1960-х, виступивши одночасно проти: а) біхевіористської передумови, згідно з якою людська поведінка визначається зовнішніми силами; б) психоаналітичної передумови, згідно з якою людська поведінка визначається силами несвідомого. Відповідно даний напрямок назвав себе «Третьою силою». Його прихильники прагнули піти як від механістичного обумовлення біхевіоризму (в якому, на їхню думку, людина постає як пасивний автомат, що перебуває у владі зовнішніх сил), так і від детерміністських інстинктів психоаналізу (в якому темні сили Воно, пов'язані з вбивством, інцестом і руйнуванням, вступають у сутичку з Над-Я). Вони також прагнули відійти від методології досліджень і статистичних процедур, які психологія запозичила у фізичних наук, вважаючи, що при строгому контролі умов експериментів і поданні їх результатів у числовій формі не береться до уваги найважливіше з того, що стосується людської діяльності.

Згідно з твердженнями гуманістичних психологів, досвід і сенс, а не поведінка повинні вважатися первинними даними психології. Зовнішнє спостереження, при якому ігноруються мислення і почуття, є неадекватним методом пізнання. Джерелами даних про внутрішній світ можуть послужити твори мистецтва, літературна творчість, біографії та інтерв'ю. Кожна людина унікальна. Вивчення щурів, голубів та інших «нижчих» тварин не може привести до розуміння людей, як не може зробити цього і вивчення умовних реакцій (рефлексів), статистичних даних або особистісних рис. Люди, стверджують вони, здійснюють акти вільного вибору, а не направляються підкріпленнями і несвідомими силами. Кожен індивідуум

наділений відповідальністю за розвиток системи цінностей, яка буде служити для нього спрямовувальною силою в досягненні осмисленого і повноцінного життя. Це досягнення вони назвали *самореалізацією*, або *самоактуалізацією*. Якщо традиційна психологія стурбована методичною строгістю планування експериментів, а не проблемами, що стоять перед людьми, то гуманістична психологія є проблемно-центрованою. Вона дорікає традиційній психології в тому, що та втрачає конкретну людину в масі статистичних даних. Основний акцент повинен бути перенесений на унікальність індивідуума, який володіє потенціалом пізнання самого себе і тим самим – пізнання інших. Завдяки мистецтву і гуманітарним наукам ми можемо розширити цю сферу знання і розділити його з іншими на благо взаємного самоздійснення.

Гордон Олпорт, який займався психологією особистості, почав сумніватись у прийнятності використання методів природничих наук у психології, незважаючи на те, що він сформулював концепцію рис особистості і розробив тести для їх об'єктивного вимірювання. У середині 1940-х рр. його діяльність привела до відокремлення представників клінічної та соціальної психології, культурної антропології та соціології, які працюють у Гарвардському університеті, й утворення нового факультету соціальних відносин. Олпорт підкреслював значення зростання, або становлення, як спрямованого на досягнення цілей, – такий предмет, як цілі, у значній мірі ігнорувався традиційною психологією. Олпорт стверджував, що психологія надає основне значення груповим нормам та іншими статистичними показниками («номотетичним») і в значній мірі втрачає з поля зору індивідуальний досвід («ідіографічний»).

Згідно з *Роджерсом* – ще одному представнику гуманістичної психології, досягнення автентичності має бути метою кожного індивідуума, що означає слідувати власним шляхом, а не чужими вказівками. У кожної людини є власне «справжнє я» або його «внутрішня сутність» – це і є автентичність; вона є вже повністю розвиненою і доступною їй.

Потреба в саморозвитку при цьому відпадає. Щоб досягти самоактуалізації, людина повинна актуалізувати власну особистість, живучи в злагоді зі своєю внутрішньою сутністю. Це радше питання розкриття власного істинного «Я», ніж його створення. Якщо біхевіористи традиційно заявляли, що «ви можете стати ким забажаєте, і ми покажемо вам, як це зробити», то Маслоу та інші теоретики-нативісти стверджують: «Ви можете стати лише тим, ким ваш природний потенціал дозволяє вам стати, і нічим іншим».

Роджерс вважав, що гуманістична психологія мала значний вплив на американську культуру, але лише незначний вплив – на наукову психологію. Він виявив, що в усій Америці немає жодної докторської програми або інтернатури за даним напрямком, схваленої Американською психологічною асоціацією. Методи дослідження гуманістичної психології також зробили незначний вплив, оскільки психологи, які пройшли підготовку у сфері гуманістичної психології, якзвичайно, стають практикуючими психологами, а не вибирають академічну кар'єру в найбільших університетах.

Актуалізуюча тенденція, самоактуалізація і тенденція зростання є біологічними аналогіями, що базуються на аргументації *Курта Гольдштейна*, що вказує на те, що організм реорганізується після пошкодження.

Гештальтпсихологи забезпечили нас концепцією цілісності індивідуального досвіду і його ролі у визначенні поведінки. Екзистенційна психологія також мала значний вплив на гуманістичну психологію, найбільше на Маслоу і Ролло Мея. Обидва вони підкреслювали центральну роль безпосереднього досвіду в розумінні того, що означає бути людиною, як це роблять прихильники екзистенціалізму. Однак вони не поділяли властивого екзистенціалісту песимізму – положення про те, що страх супроводжує усвідомлення своєї свободи брати відповідальність за себе у всесвіті – всесвіту, позбавленого сенсу.

Хоча представники гуманістичної психології досить конкретно вказували на те, проти чого вони виступали, вони були значно менш конкретні щодо проголошуваних ними поглядів.

Недирективна, або клієнт-центрована, терапія, розроблена Карлом Роджерсом, мала значний вплив на психотерапію завдяки тому, що являла собою радикальний відхід від теорії і практики психоаналізу, дозволяючи індивідууму самому визначати шлях до свого одужання і найповнішого вираження себе. При такому підході психотерапевт бере на себе роль консультанта, а не керівної інстанції, і пропонує клієнту в процесі його прийняття як особистості, чесність (відкритість) і розуміння, що дозволяє останньому усунути соціальні перепони на шляху власного зростання. Саме клієнт, а не терапевт наділений інтуїцією, що стосується його власного зростання. Теорія особистості Роджерса передбачає наявність «феноменального поля», що становить досвід усього життя індивіда. Однією з ділянок цього поля є «Я», що включає ставлення до себе та інших людей і сформовані на основі цього відношення цінності. «Я» постійно оцінює різні ділянки феноменального поля і є найбільш здоровим тоді, коли перебуває у відповідності з «ідеальним Я», тобто коли «Я», яким воно хотіло б бути, максимально збігається з тим, яке воно є.

Теорії особистості Генрі Мюррея, Гарднера Мерфі, Джорджа Келлі і Абрахама Маслоу також значно вплинули на розвиток гуманістичної психології. Наприклад, Маслоу не виступав проти психоаналітичної теорії особистості настільки ж різко, як Роджерс, проте він хотів додати до неї світлий і здоровий струмінь. Він запропонував теорію мотивації, яка набула загальної популярності і викладається в усіх вступних курсах психології, а також у літературі, присвяченій темам мотивації й особистості. У ній пропонувалась ієрархія вроджених людських потреб: фізіологічні потреби, такі, як голод, спрага і секс, потребують задоволення найпершими. За

нею йдуть потреби в безпеці і захищеності; слідом за ними – потреба в любові і почуттю належності; і, нарешті, самоповага – прийняття і повага свого «я». Лише після того, як ці «потреби в поповненні дефіциту» задоволені, вищий потенціал людини може бути реалізований. Це і є самоактуалізація. Для одного індивідуума вона може виражатись у галузі мистецтва, для іншого – у науці, а для третього – у підкоренні гірських вершин. Маслоу вважав, що самоактуалізовані люди є найздоровішими і що вивчення цінностей цих людей може привести до формування науково обґрунтованої універсальної етичної системи. Вона включала б такі цінності, як істина, добро, краса, веселощі, справедливість і радість. Ті, кого можна назвати самоактуалізованими, досягають «вершинних», або «пікових», переживань щодо світу.

У цілому можна сказати, що основними положеннями гуманістичної психології, що характеризують її «центральне ядро», є:

свобода вибору, протиставляється детермінізму причинно-наслідкових зв'язків;

- унікальність кожної окремої людини;
- особистісна сфера, суб'єктивність, або внутрішня

реальність;

➤ самопрозорість, «глибинне джерело свободи і локус унікальності й інтимності», а також «джерело впевненості і виразності щодо людського існування».

Роджерс вважав, що в основі людської природи лежить добро і при наявності відповідних можливостей ця природа здатна реалізувати свій внутрішній потенціал зростання. Маслоу також вірив у доброякісність людської природи і в те, що за сприятливих обставин самоактуалізація повинна відбутися. На відміну від них, Мей, чиї погляди сягають своїм корінням в екзистенціалізм, вважав зло і тривогу, разом з добром, визначальними факторами буття, автентичності, вибору і сенсу. Девідсон зазначав наявність двох підходів до того, як дана система виділяє людину з низки інших істот. Один з них бере

свій початок у світському гуманізмі, який використовує ідею еволюційного розвитку, щоб звести людину на щабель, якісно відмінний від становища тварин.

Питання і завдання для самоперевірки

1. У чому відмінність концепції Хорні від класичного психоаналізу?
2. Які типи особистостей виділяє і характеризує Хорні?
3. Які основні ідеї лежать в основі концепції Саллівана?
4. Які тенденції поведінки характеризують втечу людини від нерозв'язних проблем?
5. Чим відомий у психології Еріксон?
6. У чому відмінність необіхевіоризму від класичного біхевіоризму?
7. Які причини поведінки виділяє Толмен?
8. Що таке гештальт?
9. Укажіть основні ідеї (концепти) гуманістичної психології.

Теми рефератів

1. К. Хорні та її внесок у розробку проблем психології.
2. Внесок Г. Саллівана в розробку проблем особистості.
3. Е. Фромм і його "гуманістичний психоаналіз".
4. Уявлення про сутність людини в концепції Е. Фромма.
5. Переваги й недоліки необіхевіоризму.
6. Гештальтпсихологія: історія формування та ключові представники напрямку.
7. Формування та розвиток гуманістичної психології.
8. Теорія потреб Маслоу.
9. Самоактуалізована особистість: особливості та шляхи формування.

Література

1. Александер Ф., Селесник Ш. Человек и его душа: познание и врачевание от древности до наших дней. – М., 1995.

2. Флоренская Т.А. Социологизация фрейдизма в теориях личности К. Хорни и Г.С. Салливана // Вопр. психологии. – 1974. – №3.
3. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990.
4. Хорни К. Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза // Психоанализ и культура: избр. труды Карен Хорни и Эриха Фромма. – М., 1995.
5. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. – М., 1993.
6. Шульц Д.П., Шульц С.Э. История современной психологии. – СПб., 1998.

ТЕМА 12. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

ПЛАН

- 12.1. Виникнення та розвиток психології в XVII ст.–XVIII ст.
- 12.2. Психологічна думка в Україні XIX–XX ст.
- 12.3. Сучасна історія вітчизняної психології та історія психології особистості.

12.1. Виникнення та розвиток психології в XVII ст.

Початком зародження психологічної думки в Україні можна вважати XVII століття. *Історія вітчизняної психології*, духовні досягнення православної України сплелися з античною психологією, психологією Відродження, психологією Нового часу та *історією психології особистості*. Знання про культуру, науку, філософію і психологію тоді поширювали *братські школи*.

У XVII столітті *Петро Могила* (1596–1647 рр.) заснував вищий навчальний заклад *Києво-Могилянський колегіум* уперше в Україні, який з часом став академією, 1632 році. Це був час, коли українське суспільство, прислухавшись до голосу

інстинкту національного самозбереження, рішуче стало на шлях пошуку власного гідного місця в соціальній і політичній структурі тогочасної Європи, пошуку самобутніх форм участі в європейському духовному розвитку.

Філософ, письменник і проповідник Люблінського братства **Касьян Сакович** (1548–1647 рр.) розглядав психіку, як зріз Всесвіту і кожен свою здатність вона виявляє як власну тотальність і цілісність. Душа, за твердженням Соковича, є дзеркалом Всесвіту. У поведінці Сокович пропонує дотримуватися «розумних розміркованостей». Відмічаючи багатство людських особистостей, Сокович будує типологію людей на основі особливостей їх самопізнання: якою мірою вони охоплюють загальнолюдське в собі та співвідносять його зі своїми індивідуальними якостями. Підсумковим для всієї його психології є питання: «Як я повинен вчинити?» Сокович, як тонкий спостерігач фізіологічних феноменів, аналізує погодження звичаїв із вчинками людей, не перестає дивуватися чуду психічного буття людини, бачити в ній дуже тонке мистецтво природи. Він зробив значний внесок у ранню історію вітчизняної психології. На його думку, психологія людини розвивається в процесі самопізнання й усвідомлення належності до сім'ї, суспільства і Всесвіту.

Психологія людини втілюється і в злодіяннях, і у високоморальних вчинках. У своїх філософсько-психологічних промовах і зверненнях учений проголошує сенс людського буття як буття моральне.

Історик, філософ, церковний діяч архімандрит **Інокентій Гізель** (1600–1683 р.), професор Києво-Могилянської академії, а потім ректор Києво-Могилянської академії (1646–1650 рр.), у своєму курсі з психології велике значення надавав моральності, гуманізму, творчому впливу людини

на власну долю. Першим серед українських мислителів Гізель поставив природне право як критерій людської поведінки вище від закону Божого, доповнюючи критерій добра і зла розумом, який, пізнавши закони природи, керує вчинками людини відповідно до цих законів, що, власне, і відбилось у його ставленні до церковних заповідей і настанов. Звеличуючи раціональне в людині, особливого значення він надавав моральному вихованню та освіті, вбачаючи в них шлях до природного земного щастя, яке досягається зусиллями людей.

В основу своєї психології вчений поклав знаменитий афоризм: «Нічого немає в інтелекті, чого б не було у відчуттях». Однак він далекий від думки вважати психологічні якості відчуттями. Він поступово розкриває своєрідність психічних здібностей. Стверджує, що їх не можна зводити до вихідного чуттєвого досвіду. Мислительний компонент психіки, зокрема судження, він тлумачить у душі мотиваційних рушійних сил. Гізель знаходить у судженнях таку якість, як упевненість, через яку інтелект стверджує чи заперечує зв'язок між предметами. У плані мотивації досліджуються переконання, правдоподібність, віра. Мислення розглядається як якість особистості. Гізель виражає яскраву тенденцію стилю бароко у психології, коли ускладнює і поглиблює мотиваційну структуру мислення компонентами почуттів, волі, несвідомого. Він аналізує співвідношення емоції і волі як ефектів розумної душі, розкриває зв'язок схильностей людини з індивідуальними проявами темпераментів. У своїх творах учений вказує на необхідність розуміння внутрішнього розуму і волі в людських вчинках. Тоді воля стає незалежною, що є важливою умовою переходу до етичних проблем людського буття.

Хотілося б виокремити в історії вітчизняної психології **С.І. Яворського** (1658–1722 рр.) – публіциста, проповідника, філософа, професора. Він уперше в історії психології особистості розглядав різні рівні душі, тісний взаємозв'язок душі з тілом і її творчу незалежність, вивчав волю, пам'ять, інтелект, рефлексі.

Яворському належить одна з видатних розробок психологічної системи академічного гатунку, яка дотримується Арістотелевої традиції. Це була психологія, яку викладали саме як систему психологічних знань не тільки в Європі, а й в арабському світі. Логічна схема психологічної системи залишилась у цілому без змін, але вона охоплювала все нові й нові спостереження. Було узагальнено велику кількість фактів, які поставали в практиці спілкування, медицини, етнічних традицій, – усіх знань, які стосувались життя людського тіла і душі. Учення Яворського про душу, як і інших видатних учених – представників Києво-Могилянської колегії, розширювалось до меж антропології. У традиційну структуру психології вкладається новий зміст. Зробивши принципову заяву про те, що душа розумова не залежить від матерії, Яворський все ж визнає емпіричні факти залежності духовних дій від тілесних, від предметного світу, від якого душа набуває видів (ейдалів) і від яких, у свою чергу, залежить процес розуміння. Користування розумом залежить від тілесних диспозицій (схильностей), хоч і не прямо, а через дії уяви. Розум спирається на уяву, остання залежить від тіла. Якби душа була подільна, одна частина її грішила б, інша – каялась; одна б ненавиділа іншу. Душа перебуває в усьому тілі, і разом з тим, вона незалежна від тіла. Відокремлені частини тіла душі не мають. Ці думки Яворський пов'язує з ідеєю локалізації психічних функцій. Саме мозок має «диспозицію» (схильність) бути субстратом душі. Відбиваючи провідні тенденції у психології XVII ст., Яворський не тільки пов'язує всі рівні душі з тілесними актами, а й акцентує увагу на рефлєкторному механізмі цих актів. Рефлєкторну дію Яворський називає «необхідною відчуттєвою дією», яка уможливорюється цілісністю нервової системи, мозком. Цілісність душевних проявів він бачить у низці механізмів пам'яті, що постають в онтогенезі. Старіючи, тварини менше пригадують речі, про які знали в молодості. Для обґрунтування ідеї безсмертя розумної душі Яворський знаходить «етичні» аргументи: праведник, який мучився на цьому світі, мусить мати

надію на щасливе життя на тому світі, де душа нечестивого очікує на муки. Те, що людям властивий природжений потяг до життя вічного, до безсмертя, має свої засади в існуванні спеціального атрибуту розумної душі – безсмертності. Страх смерті, який переживають люди, має своїм предметом не повне заперечення душевного життя, а розрив зв'язків з тими чи іншими людьми – рідними, друзями, близькими. Страх смерті Яворський бачить у незнанні того, що людину очікує по той бік цього життя. Пізнаючи себе, людина позбавляється цього страху, мудро і спокійно зустрічає смерть. Позиція Яворського у розв'язанні психофізичної проблеми весь час залишається подвійною. У своїх психологічних дослідженнях Яворський виходить з положення про два протилежні боки мотивації людської поведінки і людського буття в цілому. Він називає їх діями іманенції та залежності від зовнішніх причин. Живій істоті властиві іманентні дії, середовище лише їх стимулює. Інші риси іманенції в актах бажання, пізнання Яворський пов'язує з божественною благістю. Пізнання виводиться з інтелекту як його іманентна властивість. Виклавши ідеї щодо душі як начала життя, підкресливши протилежність іманентного та рефлекторного принципів дії, Яворський здійснює періодизацію людського життя. Він виходить з того, що визначає життя як центральну психологічну категорію. У зв'язку з цим він розмірковує над проблемою відношення життя і смерті. Переходячи до рішення конкретних проблем «психології життя», Яворський з'ясовує насамперед питання про віковий поділ життя, наводить велику кількість чинників, які зумовлюють, зберігають і продовжують життя. Виклавши основні положення своєї «психології життя», Яворський детально зупиняється на головних здібностях душі: вегетативній, відчуттєвій, руховій, розумовій і побажальній. Дві останні він звільняє від залежності тілесних структур як субстрату, проте знову докладно зупиняється на рефлекторному механізмі, поширюючи рефлекторний принцип на пояснення всіх рівнів психологічного життя людини. Яворський починає з

викладу теорій рефлекторної дуги, переходить до теорії рефлекторного кільця. Він піднімає рефлекторний принцип до рівня іманентного духу, показує рефлекс як вольову дію, покладає на рефлекторну основу психічні явища: пізнавальні, емоційні, вольові. Рефлекс стає душевним, душа, покладена на рефлекторний принцип, спонукає цим усі життєві акти. При розгляді психічних здібностей Яворський встановлює їхні внутрішні зв'язки: пізнання поєднує з прагненням, інтелект – з пам'яттю. Він шукає зв'язки, переходить між інтелектом, волею і почуттям. Пам'ять є не що інше, як розгортання божественних атрибутів через людську психіку. Сам по собі Бог як всеохоплююча реальність пам'яті не має, адже для нього немає ні минулого, ні сучасного, ні майбутнього. Він завжди в усьому, усе охоплює відразу. Воля – вища розумова здатність. Воля виявляється в самовизначенні особи, її самостворенні, тому є актом вільним. Від людини залежить робити певну справу чи не робити. Об'єктом волі у Яворського є такі моральні риси поведінки людини, як чесність, прихильність до добра або їм протилежні риси – нечесність, зло. Воля, керована пильною увагою, має можливість упевненіше прямувати до добра й уникати зла. Яворський вказує на залежність актів волі від пізнання. Отже, психологія, що виникає в цю епоху, відображає психіку людини, об'єктом її досліджень і творчості є різні аспекти діяльності людини. Усе, що створено людиною, повертається в систему її психологічних знань. Проте в цих наукових творах неповно втілені ідеальні мрії людини.

Залежність і самодосконалість як визначальні принципи психології XVIII століття в їх взаємодії перетворюються в принципи, що визначають співвідношення теоретичної і практичної діяльності людини. В українській психології, яка розквітла в Києво-Могилянській академії, були створені значні психологічні системи. Вони відрізнялись принциповою логічною чіткістю, містили в собі великий емпіричний матеріал. У єдності логічної системи, а також у дослідних спостереженнях дедалі чіткіше виявляється ідея вчинку, яку приймають як

логічний осередок психологічних систем. Розробка цього осередку в багатьох випадках приводить до спеціальної теорії вчинку, виводить ці діяльності зі сфери пошукової категоріальності до сфери живих практичних проблем.

Випускник Києво-Могилянської академії, психолог, професор і викладач цього вузу, **Г.О. Кониський** (1717–1795 рр.), вивчаючи душу, продовжив роботу Яворського. Він розмежував її на вегетативну, раціональну і чуттєву. Учений вважав раціональну частину душі нематеріальною і безсмертною, наголошував на необхідності її гармонійного зв'язку з вегетативною частиною і тілом.

Учений відстоює позиції природного походження людського знання, переконує, що пізнання поглиблюється й навіть починається не з розкриття якихось уроджених ідей, а з відчуття. Цілком відповідно до духу гуманізму епохи Відродження Кониський висуває ідею активно думаючої людини. Сама людина в нього є активним і творчим началом у процесі пізнання світу. Відчуття, чуттєве сприйняття – основа для вироблення істинних понять, суджень і наукових теорій. Діяльність інтелекту неможлива без чуттєвого сприйняття. Заключний етап чуттєвого сприйняття – діяльність оцінки. Вона притаманна, передусім, тваринам, дає їм можливість правильно орієнтуватися, вибирати, чого потрібно уникати, а за чим слідкувати. Цю здатність тварин Кониський називає інстинктом і вважає, що інстинкт замінює тваринам інтелект.

Легендарний український філософ, проповідник, літератор **Г.С. Сковорода** (1722–1794 рр.) дивився на душу, як на мікрокосмос, існуючий за законами макрокосмосу, і тотожний йому, по суті. Проблема людини, сенсу життя, суті і долі була центром роздумів Сковороди, а основним поняттям, які з різних боків розглядаються філософом у його вченні про людину (антропології), є поняття серця.

Свої бесіди філософ заводив на ярмарку і в полі, у дорозі і на відпочинку. Більше його займало питання про людське щастя. За Сковородою, ключ до щастя – у самопізнанні і

слідувати тому шляху, до якого кожний за еством своїм покликаний. Г.С. Сковорода вважав, що пізнання має велике практичне та естетичне значення. Прагнення пізнати природу і самого себе вважав однією з рис характеру, особливістю і «призначенням роду людського». Думки українського мудреця про характер, засоби і цілі пізнання суперечливі. Головна суперечність теорії пізнання Г. Сковороди була в тому, що своє твердження про об'єктивний характер знань він поєднував з ученням про самопізнання, а також визнавав певне пізнавальне значення Біблії. Зовнішньопарадоксальні твердження українського мислителя про безмежність сфери діяльності людини можуть бути пояснені з урахуванням пантеїстичної суті його світосприйняття. Речей і явищ, які не можуть бути пізнані, на думку Г. Сковороди, не існує: і речі, і живі істоти, і думки – все це підлягає пізнанню. Непізнані речі не можна вважати абсолютно схованими від почуттів і розуму людини. Сковорода наблизився до висновку про те, що пізнання йде від явищ і суті. Він вважав, що за явищем прихована суть, пізнання якої формує головну мету науки. Виголошення безмежності пізнання – одна з найважливіших рис гносеології філософа. Саме ця риса світогляду Сковороди ставить його окремо від тих європейських, українських і російських філософів, які у XVIII ст. висловлювалися на захист скептицизму взагалі і гностицизму зокрема. Виголошення ідеї загальної пізнаваності світу стало протиставленням істин науки і філософії вірі, зокрема ортодоксальному православ'ю, догмати і шляхи якого вимагали пізнання «непізнаваності діянь і шляхів Господніх». Головним у пізнанні людини, вчив Сковорода, є безпосереднє спілкування із сьогоденням, наслідування самій натурі. Другим наставником людини є наука, просвітництво. Відкриваючи істину, наука озброює людину знанням справи, виступає як керівник практичних інтересів людини. Наука і просвітництво, вважав філософ, повинні стояти на службі людині, примножувати реальні блага, допомагати визволенню від пут забобонів і шкідливих пристрастей. Знання залежить від людини, важкі

зусилля якої приносять багаті врожаї. Пропагуючи ідею про земний, природний характер людських знань, український мислитель підкреслював, що наука, а отже, і віра, відкрили людству широкі простори земних і небесних явищ. Г.С. Сковорода впритул підходив до глибокої психологічної здогадки про пізнання як складний історичний процес.

12.2. Психологічна думка в Україні XIX – XX ст.

В історії вітчизняної психології важливою датою є середина XIX століття, коли 1862 року *Матвієм Михайловичем Тройцьким* (1835–1899 рр.) була створена перша у світі кафедра психології, а при ній і лабораторія в Київській духовній академії (хоча велику популярність здобула відкрита В. Вундтом значно пізніше – 1879-го, – психологічна лабораторія, що стало датою народження психології). Викладач цієї Академії *Памфіл Данилович Юркевич* (1826–1874 рр.) виділив індивідуальне особистісне «сущє», яке втілює ідеї в реальність, передбачив у своїх роботах праці світових учених на півтора століття. Він стверджував, що людська душа відкривається суб'єкту в інтроспекції (тобто «внутрішнім зором»). Ще працюючи в Києві, Юркевич намагався консолідувати навколо себе сили, які протистояли б природничій психології. З другого боку – він завжди намагався поєднати викладене в Біблії із сучасними досягненнями науки. Учений стверджував, що все повинно йти (і слова, і вчинки) від серця, від душі і тільки тобі воно має сенс і досягає власної мети. Знання повинні пройти «через серце», освітлене розумом, прямо «у вмістилище душі». Ще в середині XIX ст. вчений розумів, що знання повинні проходити через сферу почуттів – тільки тоді вони міцні й надійні. Юркевич глибоко усвідомлював, що для подальшого розвитку психології важливі як мозок, так і серце – усе це разом складає душевно-духовну та інтелектуальну сфери людини. Співвідношення фізичного та психічного (психологічного) – це для психології питання майбутнього – дуже цікаві й неосяжні.

Великий внесок в історію вітчизняної психології зробив відомий психіатр, публіцист, професор Київського університету святого Володимира, почесний член Київської духовної академії **Іван Олексійович Сікорський** (1842–1919 рр.) Він проводив роботу з вивчення фізіогноміки, просував ідеї про важливість глибоких знань психіатрії та психології, аналізував твори мистецтва і психологію особистості відомих художників, філософів, виявляв суть відхилень психіки і таланту. До слова, І.А. Сікорський знаний не тільки як учений і громадський діяч, але і як батько видатного авіаконструктора І.І. Сікорського.

Історія психології особистості збагатилася також дослідженнями російських фізіологів і психологів, які зробили неоціненний внесок у розвиток психології в Україні. Серед них такі відомі вчені, як **Іван Михайлович Сеченов** (1829–1905 рр.), **Володимир Михайлович Бехтерев** (1857–1927 рр.), **Іван Павлович Павлов** (1849–1936 рр.), які вивчали рефлекси головного мозку, типи нервової системи і вищу нервову діяльність. Російський психолог і філософ **Георгій Миколайович Челпанов** (1862–1936 рр.) відіграв значну роль у становленні російської та української психологічної науки. 1914 року він організував у Москві Психологічний інститут на базі лабораторії і психологічного семінару. Через цей інститут пройшли багато відомих психологів. Г.Н. Челпанов стверджував незалежність психології від філософії та інших дисциплін, ратував за визнання ідей та ідеалів у розвитку людини.

Багато хто знає, що засновник психоаналізу і першої наукової теорії особистості, психоневролог і психолог Зигмунд Фрейд (1856–1939) був за національністю євреєм і народився в Австрії. Менше відомо, що його батьки і діди родом з України. Як об Фрейд – батько великого психолога, народився 1815 року в місті Тисмениця Івано-Франківської області і жив там перші 25 років свого життя. У цьому ж місті він одружився і дав життя двом старшим братам Зигмунда Фрейда – Еммануїлу та Філіпу. Але українське коріння сім'ї Фрейдів набагато глибше – протягом багатьох поколінь вони жили в місті Бучач на

Тернопільщині, а в Тисмениці дідусь ученого Соломон Фрейд переїхав, щоб продовжувати освіту. Амалія Натансон – матір психолога, також походить з України, вона народилась у місті Броди на Львівщині.

Професійно Зигмунд Фрейд також був тісно пов'язаний з Україною – незабаром після народження психоаналізу в Україні почали відкриватися психоаналітичні центри. У перші десятиліття ХХ століття тут активно працювали представники цього нового напрямку психології та медицини. А 1911 року психоаналітик з Одеси *Леонід Дрознес* привіз до творця психоаналізу на лікування випускника Одеського університету Сергія Панкєєва, який згодом став одним з найвідоміших пацієнтів Фрейда.

Усесвітньо відомий філософ екзистенціального напрямку *Микола Олександрович Бердяєв* (1874–1948 рр.) народився в Києві, виріс тут і навчався в Київському університеті, поки його не вислали 1897 року до Вологди за участь у нібито студентських заворушеннях. Пізніше, вже червоний уряд вислав відомого релігійного філософа 1922 року з країни разом з іншими філософами-дисидентами на так званому «філософському пароплаві». За кордоном Бердяєв продовжував активно працювати і його філософська творчість у значній мірі спиралася на праці відомих психологів. Він активно вивчав і аналізував праці З. Фрейда, К.Г. Юнга, А. Адлера та ін. Написав багато чудових сторінок у галузі філософської антропології, етнопсихології, психології культури і мистецтва.

1920–1930-ми роками у Харкові російський психолог *Лев Семенович Виготський* (1896–1934 рр.) займався дослідженням психології розвитку дитини, становленням мислення й мови. Харківський університет того часу був інтелектуальним центром. 30-ми роками тут була відкрита Всеукраїнська психоневрологічна академія з відділами дитячої та генетичної психології. Тут займалися дослідженнями багато талановитих психологів – *Л.І. Божович*, *А.В. Запорожець*, *А.Н. Леонтєв*, *А.Р. Лурія* та інші. У Харкові вони починають

вивчати діяльність, як фактор розвитку людської психіки. А.Н. Леонтьєвим розробляється теорія діяльності. Потім ця група психологів переїжджає до Москви і стає провідною ланкою вітчизняної психології в колишньому СРСР.

Викладач Одеського університету, який народився і виріс у цьому українському місті, **Сергій Леонідович Рубінштейн** (1889–1960 рр.) відійшов від рефлексології і в 20–30-ті роки створює теорію свідомих дій і усвідомлених мотивів. Він написав кілька підручників із психології, які набули широкого визнання. Після переїзду до Росії заснував кафедру і відділення психології при факультеті філософії МГУ, а також сектор психології в Інституті філософії АН СРСР – першу в СРСР організацію психологів під егідою Академії наук. С.Л. Рубінштейн відстоював принцип примату індивідуальності людини («зовнішнє через внутрішнє»), що, мабуть, є відображенням національної української ментальності.

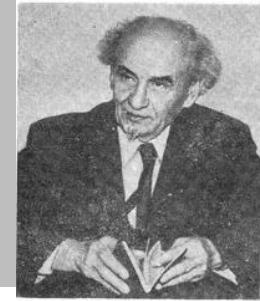
Після 30-х років наукові сили вітчизняної психології мігрували до Росії і західних країн. Багато проектів було згорнуто, деякі важливі напрямки в історії психології особистості і школи психології закриті. Незважаючи на ці труднощі, в Україні активно розвивалася психологія.

Лідером досліджень на перетині психології та медицини після 20-х років у Харкові стає учень В.М. Бехтерева, уроджений харків'янин **К.І. Платонов** (1877–1969 рр.), який працював у неодноразово реорганізованому зі зміненою назвою Українському науково-дослідному психоневрологічному інституті. Його учнями і послідовниками стали **І.З. Вельвовський, П.П. Істомін, Е.С. Катков, З.А. Копиль-Левіна** та ін. Ця група дослідників і практиків працювала над вивченням питань впливу слова і навіювання на свідомість людини, допомоги пацієнтам методами гіпнозу і навіювання. Син **К.І. Платонова** відомий психолог **К.К. Платонов** (1906–1984 рр.) активно популяризував психологію, його книги і статті перекладені на 21 мову.

Вагомий внесок в історію вітчизняної психології зробили **П.І. Зінченко, Г.С. Костюк, В.В. Кришталь, В.В. Репкін, В.В. Шпалінскій** та ін. Народжений у російському місті Ніколаєвськ, нині Волгоградської області, **П.І. Зінченко** (1903–1969 рр.) 1930 року закінчив Харківський інститут народної освіти і працював тут до самої смерті в різних інститутах і вишах Харкова. 1963 року він заснував і очолив кафедру психології в Харківському університеті. Відомий своїми працями у сфері вікового розвитку, психології довільної і мимовільної пам'яті. Його співробітники й учні, колеги – **Ф.Г. Боданський, В.В. Репкін, Г.К. Серєда** та інші на базі Харківського університету, Харківського педагогічного університету та інших навчальних закладів займалися питаннями психології навчання і розвитку, інженерної психології. Батько відомого російського психолога, президента Російського товариства психологів (РПО) **Ю.П. Зінченко**.

Український психолог

(1899–1982 рр.)

організував і очолював протягом 27 років НДІ психології УРСР, де розгорнулася велика науково-дослідна робота на базі понад 10 наукових лабораторій. Згодом Інституту було присвоєно ім'я засновника і першого директора. В основу діяльності інституту була покладена програма, розроблена Костюком. З часом інститут став авторитетним центром фундаментальних та прикладних психологічних досліджень, а також підготовки психологічних кадрів вищої кваліфікації та координації наукової діяльності українських психологів. 1937 року учений публікує статтю «Про індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі», де підкреслює необхідність ретельного врахування індивідуальної своєрідності кожної підростаючої особистості, дає вчителям рекомендації, які не втратили своєї значущості і зараз. Костюк та його учні обґрунтовували задачний підхід до дослідження,

проектування та побудови діяльності (зокрема – навчальної та педагогічної), сформували її понятійний апарат, організували конкретні дослідження і розробки в її річищі. Найважливіший напрямок – вивчення закономірностей психічного розвитку, генезису здібностей, становлення особливостей, характеристики рушійних сил, детермінант і статей цих процесів; впливи, які стимулюють творчу активність. У лабораторії Костюка було показано і доведено, що цілеспрямоване, ретельно сплановане дослідження особливостей наочно-образного мислення дітей молодшого шкільного віку полегшує формування в них основ теоретичного мислення та наукового світогляду. Г.С. Костюк постійно відстоював самостійність психології як науки й одночасно необхідність її тісних зв'язків із суміжними дисциплінами. Ці тези виголошувалися ним у загальному вигляді, але й пристосовувались до конкретного матеріалу, виступали як методологічна настанова, що потребує чіткого визначення в проблемах психологічних аспектів, які досліджуються, і в їх співвідношенні з іншими аспектами. Ця лекція не претендує на вичерпний аналіз розвитку психологічної думки на Україні XVII–XIX ст. Вона лише показує її логічну послідовність, спадкоємність, і, крім того, своєрідність, яка має свої корені і в стародавньо- східній, і в античній психології.

Український лікар і психолог **Валентин Валентинович Криштал** (1937 –2008 рр.) заснував і багато років очолював кафедру сексології та медичної психології Харківської медичної академії післядипломної освіти, розробив четирифакторну концепцію вивчення сексуального здоров'я. Його праці у сфері сексології та медичної психології набули широкого визнання, учений удостоївся високих нагород і премій.

12.3. Сучасна історія вітчизняної психології та історія особистості

Сучасна історія вітчизняної психології та психології особистості в Україні представлені роботою такого авторитетного закладу (найавторитетнішого в данійгалузі), як

Міжнародний інститут соціоніки, який об'єднав в своїх рядах представників Київської школи соціоніки. Соціоніка – наука про інформаційний обмін і взаємодію в соціумі на основі типів особистості, сформувалася на базі типології особистості К.Г. Юнга, концепції інформаційного метаболізму А. Кемпінські, завдяки литовському соціологу і економісту Аушрі Аугустінавічюте (1927(8)–2005).

Соціоніка справедливо позиціонується як окрема наука про соціальні системи. Водночас є психологією особистості і психологією відносин, що вивчаються на основі типів, робить вагомий внесок у вивчення людської особистості. Уже більше 20 років Міжнародний інститут соціоніки (МІС) проводить у Києві щорічні міжнародні конференції із соціоніки, а сам МІС і видані ним журнали «Соціоніка, ментологія і психологія особистості», «Менеджмент і кадри: психологія управління, соціоніка і соціологія» 2008 – 2009 рр. стали лауреатами Міжнародного академічного рейтингу популярності «Золота Фортуна». До Президії цієї Міжнародної академії рейтингових технологій і соціології входять керівники національних академій з 30 країн світу.

Серед лідерів сучасної соціоніки та психології особистості в Україні насамперед слід назвати директора МІСа **А.В. Букалова**, В.В. Гуленко, В.Д. Єрмака, Р.П. Есляка, М.В. Забірова, О.Б. Карпенко, П.І. Потейко, Г.В. Чікірісову, С.І. Чурюмова, Г.А. Шульмана та ін. Як зазначають дослідники, соціоніка і психологія особистості на її основі, які сформувалися на просторі СНД, випереджають за рівнем розвитку даної галузі знання західних аналогів приблизно на тридцять років.

2000 року д.п.н., професором **А.С. Кочаряном** була створена впливова, відома в Україні та за кордоном школа клієнт-центрованої терапії К. Роджерса, що об'єднала навколо себе багатьох практиків і теоретиків національної психології. Олександр Суренович Кочарян – завідувач кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, відомий учений і

практик, – є автором кількох книг, понад 150 наукових статей. Він підготував понад 10 кандидатів наук, бере участь у роботі багатьох психологічних і психотерапевтичних організацій, є вагомю фігурою сучасної історії вітчизняної психології.

Академік Національної академії педагогічних наук України, завідувач кафедри психодіагностики та клінічної психології, декан факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, відомий учений-психолог

проводить величезну роботу в галузі вивчення питань психодіагностики. Він видав кілька книг, навчальних посібників з цих питань, що мають важливе наукове і прикладне значення.

Видатною постаттю сучасної історії вітчизняної психології є д.ф.н., професор університетів Києва, Харкова, Маріуполя, фахівець у галузі стратегії комунікацій та інформаційно-психологічних воєн **вич Поченцов**. Його праці у галузі PR, політології, психологічної безпеки стали визнаною класикою цієї галузі знання.

Слід відмітити великий внесок у сучасний розвиток психологічної науки українського етнопсихолога, етнографа, педагога і громадського діяча **Куєвду Володимира**

Терентійовича (1944–2011 рр). З 2004 р. Володимир Терентійович очолював лабораторію історії психології імені В.А. Роменця Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України, визначивши тематику досліджень свого підрозділу як «Історико-психологічна реконструкція психологічної думки в етнокультурному просторі України». До кола останніх

дослідницьких інтересів Володимира Куєвди можна віднести вивчення питання феномену історичної пам'яті. Розглядаючи її

як теоретичну проблему, він досліджував роль традиції у формуванні світоглядних орієнтацій та національної свідомості. При аналізі етносвідомості українців Куєвда зазначав, зокрема, що серед найважливіших чинників, які впливали на її розвиток, є ідеологічні маніпуляції та проєкції міфологічних джерел.

Серед російськомовної та англomовної аудиторії все більшу популярність і авторитет набувають праці українського психолога, психотерапевта, соціоніка **Р.П. Еслюка**, який представив теорію архетипів психологічної (психічної) саморегуляції, або загальну теорію психіки. Також популярність у світі набувають дослідження (розслідування) цього автора в галузі психологічної безпеки, боротьби з екстремізмом.

Отже, науковий потенціал психологічної науки України нерозривно пов'язаний з розвитком досліджень російських учених, що робить вагомий внесок у світову науку. В Україні 23 квітня є професійним святом – Всеукраїнським Днем психолога.

Питання і завдання для самоперевірки

1. Психологічні погляди філософів епохи Київської Русі. Психологія в «братських школах».
2. Психологічні погляди Г. Сковороди.
3. Психологія в Києво-Могилянській академії. І. Гізель, І. Яворський.
4. Вчені-психологи у Львівському університеті: Ю. Охорович, С. Балей.
5. Розвиток української психології в радянський період
6. Харківська школа. Дефектологія – І. Соколянський та В. Мешеряков.
7. Психологічні погляди В. Роменця.
8. Г. Костюк як вчений та його внесок у розвиток української психології
9. Розвиток психології в Україні після 1991 року.
10. Проблеми становлення сучасної української психології.

Теми рефератів

1. Трактатування психічного українськими філософами та літераторами.
2. Психологічна думка Г.Костюка.
3. Психологічні погляди в художніх творах Т.Г. Шевченка.
4. Психологічні погляди в художніх творах І.Я. Франка.

Література

1. Выготский Л.С. Вопросы теории и история психологии // Собр.соч.: в 6 т. – М., 1982.
2. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности. т– М., 1999.
3. Замалеев А.Р., Зац В.А. Мыслители Киевской Руси XI–XIII в. – К., 1981.
4. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості. – К., 1987.
5. Марцинковская Г.Д. История психологии.-М.: Изд. центр «Академия», 2001. – 554 с.
6. Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст.: у 2 т./ за ред. Г.С. Костюка. – Київ, 1955.
7. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М., 1999.
8. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології XX століття. – К., 1998.
9. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991.
10. Ярошевский М.Г. Психология XX століття. – К., 1994.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абеляр П. История моих лет. – М., 1959.
2. Августин А. Про безсмертя душі // Твори Блаженного Августина: у 8 т. – К., 1880. – Т. 2.
3. Августин А. Сповідь... // Богословські праці. – М., 1978. – Т. 19.
4. Аль Фараби. Существо вопроса // Антология мировой философии: в 4-х т. – М., 1969.
5. Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976.
6. Виц Б.Б. Демокрит. – М., 1979.
7. Ждан А.Н. История психологии. От античности до наших дней. – М., 1990. – 367 с.
8. Завадовский Ю.Н. Абу Али Ибн Сина. Жизнь и. – Душанбе, 1980.
9. Ибн Габирол. Жемчужная россыпь // Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. – М., 1991.
10. Ибн Рушд // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX–XIV вв. – М., 1961.
11. Ибн Сина. Избранное. – М., 1980.
12. Ибн Сина. Избранные философские произведения / Ибн Сина. – М., 1980.
13. Ибн Сина. Книга о душе // Избранные философские произведения. – М., 1980.
14. Категории материалистической диалектики в психологии / под ред. Л.И. Анцыферова. – М., 1988.
15. Кессиди Ф.Х. Гераклит. – М., 1983.
16. Койре А. Очерки истории философской мысли. – М., 1985.
17. Лакатос И. История науки и ее рациональная реконструкция // Структура и развитие науки. – М., 1978.
18. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Поздний эллинизм. – М., 1980.
19. Мамчур Е.А. Проблемы социокультурной детерминации научного знания. – М., 1987.

20. Марцинковская Т.Д., Ярошевский М.Г. 50 выдающихся психологов мира: Учебное пособие для студентов. – М., 1995. – 193 с.
21. Ренан Э. Аверроэс и аверроизм / пер. с франц. – К., 1903.
22. Сагадеев А.В. Ибн Рушд (Аверроэс). – М., 1973.
23. Сагадеев А.В. Ибн Сина (Авиценна). – М., 1985.
24. Соколова Е.Ю. 13 диалогов о психологии. – М., 1994.
25. Степанянц М.Т. Арабская философия // Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. – М., 1991.
26. Терновский В.Н. И.С. Авиценна. – М., 1969.
27. Ткаченко А.Н. Категориальный строй психологии как предмет историко-научного исследования // Методология историко-психологического исследования. – М., 1974.
28. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1981.
29. Шидфар Б.Я. Ибн Сина. – М., 1981.
30. Ярошевский М.Г. История психологии (от античности до середины XX в.). – М., 1996.
31. Ярошевский М.Г. Л. Выготский: в поисках новой психологии. – СПб, 1993. – 300 с.
32. Ярошевский М.Г. О категориальном анализе истории психологического познания // Проблемы теории и истории развития психологии. – М., 1973.
33. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. – М., 1974.
34. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1987.

ОСМАНОВА Аліме Маметівна

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Підручник

Редактор: **Піскова Р.В.**

Підписано до друку 31.05.2017 р. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк. офс. Гарнітура Times New Roman.
Ум.друк.арк. 12,2. Наклад 10 прим. Зам. № _____

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції
ДК № 978 від 08.07.2002 р.

03179 Україна, м. Київ, вул. Львівська, 49
т. (044)424-64-88

Друкарня Київського міжнародного університету
03179 Україна, м. Київ, вул. Львівська, 49

